The background of the cover is a photograph of a dense forest of tall, thin trees, possibly aspens, reflected in a calm body of water. The sky is a clear, bright blue. The text is overlaid on this image.

Бойко О.В. Гончар, О.Ф.
Гавриш О.М. Осокіна Т.Г.

Біорізноманіття
заповідних територій
Черкащини

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

ЧЕРКАСЬКА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ
БІОРЕСУРСІВ

О.В.Бойко, О.Ф. Гончар, О.М.Гавриш, Т.Г.Осокіна

БІОРІЗНОМАНІТТЯ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРКАЩИНИ

Черкаси – 2022

УДК 502.7.502.4

О.В. Бойко, О.Ф. Гончар, О.М. Гавриш, Т.Г.Осокіна Біорізноманіття заповідних територій Черкащини: Монографія. - Черкаси: Черкаська дослідна станція біоресурсів НААН, 2022. – 150 с.

У книзі приведена коротка характеристика біорізноманіття області в цілому та окремо по об'єктах природно - заповідного фонду загально державного значення розташованих на території Черкаської області. В роботі використано літературні та наукові дані, власні дослідження з питань біорізноманіття заповідних територій Черкащини, охарактеризовано збереження та тенденції зміни біорізноманіття, визначено шляхи пом'якшення загрози антропогенного впливу.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів біологічного профілю, спеціалістів, а також керівників сільськогосподарських підприємств та лісгоспів.

O. Boyko, O. Honchar, O. Havrysh, T. Osokina Biodiversity of protected areas of Cherkassy region: Monograph. - Cherkassy: Cherkassy experimental station of bioresources NAAS, 2022. - 150 p.

ISBN

The book provides a brief description of the biodiversity of region as a whole and separately for the objects of nature reserve fund of general national importance located in the Cherkassy region. The paper used literature and scientific data, own research on biodiversity of protected areas of Cherkassy region, describes the conservation and trends of biodiversity, identifies ways to mitigate the threat of anthropogenic impact.

For scientists, teachers, graduate students and students of biological profile, specialists, as well as managers of agricultural enterprises and forestries.

Рецензенти:

В. В. Лавров – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри загальної екології Білоцерківського національного аграрного університету.

С. І. Дерій– кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології та агробіології навчально-наукового інституту природничих наук Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Розглянуті, схвалені та рекомендовані до видання на засіданні вченої ради Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України, протокол № 8 від 22.09.2021 року.

УДК 502.7.502.4

© О.В. Бойко, О.Ф. Гончар, О.М. Гавриш, Т.Г.Осокіна
© Черкаська дослідна станція біоресурсів НААН, 2021

ISBN

ЗМІСТ

Перелік термінів та скорочень.....	4
Вступ.....	6
Розділ 1. Фізико-географічна характеристика Черкаської області.....	10
Природно - кліматичні умови та ресурси.....	10
Лісові ресурси.....	18
Водні ресурси.....	20
Стан рослинного світу.....	26
Характеристика видів рослин Черкащини занесених до Червоної книги України.....	27
Розділ 2 Біорізноманіття регіону.....	35
Флора регіону.....	37
Фауна регіону.....	42
Біологія основних промислових видів риб.....	45
Теріофауна області.....	50
Мисливська теріофауна.....	52
Мисливська орнітофауна.....	54
Рукокрилі та їх роль в агроценозах.....	55
Розділ 3. Біорізноманіття об'єктів та територій природно - заповідного фонду загальнодержавного значення Черкащини...	57
Розділ 4. Вплив основних негативних факторів на стан біорізноманіття	136
Тенденції зміни біорізноманіття та визначення шляхів пом'якшення загроз негативного впливу.....	139
Шляхи пом'якшення загроз негативного впливу на біорізноманіття.....	140
Список використаної літератури.....	145

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ ТА СКОРОЧЕНЬ

ВФОП – всесвітній фонд охорони природи.

ДП – дендрологічний парк.

ЗкЗД – заказник загальнодержавного значення.

ЗкМ – заказник місцевого значення.

ЛЕП – лінії електропередач.

НПП – національний природний парк.

ПЗФ – природно-заповідний фонд.

ПЗ – природний заповідник.

ПпМ – природний парк місцевого значення.

РЛП – регіональний ландшафтний парк.

РСЕМ – регіональна схема екологічної мережі.

ТПВ – тверді побутові відходи.

Агроценоз – штучно створений і регульований людиною біоценоз, що характеризується високою продуктивністю різних видів рослин чи тварин.

Антропогенні фактори — комплекси змін, внесених в природу господарською діяльністю людини, що впливають на органічний світ, зокрема тварин та рослини.

Антропогенне забруднення – забруднення, спричинене біологічним існуванням та господарською діяльністю людей.

Антропогенне навантаження – ступінь прямого та непрямого впливу господарської діяльності людини на природу в цілому або на її окремі складові (ландшафт, види організмів тощо).

Ареал – область географічного поширення певного виду тварин або рослин.

Біорізноманіття – це міра відносного різноманіття серед сукупності живих організмів, що входять до деякої екосистеми.

Біота — сукупність усіх живих організмів, які населяють певну територію.

Біотоп — територія суші або водойми з однорідними умовами існування, зайнята певним біоценозом. Наприклад, біотоп популяції козулі в сосновому лісі Середнього Придніпров'я.

Біоценоз – будь-яка сукупність взаємопов'язаних популяцій мікроорганізмів, рослин, тварин, що населяють певну територію чи біотоп. **Водна ерозія** – змив ґрунту і підстеляючих порід потоками, талими і дощовими водами.

Деградація ґрунту – процес, що призводить до втрати ґрунтом родючості під впливом водної та вітрової ерозії, засолення, підтоплення, заболочення та ін.

Еволюція — історичний незворотний процес прогресивного розвитку органічного світу шляхом поступового пристосування живих систем.

Екологія — розділ біології, наука про закономірності взаємовідносин популяцій тварин і рослин та оточуючого середовища.

Екосистема — сукупність живих організмів, пов'язаних між собою трофічними зв'язками, і неживих компонентів їх середовища, які залучаються ними в процеси взаємообміну речовин та енергії.

Ерозія ґрунту — руйнування ґрунтового покриву внаслідок денудаційних процесів, що призводять до знищення ґрунту.

Заповідник — територія, чи акваторія в межах якої охороняються природні об'єкти, що становлять екологічну, генетичну, наукову чи культурну цінність.

Зооценоз — сукупність тісно взаємопов'язаних видів тварин, яка склалась на відповідному просторі. З.— компонент біогеоценозу.

Ландшафт — природний географічний комплекс, який визначається як загальний вид місцевості, пейзажу.

Моніторинг — комплексна система спостережень і контролю за змінами стану навколишнього природного середовища під впливом антропогенних факторів.

Навколишнє природне середовище — складовий елемент відтворення матеріальних цінностей, який водночас виконує функцію життєвого простору і природних ресурсів.

Природно-заповідний фонд — заповідники, біосферні заповідники, національні парки, резервати, пам'ятки природи (з площею до 2 га), заказники, ландшафтні парки, охоронні природні об'єкти штучного походження.

Природні ресурси — компоненти природи, що можуть бути використані для задоволення потреб суспільства (водні і земельні ресурси, повітря, гірські породи, корисні копалини, сонячна енергія, рослини і тварини).

Рекреаційна зона — частина простору навколишнього природного середовища, призначеного для відпочинку і туризму.

Резерват — охоронна природна територія з режимом, близьким до заказника, де головним об'єктом охорони є один з елементів природного комплексу.

Рекреаційна територія — територія, яка використовується для оздоровлення, масового відпочинку, туризму та екскурсій. Розрізняють короткочасні і тривалі рекреаційні території (національні парки, лісові урочища тощо).

Рекультивация — система заходів по відновленню господарської цінності і комплексному поліпшенню земель, порушених у процесі впливу антропогенних факторів. Розрізняють два етапи рекультивации: технічний та біологічний.

Релікти — рідкісні рослини або тварини, що існують на обмеженій території і збереглися з минулих геологічних епох, в яких вони були досить поширені. До реліктів в Україні відносять хохулю звичайну, перев'язку.

Фітоценоз — сукупність або угруповання рослинних організмів на відносно однорідній ділянці, що перебувають у взаємодії між собою, з тваринами і навколишнім середовищем.

Вступ

У концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи України зазначено, що для збереження природних комплексів, екосистем, окремих видів флори і фауни, унікальних та типових ландшафтів необхідно прискорити формування розгалуженої мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду[10]. Як свідчить практика, консервативні методи збереження навколишнього природного середовища залишаються основними методами, які забезпечують захист генофонду рослинного і тваринного світу, унікальних природних екосистем і ландшафтів.

Основою відновлюваних природних ресурсів, що забезпечують людство продуктами харчування, сировиною, медичними препаратами тощо, є екологічне різноманіття (біорізноманіття) тваринного й рослинного світів. Крім того, біорізноманіття є самоцінним незалежно від матеріальної вартості, оскільки воно забезпечує функціонування природних екосистем, тобто середовище життя. Тому втрата біорізноманіття не лише призводить до негативних економічних наслідків, вона спричинює порушення природних умов життя для усіх видів біоти і для людини.

Принципи охорони біологічного і ландшафтного різноманіття почала формуватись наприкінці ХХ ст., коли руйнування природних екосистем і пряме та опосередковане знищення окремих видів рослин, тварин набуло катастрофічних масштабів. Стало зрозуміло, що створення банків насіння, розведення рослин у ботанічних садах та охорона тварин у зоопарках – це лише тимчасове розв'язання проблеми. Усвідомлення незворотності цих втрат, а отже й погіршення умов власного життя внаслідок порушення розвитку природи спонукало людство шукати шляхи й засоби збереження біоти планети.

Однією з ключових форм охорони видів дикої флори та фауни – так званого біорізноманіття – є створення природоохоронних територій. Наразі в природно-заповідній справі України співіснують три основні природоохоронні концепції: концепція заповідності, концепція національного парку та концепція пам'ятки природи[7].

Біологічне різноманіття (біорізноманіття) тваринного й рослинного світів є основою відновлюваних природних ресурсів, що забезпечують людство продуктами харчування, сировиною, медичними препаратами тощо. Крім того, біорізноманіття є самоцінним незалежно від матеріальної вартості, оскільки воно забезпечує функціонування природних екосистем, тобто середовище життя. Тому втрата біорізноманіття не лише призводить до негативних економічних наслідків, вона спричинює порушення природних умов життя для усіх видів біоти і для людини. З визнанням екосистемної організації біосфери прийнято виділяти три

основні рівні біорізноманіття: генетичне, видове та екосистемне, враховуючи зв'язки між різними рівнями біологічної ієрархії[16]. Всі ці зв'язки і умови порушуються внаслідок людської діяльності на локальному рівні, перетворення природно-територіальних комплексів і глобальних змін. Це зумовило необхідність виділяти біологічне і ландшафтне різноманіття.

Одним із шляхів вирішення питання відтворення і збереження біорізноманіття являється оптимізація співвідношення площ природних рослинних комплексів і антропогенних територій, включаючи агроландшафти[32].

Природоохоронні території відіграють ключову роль на Землі у збереженні природного каркасу, відтворенні життя та підтриманні біологічного різноманіття.

Практично щодня світові засоби масової інформації озвучують проблемизми клімату, руйнування озонового шару, забруднення материків і океанів, опустелювання, кислотних дощів, деградації та знищення біорізноманіття.

Не минули ці проблеми й Україну. Вона є лідером у Європі за площею еродованих земель (близько 30% сільгоспугідь) і розораністю (рілля охоплює 55% території). Площа заповідних земель у 2,5 рази менша від середньоєвропейської. І навпаки – забрудненість атмосфери втричі більша, а кількість чистої води на одного жителя вдесятеро менша[8].

Найважливішими міжнародними документами, що регулюють діяльність стосовно збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, є: Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971 р.; Париж, 1982 р., 1987 р.), Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (Париж, 1972 р.), Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, яким загрожує зникнення – CITES (Вашингтон, 1973 р.), Конвенція про охорону мігруючих видів дикої фауни (Бонн, 1979р.), Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі (Берн, 1979 р.) [44], Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та Європейська конвенція про ландшафти (Флоренція, 2000 р.). Україна є стороною більшості з названих міжнародно-правових актів і реалізує їх завдання шляхом узгодження нормативно-правової бази й відповідної екологізації природокористування[35].

У міжнародній програмі зазначається, що збереження біорізноманіття – це не стільки інвентаризація видів, скільки нове системне розв'язання цих глобальних для людства екологічних, політичних, економічних та соціальних проблем, пов'язаних з рядом складних завдань: переглядом міжнародних та національних

правових і фінансових відносин; узгодженням економічних, екологічних та правничих аспектів на міжнародному і національному рівнях відповідно до концепції збалансованого розвитку; докорінними змінами у сфері виробництва та споживання; переходом на екологізовані технології; створенням національних програм з біорізноманіття як обов'язкового елемента державної політики; зміщенням пріоритетів у бік природоохоронної, екосистемної діяльності у природокористуванні; обґрунтуванням пріоритетів і критеріїв невиснажливого багатоцільового використання біорізноманіття та добору індикаторів для його моніторингу; переглядом існуючих мереж природно-заповідного фонду.

Досвід європейських країн свідчить про необхідність обов'язкового дотримання щонайменше трьох вимог, а саме: ступеню розораності земель, який не повинен перевищувати 20–30% території держави, високого відсотку заповідності та відповідного законодавства. Приміром, в Австрії заповідна площа становить 25%, Німеччині – 24%, Швейцарії – 18,5% [14].

За останнє десятиліття кількість охоронюваних територій та їх площа у світі збільшилась більш ніж удвічі: нині під охороною перебуває понад 12% поверхні суходолу [18].

Не стоїть осторонь світових тенденцій і Черкащина, яка розташована у самому центрі України.

На даний час природно-заповідний фонд Черкащини нараховує 547 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, з них 22 об'єкти загальнодержавного значення та 525 – місцевого значення, що займають площу 64,2 тис. га. До природно – заповідного фонду Черкащини відносяться: національний природний парк «Білоозерський» та «Нижньосульський», Канівський природний заповідник, дендрологічний парк «Софіївка», Черкаський зоологічний парк, регіональний ландшафтний парк «Трахтемирів», 231 заказник, 198 пам'яток природи, 60 парків - пам'яток садово-паркового мистецтва, 52 – заповідні урочища. [9]

Площа заповідних територій та об'єктів становить 3,1% від загальної площі області (показник заповідності). У розрізі районів та міст обласного підпорядкування показник заповідності коливається від 0,1 до 13 відсотків. У двох районах показник заповідності вищий від середнього по Україні (Черкаський, Золотоніський).

Низький рівень заповідності зумовлений значною розораністю земель. Зокрема, площа сільськогосподарських угідь Черкащини становить 1 451 тис га (70% загальної площі), з яких ріллі – 1 271,6 тис га (88% площі сільськогосподарських угідь).

Відсоток розораності для більшості районів коливається від 62 до 80%. [8]

Створенню кожного нового заповідного об'єкта передуює тривала і кропітка праця науковців, адже у кожному окремому випадку необхідно оцінити стан збереженості території, її репрезентативність, наукову, природоохоронну і рекреаційну цінність.

Без цих базових даних неможливо здійснювати ефективний менеджмент заповідних територій, розробляти науково обґрунтовані заходи охорони найбільш цінних і найбільш вразливих популяцій, видів, біотопів, екосистем.

При проведенні роботи враховано інформацію щодо розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1635-р., згідно якого в Черкаській області шляхом реорганізації утворено 4 райони:

- Звенигородський - (Звенигородський, Катеринопільський, Лисянський, Тальнівський, Шполянський);
- Золотоніський - (Золотоніський, Драбівський, Чернобаївський);
- Уманський - (Уманський, Жашківський, Маньківський, Монастирищенський, Христинівський);
- Черкаський - (Черкаський, Городищенський, Кам'янський, Канівський, Корсунь-Шевченківський, Смілянський, Чигиринський).

Авторський колектив, у даній роботі, ставив перед собою такі основні завдання:

- надати загальну характеристику біорізноманіття регіону;
- проаналізувати стан заповідання на Черкащині;
- надати наукові характеристики біорізноманіття на території об'єктів природно-заповідного фонду області загальнодержавного значення;
- надати відповідні рекомендації та шляхи пом'якшення загроз негативного впливу на біорізноманіття.

Розділ 1

Фізико-географічна характеристика Черкаської області

Черкаська область розташована на Східноєвропейській рівнині, у басейні середньої течії Дніпра. Площа області становить 20,9 тис. км² (3,4% від загальної площі України).

Територія області в цілому рівнинна і умовно поділяється на дві частини — правобережну і лівобережну. Переважна частина правобережжя розміщена в межах Придніпровської височини з найвищою точкою області, що має абсолютну висоту 275 м над рівнем моря (поблизу Монастирища), подекуди горбиста, порізана річками, ярами і балками. У прилеглій до Дніпра частині правобережжя знаходиться заболочена Ірдино-Тясминська низовина. Вздовж долини Дніпра на 70 км тягнеться Канівсько-Мошнолігівський кряж. Значні підвищення рельєфу надають території гірського характеру. Цей район називають Канівськими горами і Мошногорами[3, 10].

Територія області простягнулась з південного заходу на північний схід на 245 км, з півночі на південь - на 150 км.

Черкащина межує на півночі з Київською (межа 340 км), на сході – з Полтавською (212 км), на півдні-з Кіровоградською (388 км), на заході – з Вінницькою (124 км) областями.

Загалом природно-кліматичні умови області сприятливі для розвитку багатьох видів біоти, інтенсивного землеробства, та життя населення. Тому регіон є досить розвинутою промислово-аграрною і малолісною територією. Відомо, що для збереження біорізноманіття, найефективнішим буде вжиття заходів на рівні відповідних природних екосистем. Однак управління соціально-економічною діяльністю здійснюється за територіальними таксонами адміністративного поділу, межі яких, зазвичай не збігаються з таксонами природних екосистем. Це наразі є однією з найскладніших проблем узгодження природокористування з охороною навколишнього природного середовища, у т.ч. біорізноманіття.

Природно-кліматичні умови та ресурси

Клімат

Клімат регіону помірно-континентальний з середньою річною температурою повітря 7,0 – 7,7°C. Найхолоднішим місяцем року вважається січень з середньою температурою 5,5 – 6,1°C нижче нуля, найтеплішим – липень з середньою температурою 19,2 – 20,8°C. Абсолютний мінімум температури повітря досягає – 34 38°C і навіть нижче. Абсолютний максимум 36 – 39°C припадає на липень-серпень. Стійкий перехід середньодобової температури через 0° відбувається 15 – 18 березня і 22 – 24 листопада. Близько 242 – 255 днів на рік температура повітря перевищує 0°.

За даними Черкаського обласного центру з гідрометеорології, порівняно з серединою ХХ ст. зими потепліли на 1,5 °С, причому з 1948 р. до 1973 р. спостерігалось інтенсивне потепління – на 0,8 °С, з 1973 р. до 1983 р. – період адаптації, з 1984 р. потепління знову посилилось, досягнувши у 2003 – 2004 р. 0,7 °С. Повторюваність холодних зим зменшується: до 1978 р. їх було 12, після 1978 р. – 6, за останні десять років – лише 2.

Вегетаційний період рослин в середньому починається 4-8 квітня, коли середньодобова температура перевищує +5° і закінчується 29 жовтня – 1 листопада. Загальна тривалість вегетаційного періоду становить 200 – 212 днів. Активний ріст рослин починається при середньодобовій температурі понад +10°, таких днів на рік налічується 160 – 170, а з температурою вище +15° - 112 – 126.

Сума днів з температурою понад +10° за вегетаційний період досягає в західних районах області 2550 – 2600°, на решті території – 2650 – 2900° тепла. Приморозки в повітрі припиняються в середньому 18 – 22 квітня на сході області, на заході – 26 квітня – 2 травня. Найпізніші приморозки в повітрі спостерігаються 21 – 25 травня, в Черкаському районі – 15 травня. В середньому перші приморозки в повітрі – з 10 жовтня, в Уманському районі – 21 листопада. Найперші приморозки спостерігаються в західних лівобережних районах 5 – 9 листопада, на решті території області – 16 – 29 листопада. Середня тривалість безморозного періоду 159 – 171 день, найменша – 113 – 130, в Черкаському районі – 154 дні.

Сума річних опадів у Золотоніському та Уманському районах становить близько 510 мм, на решті території – 450 – 480 мм. В окремі роки річна кількість опадів на всій території області спостерігається у межах 670 – 784 мм, мінімальна – 255 – 390 мм. Оподи протягом року на території регіону розподіляються нерівномірно: найбільше їх у червні – липні (90 – 100 мм), найменше – у січні – лютому (до 100 мм). Середня кількість опадів за вегетаційний період коливається у межах 260 – 325 мм.

Стійкий сніговий покрив утворюється 14 – 22 грудня і сходить 21 – 23 березня. Період зі стійким сніговим покривом на півдні області триває 73 – 81 день, на решті території – 82-95 днів. Сніготанення починається 10 квітня, хоч у деяких місцях буває і 15 – 20 квітня (Жашків, Умань). Переважають західні й північно-західні вітри з середньою швидкістю 3 – 8 м/с.

Зима починається з середньодобової температури повітря нижче 0° у кінці листопада. Початок зими характеризується нестійкою погодою з частою зміною морозів на відлиги та неодноразовим зникненням снігового покриву. Зима в основному несувора. Характерною особливістю зимового сезону є наявність

досить частих відлиг, коли температура повітря підвищується десь до 8 – 10° тепла. Зимом переважає похмура погода з частими, але незначними опадами. В холодний період року поряд з твердими опадами можуть випадати й дощі. На холодний період припадає приблизно 100 – 130 мм, що становить 20 – 25 % річної їх суми.

Характерною особливістю весни є інтенсивне підвищення температури. В першій декаді квітня спостерігається перехід середньодобової температури повітря вище +5°, а з кінця квітня, коли температура повітря перевищує +10°, починається активна вегетація всіх рослин. Однак весною спостерігається повернення холодів, у травні можуть бути заморозки.

Літо починається з середини травня і триває до середини вересня. У літній період погода спочатку тепла, а в липні – серпні в окремі роки вона стає спекотною. Вологі західні вітри, що переважають влітку, приносять значну кількість опадів. Днів з опадами понад 0,1 мм у травні буває 10 – 12, у червні-липні – 12, серпні – вересні – 8 – 10. Характерною особливістю літнього періоду є громові зливи з блискавкою, градом, які часто супроводжуються буранами. В окремі роки спостерігаються тривалі посушливі періоди, внаслідок чого втрачаються продуктивні запаси вологи в ґрунті. Тому часто атмосферна посуха супроводжується й ґрунтовою.

Осінь настає з другої декади вересня до 5 – 10 жовтня. В передосінній період між літом і осінню і першу половину осені погода суха, тепла, особливо теплим є вересень. Дощі починаються в кінці жовтня. Протягом осені спостерігається загальне зниження температури повітря. Ознакою закінчення вегетаційного періоду є зниження середньої добової температури повітря до +5°, що відбувається в кінці жовтня [4, 23, 31].

Отже, клімат Черкаської області – помірно-континентальний. Загалом, середня температура в січні досягає –5,9°, липні – +20°, середньорічна температура – +7,6°. В окремі роки спостерігається значне відхилення температур від середніх багаторічних. Вегетаційний період триває 205 днів, період активної вегетації рослин (при температурі понад +10°) – 160 – 165 днів.

Рельєф

За геоморфологічними ознаками на території Черкаської області можна виділити три основні типи рельєфу[58]:

1. Плоскорівнинний (Золотоніський район).
2. Широкохвилястий долинно-балковий водноерозійний (Уманський та частина Звенигородського районів).
3. Вузькохвилястий долинно-балковий водноерозійний (Черкаський та частина Звенигородського районів).

Для області властива складна геоморфологічна структура ландшафтів, що сформувалася внаслідок взаємодії різних природних комплексів і екзогенних сил протягом геологічної історії регіону. За геоморфологічною будовою цю територію можна поділити на дві різко відмінні між собою частини – Правобережжя і Лівобережжя.

Правобережжя області займає центральну частину українського кристалічного масиву, а Лівобережжя – південно-західну частину Дніпровської западини. Для західної частини області, характерним є плоскорівнинний рельєф. Плато порізане мережею неглибоких широких ярів з пологими схилами. Ерозія на більшій частині ґрунтового покриву цього регіону має незначний розвиток.

Широкохвилястий тип рельєфу властивий більшій частині Правобережжя області. Корінне плато тут розділене ерозійною мережею. Ярки – глибокі, довгі, малорозгалужені, їх з широкими схилами. Поверхневий стік води та ерозійні процеси більше виражені.

Поверхня Правобережжя в минулому зазнала дуже інтенсивного ерозійного впливу в дольодовиковий і льодовиковий періоди. Лівобережна рівнина, що є являє собою давні акумулятивними тераси Дніпра, знівельована і характеризується плоскорівнинними і слабохвилястими формами рельєфу.

Вододільні простори західного правобережжя слабо розчленовані річковими долинами та мережею балок. У цій частині протікають річки Гірський Тікич, Ятрань, Ревуха, Уманка. На схід до Дніпра характер рельєфу змінюється, вододільні ділянки звужуються, тому що довжина схилів часто перевищує ширину плато, збільшується кількість балок, схили яких часто порізані ярами.

Уздовж долини Дніпра на 70 км простягається Канівсько-Мошногірський кряж, що підноситься над рівнем річки на 160 – 180 м, на своїх схилах має численні. Будова рельєфу особливо складна у гирлах річок Росі та Вільшанки. У гирлі ярів великі площі займають конуси виносів, створені дощовими водами. Для рельєфу борових терас Дніпра характерні піщані дюни й гриви.

Лівобережна частина регіону розміщується на Придніпровській низині, в основі якої на глибині 4 тис. м є кристалічний фундамент, вкритий осадовими породами. Це рівнинна моренна тераса, яка лише поблизу річок перетворюється на хвилясті схили. Поверхневий стік майже відсутній, і тому часто утворюються блюдця, де застоюються талі води.

Мікрорельєф території у вигляді мікрозападин і блюдець тут найбільше виражений на Лівобережжі.

За кліматичними умовами, рельєфом та рослинністю Черкаську область поділено на чотири ландшафтні райони:

- Лівобережний Придніпровській Лісостеп,
- Правобережний Придніпровській Лісостеп,
- Лісостепова частина,
- Південно-західна і південна лісостепова частина.

Отже, рельєф регіону водно-ерозійним за його сучасними формами дуже неоднорідний.

Лівобережний Придніпровській Лісостеп має піщану смугу, що межує з Дніпром, має горбистий рельєф з жовто-білого річкового піску та лісову зону з борами, що розкинулися на білих пісках на першій і другій терасах Дніпра та його притоках (Супой, Золотоношка, Сула). Правобережний Придніпровській Лісостеп нагадує українське Полісся. Тут виражені лучні плоскорівнинні тераси з дерновими і лучними ґрунтами, поряд з ними – горбисті й боріві тераси з дерново-слабопідзолистими і дерново-підзолистими ґрунтами [9,27,53]. Розглянемо нижче ґрунти детальніше.

Ґрунти та земельні ресурси

Ґрунтовий покрив регіону досить різноманітний (табл. 1). На лівобережжі поширені переважно чорноземи глибокі малогумусові. Тут майже немає опідзолених ґрунтів. Проте значно поширені солонуваті й солончакуваті чорноземи лучні та торфово-болотні ґрунти, низинні торфовища [8, 67].

1. Структура земельного фонду регіону

Типи земель та угідь	Площа земель та угідь, тис. га					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Загальна територія	2091,6	2091,6	2091,6	2091,6	2091,6	2091,6
1. Сільськогосподарські угіддя, з них:	1451,0	1451,0	1451,0	1451,0	1451,0	1451,0
Рілля	1272,0	1272,0	1272,0	1272,0	1272,0	1272,0
Перелogi	8,5	8,5	8,5	8,5	8,5	8,5
Багаторічні насадження	27,3	27,3	27,3	27,3	27,3	27,3
Сiножатi	64,8	64,8	64,8	64,8	64,8	64,8
Пасовища	78,4	78,4	78,4	78,4	78,4	78,4
2. Ліси та інші лісовкриті площі	338,6	338,6	338,6	338,6	338,6	338,6
3. Забудовані землі	84,4	84,4	84,4	84,4	84,5	84,5
4. Відкриті заболочені землі	30,5	30,5	30,5	30,5	30,5	30,5
5. Відкриті незаболочені землі	15,4	15,4	15,4	15,4	15,4	15,4
6. Інші землі	171,7	171,7	171,9	171,7	171,7	171,7
Усього земель (суша)	1955,8	1955,8	1955,8	1955,9	1955,8	1955,9
Території, що покриті поверхневими водами	135,7	135,7	135,7	135,7	135,7	135,7

* за даними Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області

Основною материнською породою є переважно важко суглинковий лес, який на сході регіону поступово переходить у легкосуглинковий. Вздовж річок ґрунти утворились на алювіальних відкладах.

Ґрунти Черкаської області вважаються найбільш продуктивними в Україні, однак за деякими агрохімічними параметрами вони поступаються ґрунтам східних і південних областей. Порівняно менший вміст елементів живлення гумусу та підвищена кислотність компенсуються більш сприятливими кліматичними умовами, особливо в період вегетації сільськогосподарських культур. У ґрунтовому покриві області переважають чорноземи типові та чорноземи сильно реградовані, які займають 53,7 %. Темно-сірі опідзолені і реградовані ґрунти та чорноземи опідзолені і слабо реградовані займають 28,9 %, а світло-сірі і сірі опідзолені ґрунти – 7,3 %. Внаслідок нераціонального використання ґрунтів відбувається збіднення їх природної родючості, що призводить до погіршення якісного стану ґрунтів. Основні втрати родючості ґрунтів пов'язані з високим ступенем розораності земель і посиленням ерозійних процесів; порушенням структури сівозміни; зростанням дефіциту балансу елементів живлення і органічної речовини, а тому і збідненням їх запасів у ґрунті; послабленням мікробіологічної активності ґрунту; наявністю площ кислих ґрунтів; зростанням щільності ґрунту та падінням його водоутримуючої здатності; повільним впровадженням сучасних ґрунтозахисних технологій обробітку. За механічним складом ґрунтовий покрив області практично в рівній мірі розподілений на легкосуглинкові, середньосуглинкові та важкосуглинкові ґрунти. Перших більше на Лівобережжі та в Подніпров'ї. Центр області зайнятий середньосуглинковими ґрунтами, а західні райони – важкосуглинковими. Супіщані ґрунти найбільшим масивом знаходяться в Черкаському районі (Мошенська зона) та на терасах річок Тясмин, Гірський і Гнилий Тікич. Механічний склад у значній мірі визначає вміст обмінного калію в ґрунтах та їх фізико-хімічні характеристики. Рівень родючості ґрунтів оцінюється, перш за все, за вмістом органічної речовини. Чим більше гумусу в ґрунті, тим він багатший на основні елементи живлення, адже в ньому сконцентровано 92 – 98% азоту, 60% фосфору, 80% сірки та значна кількість інших макро- і мікроелементів.

У земельному фонді Черкаської області (2091,6 тис. га) сільськогосподарські угіддя досягають 1451,0 тис. га, з них рілля – 1272,0 тис. га.

Мінерально-сировинна база

Відомо, що вплив на навколишнє природне середовище істотно залежить від виду природокористування та його інтенсивності. Порівняно з землеробством, використання лісових ресурсів є менш загрозливим. Водночас, станом на 01.01.2021 р., у Черкаській області налічувалося 284 родовища корисних копалин (у тому числі 6 об'єктів обліку комплексних родовищ), з них розробляється – 90 (рис. 1). [31]

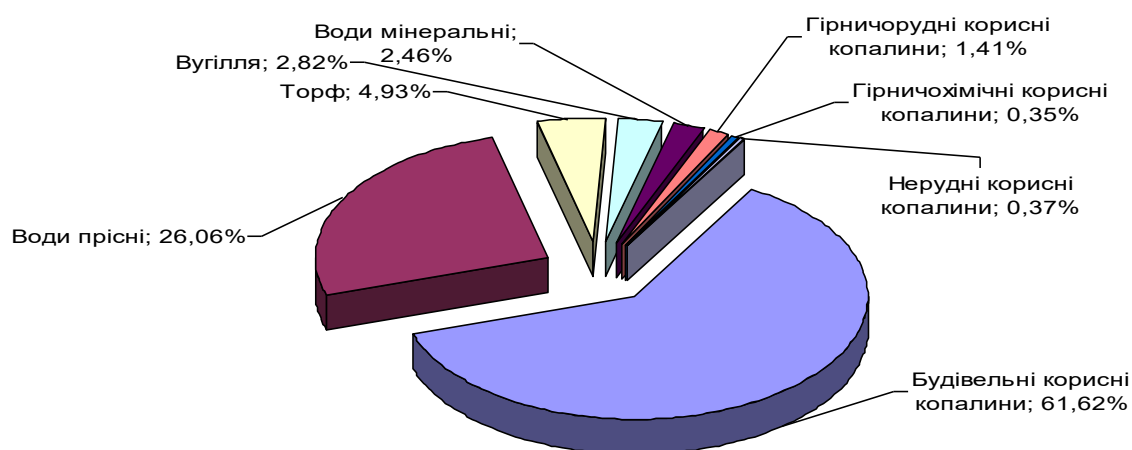

Рис. 1 Стан запасів корисних копалин

Вхідні дані до рис. 1.

Будівельні корисні копалини	175	61,6 %
Води прісні	74	26,06 %
Торф	14	4,93 %
Вугілля	8	2,82 %
Води мінеральні	7	2,46 %
Гірничорудні корисні копалини	4	1,41 %
Гірничохімічні корисні копалини	1	0,35 %
Нерудні корисні копалини	1	0,35 %

У 2020 році в Черкаській області в основному розроблялись родовища сировини цегельно-черепичної, каменю будівельного, піску будівельного, каменю облицювального.

Інформація щодо мінерально-сировинної бази представлена в табл. 2.

За інформацією Державної служби геології та надр України станом на 01.01.2021 на території області розвідані та взяті на облік 74 родовища прісних підземних вод, з яких розробляються 42. Балансові експлуатаційні запаси підземних питних і технічних вод, складають 330,964 тис. м³/добу за сумою категорій А+В+С1 (що складає 2,17 % від запасів по Україні) та 3,600 тис. м³/добу – за категорією С2 (що складає

0,38 % від запасів по Україні). За хімічним складом води гідрокарбонатні кальцієво-магнієві. Видобуток підземних питних і технічних вод склав 28,044 тис. м³/добу, втрати – 0,641 тис. м³/добу.

Табл. 2. Мінерально-сировинна база

Види корисних копалин	Загальна кількість родовищ		Родовища, що розробляються		Один. Виміру	Видобуто к сировини в 2020 р.	Балансові запаси станом на 01.01.2021
	01.01. 2020р	01.01. 2021р	01.01. 2020р	01.01. 2021р			
1. Вугілля	8	8	1	1	тис. т	2	83752
2. Торф	14	14	1	-	тис. т	0	17116
3. Каолін	2	2	1	1	тис. т	105,5	36850,3
4. Глина бентонітова	1	1	1	1	тис. т	0	41965
5. Глина вогнетривка	1	1	0	-	тис. т	0	57045
6. Цементна сировина	1*	1*	1*	1*	тис. т	6,5	726,7
7. Пісок	20+1*	21	7+1*	8	тис. м ³	165,8	80007,21
8. Камінь граніт	6	6	3	3	тис. м ³	3,69	14829,67
лабрадорит					тис. м ³	3,69	13311,67
габродіабазо					тис. м ³	0	883
9. Камінь гнейс	35+2*	35+2*	12+2*	12+2	тис. м ³	0	635
габро					тис. м ³	0	1488
граніт					тис. м ³	599,57	131132,49
Лабрадорит					тис. м ³	0	1296
мігматит					тис. м ³	0	8741
монзоніт					тис. м ³	206,5	10716,83
мігматит.					тис. м ³	0	2031
10. Керамзитова сировина	2	2	0	0	тис. м ³	0	3727
суглинок					тис. м ³	0	3727
11. Сировина цегельно-черепиц.	106+1*	106+1*	17	18	тис. м ³	95,68	100836,18
глина					тис. м ³	7,4	1487,14
глина мергельна					тис. м ³	10	1931,3
мергель					тис. м ³	0	1094
пісок					тис. м ³	4,3	455,7
суглинок					тис. м ³	73,98	95805,04
супісок					тис. м ³	0	63
12. Апатит	1	1*	1	1*	тис. т	0	359714,25
13. Сировина польовошпатована	1*	1	1*	1	тис. т	0	192703,75
14. Суміш піщано-гравійна	1*	1	1*	1	тис. м ³	0	32,4
15. Води прісні	74	74	42	38	тис. м ³ /добу	30,070	334,544
16. Води мінерал.	7	7	2	2	м ³ /добу	16,712	1337,0

Інформація надана Державною службою геології та надр України станом на 01.01.2021

* - Об'єкти обліку, які входять до складу комплексних родовищ

Загальна кількість кар'єрів у тому числі тих, що у стані розробки – 148 (з них діючих – 45). До родовищ корисних копалин загальнодержавного значення належать:

1. Танське та Північно-Танське родовища облицювального каменю (граніт);
2. Старобабанське родовище облицювального каменю (ділянка «Клін», ділянка «Граніт»);
3. Городищенське родовище облицювального каменю (лабрадорит);
4. Новоселицьке та Мурзинське родовище вторинних каолінів;
5. Черкаське родовище бентонітових глин (ділянка Дашуківська);
6. Мокрокалигірське родовище бурого вугілля.

В основному розробляються родовища каменю будівельного, каоліну, цегельно-черепичної сировини (суглинок, глина), глини бентонітової та піску будівельного.

Лісові ресурси

Черкаська область знаходиться у центрі України і охоплює 4 адміністративних райони: Звенигородський, Золотоніський, Уманський, Черкаський. На півночі область межує з Київською, заході – з Вінницькою, півдні – з Кіровоградською, південному сході – з Полтавською областями. Площа її – 2091,6 тис. км² (3,4 % загальної площі України). Ліси Черкащини за своїм екологічним і соціально-економічним значенням та місцезнаходженням виконують переважно захисні, кліматорегулюючі, водоохоронні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції і мають обмежене експлуатаційне значення. Вони відіграють значну роль у розвитку регіональної економіки, покращенні навколишнього природного середовища. Черкаська область, маючи площу 20,9 тис. га, належить до малолісних регіонів України: загальна площа лісового фонду області – 338,6 тис. га, в тому числі вкритих лісом – 322,4 тис. га, тобто лісистість становить 15,4 %, при оптимальній лісистості – 16% [1, 5, 6, 43].

Саме така лісистість є оптимальною для нашої області. Лише за такого рівня, згідно теоретичних обґрунтувань, ліси області, найбільш позитивно впливають на клімат, стан ґрунтів та водних ресурсів, зменшують наслідки водної ерозії, забезпечують одержання більшої кількості деревини. Після значного посилення впливу антропогенного фактору наприкінці XVIII століття, площі, зайняті лісами, швидко скорочувалися. Лише починаючи з 50-х років минулого століття, завдяки професійному, науково-обґрунтованому підходу до лісозаготівель і посиленню роботи з лісовідновлення та лісорозведення, площа земель, вкритих лісовою рослинністю, виросла більше ніж на 60 тис. га. Сучасний стан та поширення лісів

на території Черкаської області – це, в першу чергу, результат людської діяльності. Лісові насадження Черкаської області переважно створені штучно (понад 70%). Середній вік лісів – 62 роки. Динаміка лісистості Черкащини з часу створення області зростає – з 1954 року лісистість збільшилася на 4,1%. Ліси на території області розташовані нерівномірно.

В лісах області переважають свіжі грабові діброви і судіброви. Відносно вузьку смугу вздовж правого берега Дніпра, включаючи Черкаський бір, займає лісотипологічний район свіжих грабово-соснових судібров, де, крім основного типу лісу, зустрічаються дубово-соснові субори, грабові діброви, сирі чорновільхові сугрудки. Особливої привабливості і своєрідності території Черкаської області надають типові лісостепові ландшафти – чергування відкритих просторів із залісненими ділянками.

Ліси Черкащини сформовані більше, ніж десятьма видами головних та супутніх лісоутворюючих порід (рис. 2), серед яких домінують дуб, сосна, акація, ясен, граб, вільха. Частка твердолистяних насаджень – 64,3%, хвойних – 28,8%, м'яколистяних – 6,3%. В області розташований один з найвідоміших у нашій країні пристепових борів – Черкаський. Це найбільший в Україні острівний масив соснового лісу, який природно виник і зберігся до наших днів на південному кордоні ареалу сосни звичайної. Площа бору – 28488 га, це майже 80% загальної площі ДП «Черкаське лісове господарство», до складу якого він входить [51]. На Черкащині також знаходиться особлива пам'ятка природи й історії – це унікальний лісовий масив «Холодний Яр», який має історичне та природоохоронне значення. Урочище має площу 6804 га і розташоване на території двох адміністративних районів Черкаської області – Чигиринського і Кам'янського та двох лісництв Державного підприємства «Кам'янське лісове господарство» – Креселецького та Грушківського.

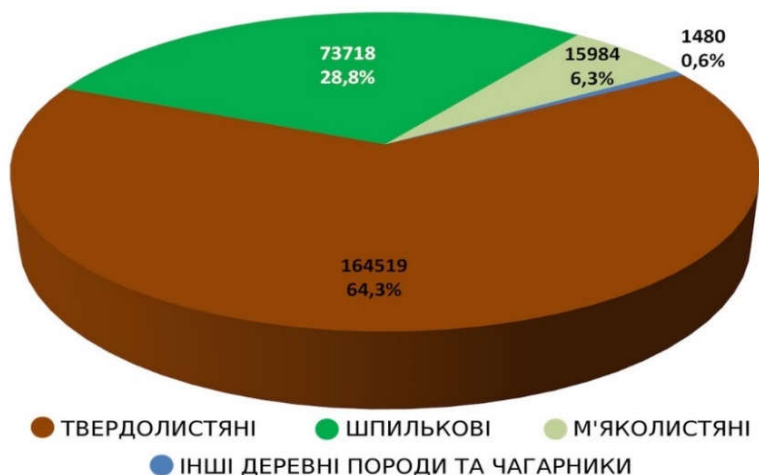

Рис. 2. Розподіл площі лісів за переважаючими деревними породами (га)

Лісовий фонд урочища Холодний Яр представлений переважно високопродуктивними насадженнями штучного походження. За кількістю унікальних археологічних, історичних, наукових об'єктів, а їх тут налічується понад 150 найменувань, Холодний Яр займає перше місце в Україні. Багата Черкащина і на дерева – пам'ятки природи. Це особливо видатні природні витвори, які охороняються у первозданному вигляді, оскільки мають наукове, культурне й естетичне значення. Серед них, зокрема, дуб Шевченка і сосна Гоголя в селі Прохорівка, дуб Максима Залізняка поблизу хутора Буда та ряд інших. Диво Черкащини – поєднання вільхи та дуба звичайного, які зрослися стовбурами і мають висоту понад 20 метрів. Враховуючи важливість завдань з охорони навколишнього природного середовища і поліпшення економічного стану регіону, лісам Черкаської області належить одне з провідних місць. [9,53,46, 55]

Водні ресурси

Характеристика основних річок. На території області протікає 1037 річок і струмків загальною довжиною 7,5 тис. км. До великих річок належать Дніпро (в межах області – 150 км), до середніх річок – Рось, Тясмин, Гнилий Тікич, Гірський Тікич, Супій, Ятрань, Велика Вись. Решта річок – малі: Вільшанка, Золотоношка, Ірдинь, Ірклій, Уманка, Шполка, Чумгак, Синюха, Удич. Територія області є частиною басейнів річок Дніпра та Південного Бугу, які належать до басейну Чорного моря.

Використання води у 2020 році становило 132,9 млн м³, в тому числі: на виробничі потреби – 83,38 млн м³, питні та санітарно-гігієнічні потреби – 22,14 млн м³, зрошення – 27,33 млн м³.

Найбільшими штучними водосховищами в межах області є Канівське і Кременчуцьке, утворені греблями гідроелектростанцій, крім того споруджено 37 невеликих водосховищ і понад того існує 2,3 тисяч озер, ставків та водоймищ. На території області налічується 2984 ставки, загальною площею 17456 га, об'ємом 246,6 млн м³.

На Правобережжі Черкащини можливі затоплення, а також заболочення деяких ділянок.

Середній багаторічний річковий стік регіону становить 1,01 км³/рік. Порушення зимових умов в останні роки впливає на формування льодоставу на водних об'єктах області.

Нижче, охарактеризуємо основні річки регіону.

Дніпро – головна артерія України. Ще за 400 років до нашої ери Геродот називав Дніпро Борисфеном, що грецькою мовою означає «тече з півночі». За великий вплив на родючість прилеглих земель вчений прирівняв його до Нілу.

Дніпро – типова рівнинна річка, її похил тільки у верхів'ї перевищує 50 см/км, в середньому він становить близько 10 см/км, біля лиману знижується до 0,1 см/км. У межах України Дніпро тече в широкій заплаві, вкритій значною товщею алювіальних відкладів, представлених переважно різнозернистими і легкорухомими кварцовими пісками.

До гирла Ірпеня заплава Дніпра має низькі береги, ширина її в деяких місцях досягає 10–12 км. Між гирлами Ірпеня і Самари долина Дніпра асиметрична, її правий берег крутий і піднімається над водою на 50–150 м, лівий – низинний, пологий. Поблизу Кременчука в руслі Дніпра є кам'яні виступи.

Починаючи з 1927 р., на Дніпрі почалося спорудження каскаду потужних гідроелектростанцій та ряду великих водосховищ. Найбільшим серед них є Кременчуцьке, яке має площу водного дзеркала 225 тис. га, довжину – 172 км, ширину – 15–26 км (будівництво 1954 – 1960 рр.). Найбільша ширина водосховища біля місця впадання р. Сули, середня глибина – 6 м, поблизу греблі досягає 25 м. Вода в нього надходить з Дніпра і частково з його приток. Після створення Кременчуцького водосховища ступінь заболочення області зріс внаслідок затоплення заплави Дніпра і нижньої частини долини Сули та інших приток. Водосховище впливає на формування температури і вологості повітря, вітрового режиму, хмарності та атмосферних опадів прилеглої території. Внаслідок витрат тепла на випаровування тут влітку спостерігається зниження температури повітря і підвищення його вологості. Заміна ділянок суші водою призводить до зростання швидкості вітру. Хвилі водосховища зумовлюють поступове розширення затопленої території, що спричинює ерозію його берегів.

Басейн Дніпра охоплює 42% річок усієї України, збираючи воду з Волинської, Подільської і Придніпровської височини, Поліської та Придніпровської низовин, частково – із Середньоросійської височини і Донецького кряжа. На півдні басейн Дніпра перерізає Причорноморську низовину. До спорудження ГЕС на Дніпрі було багато островів та плавнів.

Довжина Дніпра – 2285 км, площа басейну – 503 тис. км². За гідрологічними і фізико-географічними особливостями Дніпро поділяють на три частини – верхню (від витoku до Києва), середню (від Києва до Запоріжжя) і нижню (від Запоріжжя до гирла). Черкаська область знаходиться в середній частині.

Значними є праві притоки Дніпра, що протікають на території області – Рось, Тясмин, та ліві – Супій, Сула.

Рось на 17–18 км нижче Канева впадає у Кременчуцьке водосховище. Довжина Росі – 346 км, площа басейну – 12575 км². Протікає на території Вінницької, Житомирської, Київської і Черкаської областей. Основні ґрунтоутворюючі породи на території басейну Росі – лес, лесові суглинки, продукти вивітрювання твердих порід, морена та алювіальні флювіогляціальні відклади. Найпоширенішими є дерново-опідзолені, дерново-глеєві глибокі (лугові), сірі опідзолені, чорноземні лугові ґрунти. Рідше трапляються болотні й торф'яні. Складні геоморфологічні, гідрологічні, кліматичні та ґрунтові умови території басейну річки вплинули на формування рослинного покриву.

Флора долини Росі та її приток розподілена так: лісова рослинність – 151 вид, степова – 163, лучна – 187, болота – 52, водна – 40, бур'яни – 59 [57]. Всього виділено 652 види рослин, які належать до 83 сімейств та 346 родів. Більшість з них – складноцвіті, злаки, губоцвіті, осокові, хрестоцвіті, зонтичні, лілійні, розоцвіті [37, 38].

Річка **Супій** починається на Чернігівщині і впадає у Кременчуцьке водосховище. Довжина її 130 км, площа басейну – 2000 км² (рис. 3 – див. у розділі "Ілюстрації").

Нижче Супою у водосховище впадає права притока **Вільшанка**, яка бере свій початок біля с. Пединівки Звенигородського району. Довжина її 106 км, площа басейну – 1220 км². Басейн Вільшанки лісистий (16%), подекуди заболочений (див. рис. 4 у розділі «Ілюстрації»).

Річка **Сула** – ліва притока Дніпра. Довжина – 310 км, площа басейну – 18,1 тис. км². Тече Сула на території Сумської і Полтавської областей, майже повністю на Придніпровській низовині в зоні Лісостепу, на межі Черкаської і Полтавської областей.

Річка **Тясмин** – права притока Дніпра, впадає в Кременчуцьке водосховище. Довжина – 194 км, площа басейну, який розташований на Придніпровській височині, – 4730 км². Ліси займають близько 15% площі басейну, у верхній течії розташоване м. Кам'янка, далі по обох берегах Тясмина, на підвищеному місці, поблизу притоки Ірдинь – м. Сміла.

Ірдинь – заболочена ліва притока Тясмина довжиною 23 км та площею басейну 285 км², ширина заплави становить 1500 м. На правому березі розташоване м. Чигирин. Між Черкасами і Чигирином пролягає лісовий масив «Холодний Яр».

На відміну від стрімкого правого, лівий берег Тясмину має багато джерел. Він вкритий вільховими насадженнями, пологий і піщаний.

Річка **Південний Буг** має довжину 792 км, площа басейну – 63700 км², у межах якого є р. **Синюха**, одна з основних його приток (довжина – 111 км, площа басейну 16725 км²). У Синюху впадає **Тікич** – річка, що утворюється від злиття Гірського та Гнилого Тікичів.

Нижче Черкас з лівого берега у водосховище впадає **Золотоношка** довжина якої 92 км, площа басейну – 1260 км² (див. рис. 5 у розділі «Ілюстрації»).

Гірський Тікич має довжину 167 км, площу басейну – 3525 км², який займає центральну частину Придніпровської височини. Береги Гірського Тікича підвищені, кам'яністі, скелясті та обривисті. На Гірському Тікичі розташоване м. Тальне. З Гірським Тікичем зливається **Гнилий Тікич** (довжина – 156 км, площа басейну – 3125 км²), що має повільну течію, болотисте дно і такі ж береги. На річці розташовані смт Лисянка, м. Звенигородка.

Ліва притока Синюхи – **Велика Вись**, яка має довжину 165 км, площу басейну – 2842 км². По її нижній і середній течії проходить межа Кіровоградської та Черкаської областей.

Однією з правих приток Синюхи є **Ятрань** (довжина 107 км, площа басейну – 2170 км²). Вона бере початок на Придніпровській височині поблизу с. Томашівки Уманського району. Річище звивисте, подекуди кам'янисте. Ліси займають майже 5% площі басейну.

Ятрань приймає ліву притоку **Уманку** (довжина – 43 км, площа басейну – 411 км²). Ліси вкривають 6 % площі басейну річки. На підвищеному березі Уманки розташоване м. Умань. Тут є парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного та світового значення «Софіївка», закладений у 1796 – 1800 рр.

Лівою притокою Південного Бугу є р. **Синиця**, яка починається в Черкаській області (довжина її – 79 км, площа басейну – 765 км²).

На водоносність річок, розподіл стоку та гідрологічний режим значною мірою впливають фізико-географічні фактори – рельєф, ґрунти, озерність, лісистість, заболоченість, а також господарська діяльність. У свою чергу зміна гідрологічного режиму водних об'єктів спричинює зміни видового різноманіття рослинного покриву та типів ландшафтів [5, 18, 34, 63, 69, 70].

Гідробіологічна оцінка якості вод та стан гідробіоценозів

За інформацією Черкаського обласного центру з гідрометеорології регулярні гідробіологічні спостереження (за розділами робіт біоіндикація та біотестування) здійснювалися на 5 водних об'єктах (3 річках – річки Рось, Вільшанка, Тясмин та 2 водосховищах – Канівське та Кременчуцьке). Одержані дані про стан гідробіоценозів свідчили, що за середніми значеннями індексу сапробності на всіх водних об'єктах спостерігалось помірне

забруднення, 3-й клас якості вод. У фітопланктоні Росі (пункт Корсунь-Шевченківський) угруповання планктонних ценозів було багате та різноманітне, знайдено 18-47 видів. У фітопланктоні і зоопланктоні домінували організми-індикатори помірно забруднених вод. У квітні відбувалося збільшення в обох створах м. Корсунь-Шевченківськми частки α -мезосапробних водоростей-індикаторів забруднених вод до 43,5 % у верхньому створі, до 61 % у нижньому створі, якість вод в цей період знизилась. В квітні в обох створах спостерігалось різке збільшення біомаси діатомових водоростей, що викликало сильний ступінь "цвітіння" води (концентрації клітин водоростей екологічно небезпечні, це може викликати вторинне біологічне забруднення та заморні явища; біомаса водоростей складала на верхньому створі – 12,3 мг/дм³, на нижньому – 14,2 мг/дм³). У липні відбулось різке, майже у 10 разів, збільшення біомаси водоростей на нижньому створі порівняно з верхнім створом (загальна біомаса на верхньому створі складала 5,4 мг/дм³, на нижньому – 52,0 мг/дм³). В цей період у створі 3 км нижче м. Корсунь-Шевченківський відбувалось інтенсивне забруднення вод 54 біогенними речовинами, спостерігалось "гіперцвітіння" води (екологічно небезпечні, токсичні концентрації водоростей). Зоопланктон був багатим чисельно та за видовою представленістю, домінували оліго- β та β -мезосапробні гіллястовусі ракоподібні. Спостерігався стабільний розвиток тваринного планктону. Макрозообентос був представлений різноманітними молюсками, водними жуками, клопами, личинками бабок, волохокрильців, одноденок, двокрилих комах. Стан донних угруповань був стабільний, різноманітність донних угруповань дуже високою. По створах різких змін екологічної ситуації відмічено не було, в квітні та липні якість вод за макрозообентосом відповідала 2-му класу (чисті води). Загалом стан водної екосистеми за сукупністю гідробіологічних показників відповідав 3-му класу якості вод (помірно забруднені). За результатами біотестування хронічна токсична дія вод на виживаність і плодючість тест-об'єкта не виявлена. По р. Вільшанка (с. Мліїв) розвиток фітопланктону був стабільний, стан водоростевих ценозів сталий. В фітопланктоні були представлені різноманітні діатомові, зелені, евгленові, пірофітові водорості, було знайдено 34 види водоростей, що належали до 5 систематичних груп. В липні відбулось значне збіднення видового складу фітопланктону (9 видів) і зменшення кількісних характеристик його розвитку. В квітні спостерігалось збільшення біомаси діатомових водоростей, що викликало початкове "цвітіння" води. У зоопланктоні пік розвитку припадав на липень – визначено 31 вид безхребетних з 3 груп. У квітні домінували організми помірно забруднених вод, у липні – чистих вод. Планктонні угруповання продовжували перебувати у досить стабільному стані. В макрозообентосі знайдені ракоподібні,

молюски, черви, водні клопи та жуки, личинки одноденок, двокрилих комах, всього 24 "групи" для визначення біоіндикації. Якість вод за макрзообентосом в квітні відповідала 3-му класу (помірно забруднені води), а в липні стан донних ценозів значно поліпшився, зросло загальне видове багатство безхребетних (2-й клас – чисті води). Загалом стан водної екосистеми за сукупністю гідробіологічних показників відповідав 3-му класу якості вод (помірно забруднені). За результатами біотестування хронічна токсична дія вод на виживаність та плодючість тест-об'єкта не виявлена. По р. Тясмин (с. Велика Яблунівка) фітопланктон річки був нечисельний, якісно небагатий але структурований, сезонна динаміка його розвитку не простежувалась. Навесні і влітку домінували діатомові водорості. Навесні спостерігалось погіршення якості вод за рахунок збільшення чисельності α -мезосапробних водоростей (до 23,3 %). Влітку простежувалось збільшення біомаси α - β -мезосапробних діатомових водоростей, яке не спричиняло "цвітіння" води. Стабільний розвиток фітопланктону. Розвиток зоопланктонного угруповання у квітні був досить невисоким. Пік кількісних і якісних показників розвитку зоопланктону прийшовся на липень. В липні у зоопланктонному угрупованні було визначено 18 видів, 5 систематичних груп безхребетних. 55 Позитивною тенденцією було присутність в пробах гіллястовусих ракоподібних, але їх частка була меншою за минулорічну. Основу планктонних угруповань складали β -, оліго- β - та β -олігомезосапробні організми (індикатори чистих, помірно забруднених вод). За індексом Шеннона розвиток планктонних угруповань був стабільний, їх стан сталий. Стан донних ценозів залишався стабільним та благополучним, сезонна динаміка розвитку простежувалась. Знайдено 36 «груп» для визначення біоіндикації, найбільш багато були представлені молюски, водні жуки та клопи, личинки волохокрильців, одноденок та двокрилих комах. Якість вод за макрзообентосом в квітні відповідала 1-му класу (дуже чисті води), а в липні визначався 2-й клас якості (чисті води). В цілому, 3-й клас якості вод (помірно забруднені). За результатами біотестування хронічна токсична дія вод на виживаність та плодючість тест-об'єкта не виявлена. При співставленні оцінок сапробіологічної ситуації на водних об'єктах за фітопланктоном та зоопланктоном можна зробити висновок, що біоіндикація за фітопланктоном дає більш знівельовані результати, ніж за зоопланктоном, та зсуває оцінку екологічного стану гіршого класу якості. По Канівському водосховищу (м. Канів) показники якісного і кількісного розвитку фітопланктону були низькими, значно нижчими за минулорічні (6-8 видів). Масово розвивались синьозелені та діатомові β -мезосапробні водорості. "Цвітіння" вод вище м. Канів не спостерігалось. Рослинний планктон був у досить пригніченому стані. Розвиток зоопланктону у травні відповідав сезонній динаміці, в пробах домінували оліго- β -

мезосапробні коловертки, які характерні для чистих, слабо забруднених вод. В серпні в пробах знайдено поодинокі організми зоопланктону, в жовтні домінували гіллястовусі ракоподібні (97 %), якість вод покращилась (чисті води). Загалом стан водної екосистеми за сукупністю гідробіологічних показників відповідав 3-му класу якості вод (помірно забруднені). За результатами біотестування у створі 0,5 км вище м. Канів хронічна токсична дія вод на виживаність і плодючість тест-об'єкта не виявлена. По Кременчуцькому (мм. Канів, Черкаси) розвиток фітопланктону у травні і серпні був досить рівним по створах, на відміну від минулого року. У травні домінували α -мезосапробні діатомові водорості. Їх частка у створі нижче м. Канів складала 96,4 %, якість вод відповідала 4-му класу (забруднені води). У створах м. Черкаси частка α -мезосапробних діатомових водоростей у травні коливається в межах 56,1 – 80,3 %. "Цвітіння" вод відбувалось, як і минулого року, у серпні у всіх створах м. Черкаси за рахунок збільшення біомаси β -мезосапробних синьозелених водоростей, визначався помірний ступінь цього процесу. Видове багатство фітопланктону у створах м. Черкаси було низьким, але його стан був досить сталий. Стан водної екосистеми за фітопланктоном відповідав 3-му класу якості вод (помірно забруднені). 56 За результатами біотестування у створі 0,5 км нижче м. Канів хронічна токсична дія вод на плодючість тест-об'єкта була встановлена у жовтні.

Стан рослинного світу

Через фрагментарність наукових досліджень сьогодні немає уточнених даних стосовно різноманіття рослинного та тваринного світу області. За попередніми підрахунками, природна флора судинних рослин (без урахування екзотів) у Черкаській області налічує близько 2 тис. видів. До списку, складеного на основі аналізу різних джерел увійшло 334 види судинних рослин (17% флори області), що перебувають під загрозою зникнення. Серед них 69 видів занесено до Червоної книги України, 14 – до Додатку I до Бернської конвенції, 7 – охороняються в Європі (Європейський Червоний список), 3 – у всесвітньому масштабі (МСОП).

Під найбільшою загрозою опинилися 29 видів (категорія – 0), популяції більшості з них нині, очевидно, зникли. Тому доцільними є заходи, що включають обстеження відомих з літератури місцезростань, розроблення програми збереження їх локальних популяцій, репатріації популяцію деяких з них у природні ценози. Значна кількість видів (84) належить до 1-ї та 2-ї категорій і входить до групи високого ризику. Отже, актуальним є створення на територіях і природних урочищах, де вони зростають, відповідних форм заповідних об'єктів. Для решти 219 видів (категорії 3 і 4) першочерговим заходом щодо забезпечення охорони є організація моніторингу стану їх популяцій.

Характеристика видів рослин Черкащини, занесених до Червоної книги України

Астрагал шерстистоквітковий (*Astragalus dasyanthus* Pall.). Родина бобові. Багаторічна трав'яниста рослина, 10–30 см заввишки, знепарнопірчастими листками. Яскраво-жовті квітки зібрані в густі головчасті китиці. Боби волохаті, яйцеподібні або овальні, близько 1 см завдовжки. Цвіте у червні та серпні. Балкано-паннонсько-причорноморський вид [69].

Брандушка весняна (*Bulbocodium versicolor* (Ker-Gawl.) Spreng.). Родина лілійні. Багаторічна трав'яниста бульбоцибулинна рослина, 8 – 15 см заввишки, з прикореневими ланцетно-лінійними, жолобчастими листками, які розвиваються одночасно з квітами. Квітки келихоподібні, поодинокі, рідко їх буває дві-три, листочки, вільні, бузково-рожеві. Цвіте у березні та квітні. Росте на степових ділянках, трав'янистих схилах, серед розріджених чагарників. Південноевропейсько-передкавказький вид. Винищується внаслідок масового зривання на букети .

Бруслина карликова (*Euonymus nana* L. Bieb.). Родина бруслинові. Чагарникова рослина, 30 – 100 см заввишки, з борозенчастими гілками та лінійними (від 1,5 до 3 см завдовжки, шкірястими), зверху яскраво-зеленими листками, які не опадають перед зимою. Квітка бурувато-червона, одна, рідше – дві-трі у півзонтиках на тонких зеленкуватих квітконосах. Плід – грушоподібна коробочка, висяча, чотирилопатева, блідо-жовта або рожева чи зеленувата з оранжевим принасіником. Цвіте у травні та червні. Росте у дубових лісах, на лісових галявинах. Зникає внаслідок вирубування ділянок лісів, а також у зв'язку з відсутністю насінневого відновлення. Необхідна якнайсуворіша охорона усіх відомих місцезнаходжень .

Булатка великоквітова (*Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 20–60 см заввишки, з підземним кореневищем, прямостоячим стеблом та густо розташованими яйцеподібно-еліптичними листками. Стебло у верхній частині голе. Жовтувато-білі квіти зібрані в колосовидному суцвітті. Цвіте у травні та червні. Росте в широколистяних та мішаних лісах, на галявинах, серед чагарників. Винищується внаслідок зривання на букети, а також витоптування, вирубування лісових ділянок. Необхідна загальна охорона

Булатка червона (*Cephalanthera rubra* (L.) Rich.). Родина зозулинцеві Європейсько-давньосередньоземноморський вид. Одна з найкрасивіших орхідей нашої флори, яка має суцвіття великих (до

2 см) фіолетово-рожевих квіток. Рослина занесена до додатку II до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення. Зростає в межах Черкаського бору та Мошногірського кряжу.

Вовчі ягоди пахучі, боровик (*Daphne sneorum* L.). Родина тимелеєві. Невисокий чагарник, 10 – 40 см заввишки, з висхідними гілками, вкритими сіро-бурою корою. Листки шкірясті, лопатоподібні або довгасто-обернено яйцеподібні, вічнозелені. Квітки трубчасті чотиророздільні, рожеві, зібрані голівками на кінцях гілок. Плід – жовто-бура шкіряста кістянка. Цвіте у травні та червні. Росте у соснових лісах. Європейсько-середземноморсько-балканомалоазіатський вид з розірваним ареалом, реліктова рослина третинного періоду. Поширені на Придніпровській височині, в основному, в Черкаському бору.

Гронянка півмісяцева, ключ-трава (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.). Родина вужачкові. Багаторічна папоротева рослина, 10 – 30 см заввишки, оригінального зовнішнього вигляду, один листочок якої розділяється на дві частини – вегетативну (або стерильну) у вигляді перисторозсіченого листка з півмісяцевими або ромбічними частками та спороносною – у вигляді грона. Спороносить у червні та серпні. Росте у широколистяних та мішаних лісах, на трав'янистих вогуватих галявинах і схилах. Євразійсько-американо-австралійський вид з розірваним ареалом, реліктова рослина, цінний для науки вид. Зникає внаслідок вирубування лісів та збирання населенням як лікарської сировини. Необхідна загальна охорона .

Гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich.). Родина зозулинцеві. Євросибірський вид на південно-східній межі суцільного ареалу. Багаторічна трав'яниста сапрофітна кореневищна рослина. Трапляється в широколистяних лісах Мошногір'я та поодинокі в Черкаському бору. Охороняється в Мошногірському комплексному заказнику. Чисельність виду зменшується через зривання на букети .

Жировик Лезеля (*Liparis loeselii* (L.) Rich.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 20-40 см заввишки, з двома бульбами при основі стебла (новою і минулорічною). Три нижні листочки нерозвинені, два інших – при основі стебла повністю розвинені, вони видовжено-ланцетні, майже супротивні. Квітки жовтуватозеленкуваті, зібрані в негусту китицю. Цвіте у червні та липні. Росте на торфових болотах та болотистих луках. Європейсько-західносибірсько-північноамериканський вид. Рідкісна зникаюча рослина, поширена, в основному на Ірдинському болоті. Зникає внаслідок осушування боліт.

Зозулинець болотний (*Orchis palustris* (L.) Jack.). Родина зозулинцеві. Європейсько-середньоземноморська-передньоазійський вид на північній межі ареалу. Багаторічна трав'яниста рослина. Трапляється у межах Ірдинського болота .

Зозулинець обпалений (*Orchis ustulata* L.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина 10 – 40 см заввишки. Листочки видовжено-ланцетні. Квітки дуже дрібні, всього до 4 мм завбільшки. Губа квіток рожева, плямиста, а шолом чорно-пурпуровий. Цвіте у червні та липні. Росте на луках, галявинах, серед чагарників, на трав'янистих схилах. Європейсько-балкано-кавказький вид. Трапляється у лісостеповій частині області. Зникає внаслідок збирання бульб, руйнування рослинного покриву. Потребує загальної охорони.

Зозулинець жилкуватий (*Orchis nervulosa* Sacalo). Листочки вузьколанцетні, по краю дуже дрібнозубчасті. Квітки брудно-коричнево-пурпурові, мають приємний запах ванілі, всі листочки оцвітини у квітці зібрані шоломом, губа трилопатева, з довгою середньою лопаттю. Суцвіття багатоквіткове. Цвіте у травні та червні. Росте на заплавах луках. Охороняється в Канівському заповіднику .

Зозулинець салеповий (*Orchis morio* L.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 20 – 30 см заввишки. Листки довгасто-ланцетні або лінійно-довгасті, скупчені при основі стебла. Квітки темно-фіолетово-пурпурові, губа неглибоко-трилопатева, суцвіття негусте, небагатоквіткове. Цвіте у травні та червні. Росте на трав'янистих схилах в улоговинах, на лісових галявинах, узліссях. Зникає внаслідок зривання на букети, викопування бульб, надмірного випасання худоби та викошування травостою. Необхідна охорона в місцях зростання

Зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 20 – 45 см заввишки з підземним кореневищем. Стебло лише з двома еліптично-яйцеподібними або довгастими листками. Квітки зеленкувато-жовтуваті, губа майже до середини надрізана на дві довгасті тупі лопаті, суцвіття – китиця багатоквіткова. Цвіте у вологих тінистих лісах, на вогкуватих лісових галявинах, серед чагарників. Європейськозахідно-азіатський вид. Трапляється в лісостеповій частині області, відсутній у степу .

Клокичка периста (*Staphylea pinnata* L.). Родина клокичкові. Галузистий кущ або невисоке деревце, 1 – 5 м заввишки, має складне листя (5 – 7 листочків), які зверху темно-зелені, а знизу світліші. Суцвіття довге малорозгалужене, поникла волоть, квітки білі. Плоди оригінальні, дуже здуті, плівчасті, широкооберненояйцеподібні пониклі коробочки, всередині яких

міститься одна – дві чималі кулясті насінини. Цвіте у травні та червні. Ростає у широколистяних лісах, на узліссях, серед чагарників, на кам'янистих сонячних схилах. Знищується внаслідок вирубування чагарників. Необхідна організація місцевих заказників для охорони цієї рослини.

Ковила волосиста (*Stipa capillata* L.). Родина тонконогові. Багаторічна трав'яниста рослина, 30 – 90 см заввишки. Листки вузько-лінійні, згорнуті, зовні голі, гладенькі або шорсткі, всередині опушені. Суцвіття – вузька стиснута волоть, 12 – 15 см завдовжки. Цвіте у червні та липні. Ростає на степових ділянках, кам'янистих місцях, схилах, серед степових чагарників. Європейсько-азіатський вид. Зникає внаслідок винищення залишків степової рослинності. Охороняється в Канівському заповіднику .

Ковила дніпровська (*Stipa borysthenica* Klok. Ex. Prokud.). Родина тонконогові. Багаторічна трав'яниста щільнодернина злакова сизувато-зелена рослина, 25 – 75 см заввишки. Суцвіття 18 – 30 см завдовжки, остюк нижньої квіткової луски білоперистий, 25 – 35 см завдовжки. Цвіте у квітні та червні. Ростає на прирічкових пісках, піщаних ґрунтах у складі травостою піщаного степу. Південноєвропейсько-південносибірсько-середньоазіатський вид. Необхідна організація заказників для охорони цього виду .

Ковила пухнастолиста (*Stipa dasyphylla* (Czern. Ex. Lindem. Trautv.). Родина тонконогові. Багаторічна трав'яниста щільно-дернинна сіро-зелена злакова рослина, 40 – 70 см заввишки. Листки вздовж складені, іноді плоскі, 1,5 – 2,5 мм завширшки, волосисті. Суцвіття 13 – 20 см завдовжки, остюк білоперистий 30 – 40 см завдовжки. Цвіте у травні – червні. Ростає на степових ділянках, схилах, серед чагарників, на узліссях та галявинах байрачних лісів. Поширений переважно на Лівобережжі лісостепу.

Ковила Іоанна, пірчаста (*Stipa ioannis* Hel.). Родина тонконогові. Багаторічна трав'яниста злакова яскраво-зелена рослина, 40 – 65 см заввишки. Листки плоскі або вздовж складені, 0,5 – 1 мм завширшки. Суцвіття 10 – 20, остюк білоперистий, 28 – 40 см завдовжки. Цвіте у травні та червні. Ростає на степових ділянках, схилах, кам'янистих місцях, сухих сонячних узліссях, галявинах, серед степових чагарників. Європейсько-азіатський вид. Зникає внаслідок винищення залишків степової рослинності.

Коральковець тричінадрізаний (*Corallorhiza trifida* Chatel.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста сапрофітна рослина, 10 – 25 см заввишки, з коралоподібним розгалуженим кореневищем і стеблом зеленкувато-білуватого кольору, безлиста, вкрита лусковидними піхвами. Квітки дрібні, зеленуваті, зібрані в рідку китицю. Цвіте з червня по липень. Ростає у тінистих, переважно широколистяних лісах, на вогкуватих галявинах. Зникає внаслідок вирубування лісів і заміни природних лісів штучними лісонасадженнями. Необхідне створення заказників для охорони .

Коручка болотна (*Epipactis palustris* (L.) Crantz.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 20 – 60 см заввишки з повзучим кореневищем. Листки довгасті або ланцетні гострі, прямостоячі, стебло густооблиствене. Квітки біло-рожевувато-жовтуваті, пониклі, на скручених квітконіжках, зав'язь фіалкового забарвлення, губа квітки довша за зовнішні листочки оцвітини, вона двочленна. Передній членник широкоовальний, з'єднання рухоме. Суцвіття не дуже густе. Цвіте з травня по липень. Зникає внаслідок проведення меліоративних робіт, осушення боліт .

Коручка морозниковидна (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 30 – 80 см заввишки, з укороченим кореневищем. Стеблові Листки 5 – 10 см завдовжки та 3 – 5,5 см завширшки, довші, ніж міжвузля, нижні – яйцеподібні, верхні – ланцетні. Квітки пониклі, зеленкувато-рожеві, передній членник губи з відігнутою до низу верхівкою і двома гладенькими горбочками при основі, з'єднаними нерухомо. Суцвіття досить густе. Цвіте у липні та серпні. Росте у широколистяних та мішаних лісах.

Коручка темно-червона (*Epipactis atrorubens* (Hoffm. Ex. Bernb.). Родина зозулинцеві. Євразійський вид. Окремі рослини з розгалуженим суцвіттям можуть бути основою для виведення культурних декоративних сортів. Багаторічна трав'яниста кореневищна рослина. У парку росте поодинокі в межах Черкаського бору. Чисельність зменшується через вирубування лісів

.Любка дволистка (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.).Родина зозулинцеві Палеоарктичний лісовий вид. Багаторічна трав'яниста рослина, чисельність якої незначна і скорочується. Росте в межах Мошногірського кряжа. Чисельність зменшується в наслідок господарської діяльності – проведення рубок .

Любка зеленоквітка (*Platanthera chloranta* (Cust) Reichenb.). Родина зозулинцеві Європейськомалоазійський вид. Багаторічна трав'яниста рослина. Популяція виду в парку нечисленна, розміщена спорадично в межах Мошногірського кряжа. Чисельність у цих межах стабільна .

Неотіанта каптурувата (*Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 10 – 30 см заввишки з суцільними округлими бульбами. Два нижні Листки зближені при основі стебла, майже протилежно розташовані, довгасто-еліптичні, верхні Листки набагато менші й вужчі. Квітки блідо-бузково-рожеві, зібрані в китцеподібне суцвіття. Губа квітки трилопатева, середня лопать язикоподібна, бокові – вузьколінійні. Цвіте у липні та серпні. Росте у соснових і мішаних сосново-широколистяних лісах. Європейсько-азіатський вид. Рідкісна зникаюча рослина. Зникає внаслідок вирубування лісів.

Пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis* (Redichenb.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 15-60 см заввишки, з лопатовими бульбами. Листки видовжено-яйцеподібні до ланцетних з бурими плямами. Квітки бузково-пурпурні, іноді бувають білі, губа – неглибоко трилопатева, плямиста, суцвіття – густе, циліндричне. Цвіте у червні та липні. Ростає на вологих луках, узліссях, галявинах. Європейсько-середземноморський вид. Зникає внаслідок проведення осушування та викопування бульб. Необхідне створення заказників для охорони цього виду.

Підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.). Родина амарилісові. Багаторічна трав'яниста рослина, 8 – 15 см заввишки, з підземною цибулиною. Два лінійні темно-зелені сизуваті Листки . Стебло циліндричне, з однією звислою квіткою, що виходить з пазухи перетинчастого ланцетного приквітника. Квітка – біла, оцвіттина складається з шести листочків: трьох зовнішніх великих, (15 – 20 мм завдовжки) та трьох внутрішніх (удвічі менших). На клиноподібних внутрішніх листочках оцвіттини є характерна зелена облямівка. Цвіте у березні та квітні. Ростає у широколистяних та мішаних лісах серед чагарників, місцями масово. Європейсько-балкано-передкавказький середньо-поширений вид. Внаслідок щорічного зривання на букети квіти поступово винищуються. У багатьох місцях вже зникли, особливо поблизу великих міст. Необхідні контроль за дотриманням заборони продажу букетів та охорона місцезнаходжень .

Плаун колючий (*Lycopodium annotinum* L.). Родина плаунові. Багаторічна трав'яниста рослина 10 – 30 см заввишки. Стебло густо вкрите лінійно-ланцетними, твердуватими, з колючим вістрям, горизонтально або назад відігнутими листочками. Спороносні колоски поодинокі, сидячі на кінцях гілок. Спороносить вид у серпні та вересні. Ростає у вологих лісах, переважно хвойних. Європейсько-азіатсько-північноамериканський (голарктичний) вид. Зменшується чисельність внаслідок вирубування лісів .

Росичка англійська(*Drosera anglica* Huds.). Родина росичкові. Багаторічна трав'яниста комахоїдна рослина, 10 – 25 см заввишки, з безлистим квітковим стеблом. Листки у розетці, вони спрямовані вгору, лінійно-клиноподібні, поступово переходять у черешок. Листкова пластинка зверху і з країв вкрита залозистими волосками. Квіткова стрілка вдвоє вища за Листки . Квітки білі, у видовженому суцвітті. Цвіте у липні та серпні. Ростає на сфагнових болотах, торфовищах. Голарктичний вид. Зникає внаслідок осушування боліт і меліоративних робіт .

Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans*(L.) All.). Родина сальвінієві. Папоротева водна плаваюча однорічна рослина, 8-20 см завбільшки, позбавлена коріння. Стебло ниткоподібне, розгалужене. Листки розміщені кільцями по три, з них два – плаваючі, довгасті або овальні, третій занурений у воду, багаторазово розсічений, завдяки чому нагадує корінці. Рослини різноспорові, спорокарпії (вмістилища спорангіїв із спорами) кулясті, закриті. Спороносить у серпні та вересні. Росте у водах з повільним рухом і стоячих. Голарктичний цінний для науки вид. Зникає внаслідок забруднення водойм. Необхідний постійний контроль за станом локальних популяцій .

Скополія карніолійська (*Scopolia carniolica* Jacq.). Родина пасльонові. Багаторічна трав'яниста рослина, 20-65 см заввишки, з товстими горизонтальними розгалуженими кореневищами та розвилисто-галузистими стеблами. Листки великі еліптичні, спереду трохи зубчасті, при основі звужені в крилатий черешок. Квітки повислі на ніжках, поодинокі, віночок у них трубчасто-дзвоникоподібний з п'ятизубчастим відгином. Зовні бурочервонястий, у середині – жовтуватий. Плід – двогнізда куляста коробочка. Цвіте у травні та червні. Росте у широколистяних лісах. Середньоєвропейський вид.

Сон великий(*Pulsatilla grandis* Wend.). Родина жовтецеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 10 – 20 см заввишки, з коротким кореневищем, під час цвітіння густо відстовбучено-жовтуватопухнаста. Листки тричі перисторозсічені, пізніше вони повністю розкриваються. Листочки оцвітини ясно-фіолетові, зовні – шовковисто-волосисті. Цвіте у квітні та травні. Росте на лучно-степових схилах, сонячних узліссях, галявинах, серед чагарників. Середньоєвропейський вид. Рідкісна зникаюча рослина. Знищується внаслідок масового зривання на букети.

Тирлич хрещатий(*Gentiana cruciata* L.). Родина тирличеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 15 – 30 см заввишки. Листки довгасто-ланцетні, з негострими кінцями. Квітки чотиричленні, в пазушних і верхівкових кільцях, сидячі. Чашечка перетинчаста, з нерівними лінійно-ланцетними частками. Віночок 2 – 2,5 см завдовжки, булавоподібно-трубчастий, з яйцеподібними лопатями, зовні сіро-зелений, всередині голубий. Цвіте у липні та серпні. Необхідні контроль за станом популяцій, організація заказників .

Хамарбія болотна (*Hammarbya paludosa* (L.) O. Kuntze.). Родина зозулинцеві. Багаторічна трав'яниста рослина, 6 – 20 см заввишки, з невеликим кореневищем. Три-чотири Листки розміщені в нижній частині стебла, вони яйцеподібні або довгасті. Квітки дрібні, жовтуватозелені, зібрані в китицю, губа квітки догори обернена, цілісна, зав'язь на скрученій квітконіжці. Цвіте у липні та серпні. Росте на торфових болотах. Європейсько-сибірський вид. Рідкісна зникаюча рослина. Зникає внаслідок осушення боліт .

Хвощ великий (*Equisetum majus* Gars.). Родина хвощові. Багаторічна трав'яниста спорова рослина, 30 – 100 см заввишки, з кореневищами та окремими спороносними і вегетативними стеблами. Спороносні стебла – товсті жовтувато-білі, зі зближеними лійкоподібними піхвами, що мають по 20 – 30 бурих зубців, які закінчуються волосоподібним вістрям. Стерильні стебла блідо-зелені, гіллясті, піхви їх циліндричні, з зубцями, довжина яких дорівнює довжині трубочки піхви, гілки зелені 4 – 5-гранні. Спороносить у квітні та травні. Зникає в результаті осушення перезволожених земель, надмірного випасання тварин, витоптування тощо .

Цибуля ведмежа, левурда (*Allium ursinum* L.). Родина лілійні. Багаторічна трав'яниста рослина, 15 – 50 см заввишки, з білуватою циліндрично-видовженою цибулиною. Листки прикореневі, довгочерешкові, їх широкоеліптична пластинка нагадує листя конвалії. Квіткова стрілка – тригранна, з верхівкою у вигляді простого зонтика з білих зірчастих шестипелюсткових квіток. Цвіте у травні. Росте в тінистих широколистяних та подекуди мішаних лісах. Охороняється у деяких лісових урочищах. Потребує постійного контролю за станом популяцій .

Чина ряба, або синювата (*Lathyrus venetus* (Mill) Wohlf.). Родина бобові. Багаторічна трав'яниста рослина, 20-40 см заввишки, з гіллястим від основ стеблом. Листки складні парноперисті, листочки широкоовальні з коротким вістрям та з кількома головними жилками. Квітки блідо-пурпурові 10–13 мм завдовжки, зібрані у 25-квіткові китиці. Цвіте у травні та червні. Росте у тінистих широколистяних лісах, по краях галявин. Потребує повсюдної охорони. Охороняється в Канівському заповіднику [11, 56, 59, 69].

Розділ 2

БІОРІЗНОМАНІТТЯ РЕГІОНУ

Загальна характеристика

Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття є важливим для досягнення стійкого розвитку та відіграє значну роль для всіх сфер людської діяльності (економічної, соціальної, екологічної), визначаючи культуру, духовність і менталітет суспільства. Це багатоаспектний процес, який передбачає законодавче, науково-методичне, соціально-економічне забезпечення програм і заходів у цій сфері.

Один з перспективних напрямів втілення стратегії збереження біо- та ландшафтного різноманіття пов'язаний із розбудовою екологічної мережі. Формування екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду області шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної необхідності (безпеки) та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відновленням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів. Це фактично загальнодержавний механізм досягнення гармонізаційного співіснування суспільства і природи в її територіальному і біотичному різноманітті[31, 33].

Принципи охорони біологічного і ландшафтного різноманіття почала формуватись наприкінці ХХ ст., коли руйнування природних екосистем і пряме та опосередковане знищення окремих видів рослин, тварин набуло катастрофічних масштабів. Стало зрозуміло, що створення банків насіння, розведення рослин у ботанічних садах та охорона тварин у зоопарках – це лише тимчасове розв'язання проблеми. Усвідомлення незворотності цих втрат, а отже й погіршення умов власного життя внаслідок порушення розвитку природи спонукало людство шукати шляхи й засоби збереження біоти планети. Тому на Всесвітньому Саміті «Земля» на Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) було прийнято «Конвенцію про охорону біорізноманіття», пізніше було прийнято ряд інших міжнародних документів. Україна є стороною більшості з цих міжнародно-правових актів і реалізує їх завдання шляхом узгодження нормативно-правової бази й відповідної екологізації природокористування.

Регіональна екомережа області відповідає основним ландшафтознавчим принципам і є складовою національної екомережі.

Для забезпечення ефективного функціонування геопросторової моделі регіональної екомережі виділено оптимальну кількість структурних елементів екомережі, а саме 25 ландшафтних екоядер різного ієрархічного рівня (з них 6 – національного, 8 – регіонального, 13 – локального значення); 38 екокоридорів (з них 2 – Пан-Європейського, 3 – регіонального, 32 – локального значення та їхні буферні зони. Слід зазначити, що природні комплекси, що перебувають під охороною в межах територій природно-заповідного фонду, є найбільш захищеними (табл. 3).

3. Площі земельних угідь – складових національної екомережі за роками, тис. га

Категорії землекористування	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Землі природного призначення (ПЗФ), тис. га	63,117	63,940	64,041	64,151	64,630	64,779
Сіножаті та пасовища, тис. га	143,2	143,2	143,2	143,2	143,2	143,2
Землі водного господарства (рибні ставки), тис. га	12,9	12,9	12,9	12,9	12,9	12,9
Землі водного фонду, тис. га	166,3	166,2	166,2	166,2	166,2	166,2
Землі оздоровчого призначення, тис. га	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Землі рекреаційного призначення, тис. га	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Землі історико-культурного призначення, тис. га	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Ліси, тис. га	338,6	338,6	338,6	338,6	338,6	338,6

За інформацією Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області

Негативний вплив антропогенних чинників на довкілля залишається все ще достатньо інтенсивним, серед основних причин збіднення біорізноманіття є: - забруднення природного середовища (викиди в атмосферне повітря забруднення поверхневих та підземних вод); - денатуралізація природних ландшафтів (ґрунтова та повітряна ерозія, підтоплення територій, поширення агроландшафтів, нерівномірна забудова території); - монокультурні способи ведення лісового та сільського господарства. Основними чинниками, що можуть впливати на чисельність рослин із "червонокнижним" статусом, є зривання на букети та деградація місцезростань (для лучних і болотних видів – надмірне спасування, викошування, випал трави, осушення; для лісових – проведення лісгосподарських робіт). Складові структурних елементів екологічної мережі наведені в таблиці 4.

4. Складові структурних елементів екологічної мережі

Одиниці адміністративного територіального устрою	Загальна площа, тис. га	Загальна площа екомережі, тис. га	Площа, тис. га									
			Об'єкти ПЗФ**	Водно-болотні угіддя	Відкриті заболочені землі	Водоохоронні зони, винесені в натуру	ПЗС	Ліси та інші лісовкриті площі	Курортні та лікувально-оздоровчі території	Рекреаційні території	Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	Пасовища, сіножаті
Черкаська область	2091,6	777,05	64,8	135,7	30,5	0,59	46,6	338,6	0,16	1,5	15,4	143,2

Примітка (до табл. 4):

* за інформацією Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області;

** природно-заповідний фонд.

Загрозами для лісової рослинності області є: випалювання сухої рослинності у весняний період, що призводить до виникнення лісових пожеж; погіршення технології заготівлі та трелювання деревини; всихання соснових лісів; самовільні рубки. Значних втрат генофонду рідкісних видів лікарських та декоративних рослин завдає неконтрольована експлуатація їх ресурсів. Браконьєрство є однією з причин зниження популяції мисливських звірів і птахів. Одним з методів мінімізації сучасних загроз біорізноманіттю є впровадження оцінки впливів на навколишнє природне середовища, в тому числі біорізноманіття та зменшення їх рівня. Реалізувати зазначений метод дозволять наступні заходи: - удосконалення правового забезпечення з питань оцінки впливів на біорізноманіття; - розвиток методичних матеріалів щодо екологічної експертизи, стратегічної довкілля оцінки, екологічного аудиту, екосистемного підходу та принципу запобігання; - удосконалення правового забезпечення, у частині врахування питань збереження біорізноманіття під час прийняття управлінських рішень.

Флора регіону.

За ландшафтним районуванням Черкаська область відноситься до рівнинних східноєвропейських лісостепових ландшафтів, найбільш широкими серед яких є лісостепові височинні розчленовані, лісостепові розчленовані та терасові.

Деревна рослинність.

Черкаська область, маючи площу 2091,6 тис. га, належить до малолісних регіонів України: загальна площа лісового фонду області – 338,6 тис. га, в тому числі вкритих лісом – 318,33 тис. га, тобто лісистість становить 15,4 %, при оптимальній лісистості – 16 %.

Розподіл земель лісогосподарського призначення представлений в таблиці 5.

5. Землі лісогосподарського призначення

	Одиниця виміру	Кількість
Загальна площа земель лісогосподарського призначення	тис.га	338,6*
у тому числі:		
державних лісогосподарських підприємств	тис.га	271,50
комунальних лісогосподарських підприємств	тис.га	67,14
власників лісів		
не наданих у користування (землі запасу)		
Площа земель лісогосподарського призначення, що вкрита лісовою рослинністю	тис.га	322,4
Лісистість (відношення покритої лісом площі до загальної площі регіону)	%	15,4

*Інформація надана Головним управлінням Держгеокадастру у Черкаській області, Черкаським обласним управлінням лісового та мисливського господарства.

В лісах області переважають свіжі грабові діброви і судіброви. Відносно вузьку смугу вздовж правого берега Дніпра, включаючи Черкаський бір, займає лісотипологічний район свіжих грабово-соснових судібров, де, крім основного типу лісу, зустрічаються дубово-соснові субори, грабові діброви, сирі чорновільхові сугрудки. Особливої привабливості і своєрідності території Черкаської області надають типові лісостепові ландшафти – чергування відкритих просторів із залісненими ділянками. Ліси Черкащини сформовані більше, ніж десятьма видами головних та супутніх лісоутворюючих порід, серед яких домінують дуб, сосна, акація, ясен, граб, вільха. Частка твердолистяних насаджень – 64,3 %, хвойних – 28,8 %, м'яколистяних – 6,3 % (рис. 4).

Найбільшу площу (48,7 %) займає дуб звичайний (*Quercus robur L.*). Окрім дуба звичайного, у лісових масивах і особливо парках значного поширення одержав дуб червоний (*Quercus rubra L.*), що відрізняється крупнопильчастим краєм листової пластинки та

Рис. 4. Розподіл площі лісів за переважаючими деревними породами

порівняно швидким ростом. Особливо декоративно дивляться такі дуби восени, маючи багряне листя всіх відтінків. Походженням цей дуб з Північної Америки, але добре прижився в Україні.

Другою по цінності деревною породою з листяних у лісах Черкащини є

ясен звичайний (*Fraxinus excelsior L.*), однак він значно поступається за площею дубу звичайному.

Граб звичайний (*Carpinus betulus L.*) теж поширений майже в такій же кількості як і ясен у лісах Черкащини. Будучи тіневиносливим деревом, граб добре себе почуває у лісі під пологом дубових, липових, кленових дерев. Дуже рідко утворює чисті деревостани в лісі, зустрічаючись в другому ярусі листяних насаджень, в умовах сугрудкових і грудкових типів місцезростання[52].

Береза бородавчата або повисла (*Betula pendula Roth.*) - досить поширена лісова порода у північних і західних областях України. На Черкащині березові переліски зустрічаються у меншій мірі, ніж з інших листяних порід. Найчастіше вона у вигляді домішки входить до складу деревостанів майже у всіх типах лісу, зрідка створює чисті насадження.

Береза світлолюбива деревна порода. Вона утворює світлий деревостан, тому в народі зветься веселкою. Хоч береза бородавчата і любить свіжі родючі ґрунти, однак вона мириться з сухістю повітря, її можна часто зустріти у свіжому сосновому бору.

Береза пухнаста (*Betula pubescens Ehrh.*) більш тіневитривала. У народі її часто називають чорною, через колір кори.

Березу широко використовують у декоративному садівництві, створюючи мальовничі алеї і пейзажні групи. Особливо вдало поєднується береза бородавчата в пейзажних групах з голубими ялинками, білими вербами плакучої форми та горобиною.

Клен гостролистий (*Acer platanoides L.*) вважається найбільш поширеним супутником дуба в лісах.

На Черкащині окрім природно розповсюджених по вологих місцях тополі чорної (*Populus nigra L.*) і білої (*P. alba L.*), зустрічаються й інші види більш декоративних тополь, зокрема канадської (*P. deltoides Maisch.*), китайської (*P. simonii Carr.*), пірамідальної (*P. pyramidalis Rozier.*).

Серед деревних порід у лісах області після дуба (48,7 %) друге місце займає (32,5 %) сосна звичайна (*Pinus sylvestris L.*), представник найдавніших насінневих рослин нашої планети. Сосна звичайна зустрічається на всій території області, але головні її масиви зосереджені у Придніпров'ї в Черкаському борі, на території Черкаського адміністративного району. До речі, 35 % державного лісового фонду в Україні приходить саме на сосну (див. додаток 4).

Досить часто в області зустрічається сосна Веймутова (*P. strobus L.*).

Значного поширення в лісах Черкащини одержали такі дикорослі плодові дерева, як горіх волоський, груша дика, ліщина деревовидна, черешня, яблуня лісова, горобина звичайна.

Кущі. У лісах Черкащини серед відомих кущів досить поширена ліщина звичайна (*Corylus avellana L.*). Ліщину можна зустріти як у мішаних лісах, так і в тих, де росте дуб чи граб. Ліщина часто створює густі зарості під шатами лісу, хоч часто зустрічається і поодинокими кущами.

Під покривом листяних та мішаних лісів в умовах із значною кількістю вологи, а також по берегах річок і водоймищ любить рости калина звичайна (*Viburnum opulus* L.).

Ботанічна назва цієї рослини з родини жимолостевих "Вібурнум опулюс". Перше слово походить від латинського "віере" - плести, в'язати, бо молоді її гілки придатні для плетіння кошиків. Друге слово "опулюс" - римська назва клена гостролистого, бо листя калини схоже на кленове.

Російська і українська назва рослини "калина" мабуть пов'язана з яскраво-червоним кольором її стиглих плодів, що мають "розжарений" (калений) колір.

Калина - високий (2-4 м) кущ. Весною калина чарує запашними білими квітами, а пізно восени фонами плодів (кістянок) яскраво-червоного кольору.

У парках області і лісонасадженнях ще зустрічається калина цілолиста, гордовина (*V.lantana* L.). Вона має опушені листки та пагони, просте листя, чорні плоди. Використовується переважно в захисних лісонасадженнях як кушова рослина.

З кущів, що належать до родини жимолостевих, ще зустрічається в наших лісах такі три види бузини: чорна (*Sambucus nigra* L.), червона (*S.racemosa* L.), трав'яниста (*S. ebulus* L.).

У штучних лісонасадженнях, особливо протиерозійних, на узліссях лісових масивів і гаїв та в лісосмугах на Черкащині знайшов поширення кущ обліпихи (*Hyppophae rhamnoides* L.).

Алича (*Primus divaricata* Leb.). Рослина поширена в лісі, лісонасадженнях на невдобах і садах.

На узліссях лісових масивів, біля провалів, на крутосхилах можна зустріти невибагливий кущ терену колючого (*Prunus spinosa* L.).

Досить поширений кущ на узліссях, в придорожних насадженнях, на невдобах, ярках і проваллях - шипшина (*Rosa canina* L.).

В лісах області ще зустрічається бруслина європейська (*E. europea* L.). Це невисокий кущ з чотиригранними гладенькими (без бородавок) зеленими пагонами. Поширений значно рідше бруслини бородавчастої.

У підліску хвойних та мішаних лісів, на відносно багатих ґрунтах зустрічається жостір проносний (*Rhamnus catarica* L.).

У хвойних насадженнях, парках і кам'янистих схилах зустрічається барбарис звичайний (*Berberis vulgaris* L.).

У лісових насадженнях, особливо дібровах, парках та живоплотах навколо садів зустрічаються різні види глоду, найчастіше колючого (*Crataegus oxyacantha* L.), українського (*C. ucrainica* A. Pojark.) та інших.

Трав'янисті рослини лісу. Згідно з науковою класифікацією лісорослинних умов Е.В. Алексєєва - П.С. Погребняка в сухих борах (А₁), де знаходяться соснові ліси з бідними піщаними ґрунтами і горбистим рельєфом, трав'яний покрив зріджений. В його складі переважають невибагливі види щодо родючості та вологості ґрунту: костриця овеча (*Festuca ovina* L.), келерія сиза (*Koeleria glauca* L.), булавоносець сіруватий (*Corynephorus canescens* (L.) Beauv.), гвоздика піскова (*Dianthus arenarius* L.), куничник наземний (*Calamagrostis epigeios* (L.) Roth.), піщанка вузьколиста (*Arenaria stenophylla* Zedeb.).

Свіжі бори (А₂). Соснові ліси з їх рівнинним і слабохвилястим рельєфом. Трав'яний покрив представлений: чебрецем звичайним (*Thymus serpyllum* L.) і дніпровським (*Th. borysthenicus* Klok.), нечуйвітром волохатим (*Hieracium pilosella* L.), цмином пісковим (*Helichrysum arenarium* (L.) DC.), енотерою дворічною (*Onagra biennis* (L.) Scop.), куничником очеретяним (*C. arundinacea* (L.) Roth.) та зеленомоховим покривом.

Вологі бори (А₃) займають понижені рівнинні місця. Окрім зелених мохів, трав'яний покрив має у своєму складі: біловус стиснутий (*Nardus stricta* L.), мітлицю собачу (*Agrostis canina* L.) та вербозілля звичайне (*Zysimachia vulgaris* L.).

Сирі бори (А₄), займаючи місця з рівнинною поверхнею і високим стоянням ґрунтових вод (на глибині 0,5-1 м), характеризуються, головним чином, покривом кущами та мохами, а також зрідженим травостоем пухівки піхвової (*Eriophorum vaginatum* L.), комонника лучного (*Succisa pratensis* Moench.), осоки чорноколосої (*Carex melanostachya*), ситника Леерса (*Juncus leersii* Marss.).

Субори - соснові ліси на небагатих ґрунтах, але у порівнянні з борами характеризуються більшим вмістом поживних речовин (супіщані ґрунти). Цей трофотоп має значно більшу кількість трав'янистих рослин. І до того ж, їх покрив більш густий.

Вологі субори (В₃) теж багаті різноманітними трав'янистими рослинами. Тут зустрічаються: перстач прямостоячий (*Potentilla erecta* (L.) Raeusch.), грушанка круглолиста (*Pyrola rotundifolia* L.), веснівка дволиста (*Majanthemum bifolium* (L.) F.W.Schmidt.), одинарних європейський (*Trientalis europea* L.), кадило мелісолисте (*Melittis melissophyllum* L.). Характерно те, що перелічені види не створюють значні по площі куртинки, основний фон складається з зелених мохів. Як і в попередньому типі лісорослинних умов, значного розповсюдження тут набуває папороть - орляк звичайний.

В сирих судібровах (С₄) знаходяться осока лісова (*Carex sylvatica* L.), мітлиця собача (*Agrostis canina* L.), жовтець повзучий (*Ranunculus repens* L.), гадючник в'язолистий (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.).

Вологі діброви (Д₃) мають травостій більш зріджений. Тут зустрічаються: кропива дводомна (*Urtica dioica* L.), переліска

багаторічна (*Marcurialis perennis* L.), гравілат річковий (*Geum rivale* L.), цирцея звичайна (*Circaea lutetiana* L.), часник кінський черешковий (*Alliaria officinalis* Andrz.).

Кількість видів судинних рослин, водоростей, грибів та лишайників, яким загрожує небезпека представлений в таблиці 6.

6. Кількість видів судинних рослин, водоростей, грибів та лишайників яким загрожує небезпека

Назва виду	Кількість видів	Рік							
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Судинні рослини	87	87	87	87	87	87	87	87	87
Гриби	9	9	9	9	9	9	9	9	9
Водорості	-	--	--	--	--	--	--	--	--
Лишайники	-	--	--	--	--	--	--	--	--
Разом:	96	96	96	96	96	96	96	96	96

У травостоях сирих дібров (Д₄) переважають такі рослини: жовтець повзучий (*Ranunculus repens* L.), зірочник гайовий (*Stellaria nemorum* L.), паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara* L.), жеруха лучна (*Cardamine pratensis* L.), слабник водяний (*Myosoton aquaticum* (L.) Moench.).

Майже вся Ірдинська заплава шириною 1,5-2 км поросла лісом, у ній болото чергується з галявинами і озерами. На підвищеннях дубняки, а в пониззях – діброви з підліском із горобини та черемхи.

Не зважаючи на те, що ліс у Черкаському борі поряд з інтенсивним вирубуванням почали відновлювати, старих дерев, яким багато літ, залишилось дуже мало. Зустрічаються лише поодинокі вікові сосни та дуби. Так, в Русько-Полянському лісництві, зокрема, росте дуб черешчатий віком 450 років, який сягає висоти 24 м з діаметром стовбура 1,7 м. Середній вік соснових насаджень коливається у межах 47 років, дубових - 59, інших деревних порід - 33 роки, що складає лише половину того віку, коли ліс придатний для промислової заготівлі деревини [7, 8, 10,].

Фауна регіону

Аналізуючи видовий склад та динаміку чисельності фауни можна зробити наступний висновок: наземна макрофауна складає 57 видів [7], іхтіофауна для водосховищ (Кременчуцьке та Канівське) в розрізі Черкаської області 51 вид [2], орнітофауна – 246 види [19, 20, 21, 22], ссавці 68 видів[12].

Іхтіофауна та рибні ресурси області.

Рибне господарство у Черкаській області має значний потенціал: 1037 річок, 2314 ставків та невеликі водосховища місцевого значення. В межах 5 районів області пролягло Кременчуцьке водосховище, загальна площа якого 225 тис. га [10, 39]. Іхтіофауна Кременчуцького водосховища налічує 51 видів і підвидів риб, а Канівського – 48. Перелік іхтіофауни Кременчуцького та Канівського водосховищ наведені в таблиці 7 .

**Таблиця 7 . Список видів і підвидів риб у водосховищах Дніпра
(В. Р. Алексієнко, 2007)**

Види та підвиди риб	Водосховища	
	1	2
1	2	3
Родина Міногові - Petromyzontidae:		
Мінога українська* - <i>Eudontomyzon marinae</i> Berg	+	+
Родина Осетрові - Acipenseridae:		
Стерлядь* - <i>Acipenser ruthenus</i> L.	+	+
Родина Оселедцеві - Clupeidae:		
Тюлька чорноморсько-азовська - <i>Clupeonella cultriventris</i> (Nordmann)	+	+
Родина Щукові - Esocidae:		
Щука звичайна - <i>Esox lucius</i> L.	+	+
Родина Коропові -Cyprinidae:		
Плітка звичайна – <i>Rutilus rutilus rutilus</i> (L.)	+	+
Ялець європейський** – <i>Leuciscus leuciscusleuciscus</i> (L.)	+	+
Головень звичайний** – <i>Leuciscus cephaluscephalus</i> (L.)	+	+
Бобирець звичайний – <i>Leuciscus boristhenicus</i> (Kesster)	+	+
В'язь звичайний** – <i>Leuciscus idus idus</i> (L.)	+	+
Гольян озерний – <i>Phoxinus phoxinus</i> (Pallas)	+	+
Краснопірка звичайна – <i>Scardinius erythrophthalmus erythrophthalmus</i> (L.)	+	+
Білий амур східноазіатський*** – <i>Ctenopharyngodon idella</i> (Valenciennes)	+	+
Білізна звичайна, жерех – <i>Aspius aspius aspius</i> (L.)	+	+
Верховодка звичайна, вівсянка – <i>Leucaspis delineatus</i> (Heckel)	+	+
Лин звичайний – <i>Tinea tinea</i> (L.)	+	+
Підуст звичайний** – <i>Chondrostoma nasus nasus</i> (L.)	+	+
Чебачок амурський*** – <i>Pseudorasbora parva</i> (Tetminck et Senlegeh)	+	+
Пічкур звичайний – <i>Gobio gobio gobio</i> (L.)	+	+
Пічкур світлоплавцевий дніпровський*** – <i>Gobio albipinnatus belingi</i> (Slastenenko)	+	+
Верховодка звичайна, укляя – <i>Alburnus alburnus alburnus</i> (L.)	+	+
Плоскирка звичайна, густера – <i>Blicca bjoerkna</i> (L.)	+	+
Лящ звичайний – <i>Abramis brama</i> (L.)	+	+
Клепець європейський, білочка** – <i>Abramis sapa</i> (Pallas)	+	+
Синець звичайний – <i>Abramis ballerus</i> (L.)	+	+
Рибець звичайний, сирть* – <i>Vimba vimba vimba</i> (L.)	+	+
Чехоня звичайна** – <i>Pelecus cultratus</i> (L.)	+	+
Гірчак європейський – <i>Rhodeus amarus</i> (Bloch)	+	+
Карась звичайний, золотистий** – <i>Carassius carassius</i> (L.)	+	+
Карась сріблястий – <i>Carassius auratus gibelio</i> (Bloch)	+	+
Сазан, короп європейський - <i>Cyprinus carpio</i> L.	+	+
Товстолоб білий амурський*** – <i>Hypophthalmichthis molitrix</i> (Valenciennes)	+	+
Товстолоб строкатий південно китайський*** – <i>Aristichthys nobilis</i> (Richardson)	+	+

1	2	3
Родина в'юнові – Cobitidae:		
Голець звичайний, вусатий слиж європейський – <i>Barbatula barbatula</i> (L.)	+	+
Щипавка звичайна – <i>Cobitis taenia</i> L.	+	+
В'юн звичайний – <i>Misgurnus fossilis</i> (L.)	+	+
Родина Сомові – Siluridae:		
Сом європейський – <i>Silurus glanis</i> L.	+	+
Родина Тріскові –Gadidae:		
Минь (налим) річковий – <i>Lota lota</i> (L.)	+	+
Родина Колючкові – Gasterosteidae:		
Багатоголовка колючка південна – <i>Pungitius platygaster platygaster</i> (Kessler)	+	+
Триголовка колючка звичайна – <i>Gasterosteus aculeatus</i> L.	+	+
Родина Голкові –Syngnathidae		
Морська голка пухло щока чорноморська – <i>Singnatus abaster nigrolinealus</i> (Eichwald)	+	+
Родина Окуневі – Percidae:		
Судак звичайний – <i>Sander lucioperca</i> (L.)	+	+
Окунь звичайний – <i>Perca fluviatilis</i> L.	+	+
Йорж звичайний – <i>Gymnocephalus cernuus</i> (L.)	+	+
Йорж носар** – <i>Gymnocephalus acerinus</i>	+	+
Родина Бичкові – Gobiidae:		
Бичок кругляк – <i>Neogobius melanostomus</i> (Pallas)	-	+
Бичок головач – <i>Neogobius melanostomus</i> (Pallas)	+	+
Бичок-пісочник чорноморсько-азовський – <i>Neogobius kessleri</i> (Gunther)	+	+
Бичок гонець – <i>Neogobius gymnotrachelus gymnotrachelus</i> (Kessler)	+	+
Тупоносий бичок цуцик – <i>Mesogobius batrachocephalus</i> (Pallas)	+	+
Бичок-пуголовочка Браунера – <i>Benthophiloides brauneri</i> Beling et Iljin	+	+
Бичок-пуголовка зірчастий чорноморський** – <i>Benthophilus stellatus stellatus</i> (Sauvage)	+	+

Примітки: (+) – присутність, (–) – відсутність, * - зникаючий вид,

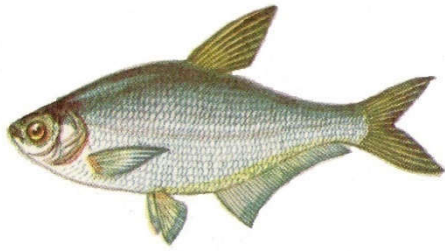
** - рідкісний вид, *** - нові види-вселенці.

1 – Канівське водосховище;

2 – Кременчуцьке водосховище.

За статистичними даними, промислове значення мають 17 видів, у тому числі крупно частикові: лящ, товстолоб, сом, щука, сазан, судак, білий амур, білизна, в'язь; дрібно частикові: плітка, плоскирка, синець, окунь, карась, чехоня, а також верховод і тюлька.

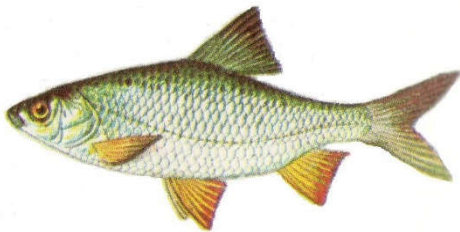
Біологія основних промислових видів риб в межах Черкаської області

Синець (*Abramis ballerus*)

Найрозповсюдженіший вид серед риб. Водиться в багатьох річках, озерах та солонуватоводних водоймах. В басейні Дніпра цей вид зустрічається вздовж всієї його течії. Розміри дорослих особин досягають 30 сантиметрів [10].

Нерест відбувається в кінці квітня – на початку травня, в більш північних районах – в червні. Українські іхтіологи вважають, що молодь синця в Дніпровському басейні живиться головним чином рослинними компонентами, зоопланктоном і тільки в окремих випадках – хірономідами. Деякі дослідники говорять про те, що синець живиться бентосом, саме тому його відносять до бентофагів.

Плотва, плітка, тараня (*Rutilus rutilus*)

Широко розповсюджений вид. Представник родини коропових. Водиться у великих і малих річках, струмках, а також у водосховищах та озерах. Розміри дорослих особин

варіюють від 15 до 30 см, в залежності від місць проживання [13]. Нерест відбувається переважно в травні. Живиться в основному рослинами, дрібними молюсками та личинками комах. Добре пристосовується до різних трофічних умов, тим самим пояснюють її широке розповсюдження.

Відіграє важливу роль в живленні таких хижих риб, як окунь та щука. Нереститься переважно великими (інколи до десятка тисяч риб) зграями.

Товстолоб (*Hypophthalmichthys molitrix*)

Цінна промислова риба. Живиться в основному фітопланктоном. Має досить великий розмір, до метра довжиною та вагою до 8 кілограмів і більше. Нерест відбувається літом.

Статева зрілість настає на 5–6 –у році життя [70]. Самці стають статевозрілими раніше самок. Після нересту заходить в малі озера та невеликі притоки де є достатня кількість водоростей. Для умов нересту обов'язковим є підйом рівня води, підвищення її каламутності та температурних умов 26 – 30°C. Самка товсто лоба відкладає до півмільйона пелагічних ікринок. Живе товстолоб зграями, легко акліматизується.

Тюлька (*Clupeonella delicatula*)

Є промисловим видом, може витримувати значні коливання солоності води, може

постійно жити в прісних водах, що було остаточно з'ясовано після створення в пониззі Дніпра Каховського водосховища. Довжина тіла не перевищує 10 см, маса-7-8 г. Тюлька займає важливе місце в живленні деяких видів риб, зокрема судака та чехоні. З Каховського водосховища тюлька проникла через шлюзи у водосховища, розміщених вище течії Дніпра, наприклад у Кременчуцьке, де також стала промисловим об'єктом. Так за короткий час вона перетворилась з напівпрохідної у типову прісноводну рибу. Нерест відбувається біля поверхні води при температурі від 8 – 9 до 20 – 24°C. Живе не більше чотирьох років, частіше – три [10, 13, 70].

Живе тюлька не більше чотирьох років, частіше три. Основним об'єктом живлення є рослинні і тваринні організми, що живуть у товщі води.

Верховодка (*Alburnus alburnus*)

Належить до родини коропових. Розмножуватись починає на другому році життя. Ікру відкладає при температурі води не нижче 15°C за кілька прийомів на м'яку рослинність. У самок довжиною близько 10 см налічується до 10 тис. ікринок [8]. За один прийом вона може відкласти не менше 700 ікринок. Одна самка нереститься близько місяця.

Росте верховодка досить швидко. Найчастіше довжина тіла не перевищує 15 см, хоч інколи трапляються особини до 20 см. Вік їх, як правило не перевищує чотирьох років. Особливого промислового значення верховодка не має. Проте восени, коли зграї досягають значних розмірів, її виловлюють у промислових масштабах.

Це надзвичайно рухлива рибка, тримається переважно на тиховодді, але для живлення може виходити і на відносно швидку течію. Табуни верховодок відшуковують личинок комах, рачків, водорості, а також комах, які падають у воду. Верховодка живиться також ікром риб та їх личинками. У придонні шари опускається під час похолодання і на зимівлю.

Густера (плоскирка) (*Alicca bjoerkna*)

За зовнішніми морфологічними ознаками і біологічними показниками, а також за відносною масою внутрішніх органів (серця, селезінки, печінки, нирок) густеру треба віднести до роду лящ. Густера відрізняється від молодих лящів, на які найбільш схожа тим, що має відносно більшу луску, особливо біля спинного плавця й на спині. Парні плавці жовтуваті, інколи навіть червонуваті, чого не буває у лящів. Тримаються табунами і майже в одних і тих самих місцях. Надають перевагу водоймам із сповільненою течією або стоячою

водою. Густера і лящ конкурують за об'єкти живлення. Саме тому у разі проведення господарської діяльності вчені рекомендують обмежувати чисельність густери, оскільки вона росте повільніше, лящ, за той самий час досягає значно більшої маси тіла. Нереститься густера в травні – червні на третьому році життя. Має значну плодючість.

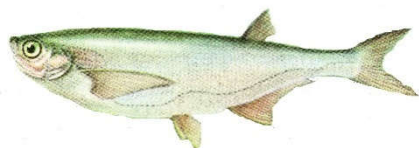
Лящ (*Abramis brama*). Належить до родини коропових. Риби даного виду тримаються зграями і майже постійно в одних і тих же місцях. Надають перевагу водоймам із сповільненою течією або стоячою водою. Молодь живе у прибережній зоні, заходить у місця з

рідкими заростями.

Нерестяться лящі починають у чотирирічному віці. У нерестовому табуні ляща завжди трохи переважають самці. До десятирічного віку серед одноліток самців завжди більше, ніж самок. У наступні три роки кількість самців і самок приблизно однакова, а з чотирнадцятирічного до шістнадцятирічного віку самців зовсім немає. Плодючість самок ляща збільшується залежно від довжини тіла, маси та віку. Наприклад, у самок довжиною 25-30 см виявлено в середньому 120,4 тис. ікринок, довжиною 50-55 см – 583,6 тис. Самки, маса яких 300-600 г, викидають 95 тис. ікринок, а ті з них, маса яких 3300-3600 г, - 600,5 тис [8].

Нереститься лящ при температурі води близько 15 – 18°C на глибині 0,5 – 1 м. ікру відкладає на підмиті корені верб, відмерлі залишки стебел очерету, на рогіз і навіть на черепашки відмерлих молюсків. Мілководдя залишає перед зимівлею не раніше жовтня.

Чехоня (*Pelecus cultratus*).

Належить до родини коропових. Тримається на відкритих ділянках водойм (у товщі води звідки часто підіймається до її поверхні). Основні місця літнього

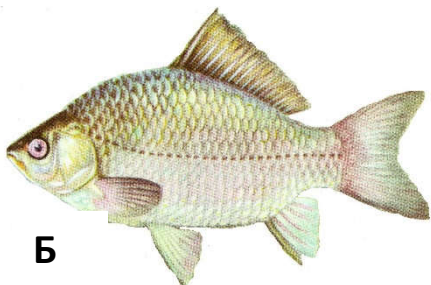
перебування – русла великих річок і водосховищ із значними глибинами та швидкою течією. У водосховищах Дніпра вперше нереститься в три-чотирирічному віці. Живиться рибою серед якої переважає тюлька, водоростями, рачками, комахами. Важливий об'єкт промислу. Особливо жирна вона пізно восени та рано навесні. Споживають її найчастіше в'яленою.

А

Карась (*Carassius*). У водоймах України зустрічаються два види карасів: золотистий (*C. carassius*) (А) та сріблястий (*C. auratus gibelio*) (Б). Карась золотистий живе переважно в заболочених водоймах, бо дуже невибагливий до кисневого

режиму. Якщо карась золотистий – корінний представник нашої фауни, то карася сріблястого завезено в наші краї з басейну Амуру. Він, як і його попередник, дуже невибагливий до умов життя, тому поширився по всіх річкових басейнах України, водосховищах, озерах і ставках. Карась сріблястий швидко росте.

Карась сріблястий дуже лякливий, правда це більше властиве молодим риbam. Наприклад, з наближенням знаряддя ловіння риби чи інших факторів турбування, молодняк 70-120 г (дволітки) можуть зариватися у мул на глибину 20-25 см, а масою 5-15 г (цьоголітки) – на глибину 7-10 см. Старші риби, маса яких перевищує 350-400 г, не залишають місця, де їх потурбували. Живиться рослинною і тваринною їжею. Уперше карась починає нереститись на третьому році життя. Ікру відкладає при температурі води не нижче 15 – 16°C окремими порціями [8]. У карася сріблястого тривалість нерестового періоду довша, ніж у карася золотистого.

Судак (*Lucioperca lucioperca*).

Належить до родини окуневих. Типовий хижак. Живе в річках, водосховищах, проточних озерах, де обирає глибокі місця біля корчів. Нереститься в заплавах, у прибережних зонах озер, водосховищ. Ікру відкладає на прикореневі частини рослин. Цікаво, що для збільшення маси на один кілограм судак повинен з'їсти у середньому 3,3 кг риби. Він споживає риб, розміри яких коливаються від 3-4 до 20-24 см, що становить від 6-8- до 30-36 % довжини його тіла [8]. У судака звичайного багато ворогів, щука, сом, інші хижаки, а таож ікру судака знищують безхребтні тварини, особливо циклопи.

Рибні ресурси активно використовуються не лише на внутрішньому ринку, але частково експортуються у інші країни.

За даними Державної служби статистики України протягом січня-вересня 2020 року нашою державою поставлено на зовнішні ринки риби та ракоподібних на 28,5 млн дол. США. Це на 22,7% більше, ніж за аналогічний період минулого року.

Так, 22% всього експорту української риби та ракоподібних у грошовому вимірі припадає на Німеччину (6,2 млн дол. США). До Данії поставлено 17 % продукції на 5 млн дол. США. Також значні поставки здійснено до Білорусі (на 3,2 млн дол. США), Литви (на 2,6 млн дол. США), Японії (на 2,4 млн дол. США), та Туреччини (на 1,7 млн дол. США), табл. 8.

8. Експорт риби та ракоподібних

ЗА СІЧЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 2020 РОКУ

Найбільше експортовано (у грошовому вимірі) в країни (тис. дол. США)

	Німеччина	5278
	Данія	3414
	Молдова	2706
	Литва	1729
	Ізраїль	1132

ЗА СІЧЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2021 РОКУ

НАЙБІЛЬШЕ ЕКСПОРТОВАНО РИБИ ТА РАКОПОДІБНИХ У ТАКІ КРАЇНИ, (МЛН ДОЛ. США)

	НІМЕЧЧИНА	6,2
	ДАНІЯ	5
	БІЛОРУСЬ	3,2
	ЛИТВА	2,6
	ЯПОНІЯ	2,4

зовнішні ринки 4 959 тонн риби та інших водних біоресурсів на загальну суму 20,3 млн дол. США. Такий результат у грошовому вимірі на 12,2% більше, ніж за аналогічний період минулого року.

Найбільшими покупцями української рибної продукції у грошовому вимірі стали Німеччина (5 278 тис. дол. США, 762 тонни), Данія (3 414 тис. дол. США, 699 тонн) та Молдова (2 706 тис. дол. США, 1 116 тонни).

Також значні поставки здійснено до Литви (1 729 тис. дол. США, 591 тонна), Ізраїлю (1 132 тис. дол. США, 147 тонн) та Нідерландів (1 010 тис. дол. США, 162 тонни).

У розрізі товарних позицій від початку року найбільше експортовано готової або консервованої риби – 1 513 тонн, філе рибного та іншого м'яса риб (включаючи фарш) – 1 438 тонн, молюсків – 536 тонн, мороженої риби – 382 тонни, живої риби – 319 тонн.

Всього протягом січня-липня 2021 року загальний обсяг вилову риби та інших водних біоресурсів підприємствами рибної галузі України склав 35 466 тонн.

Так, промисловий вилов у рибогосподарських водних об'єктах та на континентальному шельфі України склав 9 700 тонн.

Крім того, на озерах і водосховищах (їх частинах) України працюють спеціальні товарні рибні господарства (СТРГ), що поєднують елементи аквакультури і промислового вилову. Всього від початку року в режимі СТГ добуто 1 716 тонн водних біоресурсів.

Протягом липня-вересня 2020 року нашою державою поставлено на зовнішні ринки 1 005 тонн готової та консервованої риби на 2,1 млн дол. США. Такий результат у грошовому вимірі на 332,6 тис. дол. США (19 %) більше, ніж за аналогічний період 2019 року.

У I півріччі 2021 року обсяг експорту української риби та інших водних біоресурсів збільшився на 12%. Сайт <https://www.facebook.com/CherkasyFishPatrol/>

Протягом січня-червня 2021 року нашою державою поставлено на

Теріофауна області.

Теріофауна — складний багатовидовий комплекс тварин, представлений ссавцями. Поняття стосується, як правило, диких тварин.

Ссавці – високоорганізовані хребетні тварини, яким властива теплокровність, внутрішньоутробний розвиток (для абсолютної більшості представників класу) і вигодовування дітей молоком. У зв'язку з пристосуванням до різних умов ссавці характеризуються найрізноманітнішим габітусом та розмірами тіла. Не менш різноманітні ссавці і за характером свого живлення, одні з них трав'яїдні, інші м'ясоїдні.

Розрізняють як теріофауну великих регіонів (континенту, країни), так і зональні комплекси (теріофауна Степу, Лісостепу тощо) і різноманітні субфауни (фауна міст, агроценозів, лісу, луків) або окремих місцезнаходжень (теріофауна заповідника, річкової долини тощо).

Теріофауністичні комплекси і їх складові.

➤ Лісові звірі — дуже популярний об'єкт у лісівничих спеціальностях.

➤ Сільськогосподарські звірі — весь комплекс «корисних» для сільського господарства видів ссавців, від тварин, яких розводять заради біоресурсу (свині, корови, вівці) до тварин, які можуть самі бути нестандартним ресурсом (їздові коні, службові пси тощо).

➤ Мисливські звірі — види з числа мисливської фауни, дозволеної для розведення і здобування.

Теріофауна завжди була об'єктом уваги при всіх біогеографічних порівняннях і, зокрема, підставою для визначення центрів зоогеографічних просторових одиниць і проведення меж між ними. Головними особливостями для існування дикої теріофауни є населені пункти, зокрема міста, вони характеризуються:

➤ зменшення частки диких видів і зростання частки свійських

➤ велика частка тварин, які перебувають у складі угруповань тимчасово

➤ мінімізація розмірів тварин і переважання дрібно розмірних видів

➤ формування динамічних угруповань з переважанням рукокрилих і мишоподібних

Черкаська область під дією антропогенного пресингу зазнало змін ландшафтних комплексів регіонального та локального рівнів, внаслідок чого утворилися нові ландшафтні системи з модифікованою структурою. Ці фактори спричиняють значне навантаження на теріофауну регіону і потребують постійного моніторингу та розроблення напрямків пом'якшення загроз негативного впливу.

На сьогоднішній день в фауні Черкаської області 68 видів ссавців (таблиця 9).

9. Видовий перелік ссавців Черкаської області

№	Вид		Статус виду
	Українська назва	Латинська назва	
1	2	3	4
Ряд Комахоїдні (Insectivora)			
1	Іжак звичайний	<i>Erinaceus rumanicus</i>	++
2	Кріт	<i>Talpa europaea</i>	++
3	Бурозубка звичайна	<i>Sorex araneus</i>	++
4	Бурозубка мала	<i>S. minutus</i>	+
5	Кутора звичайна	<i>Neomys fodiens</i>	+
6	Кутора мала	<i>Neomys anomalus</i>	+
7	Білозубка мала	<i>Crocidura suaveolens</i>	+
8	Білозубка білобрюха	<i>C. leucodon</i>	+
Ряд Рукокрилі (Chiroptera)			
9	Нічниця в'їчаста	<i>Myotis nattereri</i>	+
10	Нічниця водяна	<i>M. daubentonii</i>	++
11	Вухань бурий	<i>Plecotus auritus</i>	+
12	Вухань сірий	<i>P. austriacus</i>	+
13	Широковух європейський	<i>Barbastella barbastellus</i>	+
14	Вечірниця руда	<i>Nyctalus noctula</i>	++
15	Вечірниця мала	<i>N. leisleri</i>	–
16	Вечірниця велетенська	<i>N. lasiopterus</i>	–
17	Нетопир лісовий	<i>Pipistrellus nathusii</i>	++
18	Нетопир малий	<i>P. kuhlii</i>	++
19	Нетопир середземноморський	<i>P. pipistrellus</i>	+
20	Кажан двоколірний	<i>Vespertilio. murinus</i>	+
21	Кажан пізній	<i>Eptesicus serotinus</i>	++
Ряд зайцеподібні (Lagomorpha)			
22	Заєць-русак	<i>Lepus europaeus</i>	++
23	Дикий кролик	<i>Dryctolagus disuniculus</i>	–
Ряд Гризуни (Rodentia)			
24	Білка	<i>Sciurus vulgar</i>	++
25	Ховрах крапчастий	<i>Citellus suslicus</i>	–
26	Ховрах малий	<i>C. pygmaeus</i>	–
27	Сліпак	<i>Spalax sp.</i>	–
28	Пацюк сірий	<i>Rattus norvegicus</i>	++
29	Миша хатня	<i>Mus musculus</i>	++
30	Миша маленька	<i>Microtus minutus</i>	+
31	Миша лісова	<i>Apodemus sylvaticus</i>	++
32	Мишак жовтогорлий	<i>A. flavicollis</i>	++
33	Миша польова	<i>A. agrarius</i>	++
34	Миша курганчикова	<i>Mus spicilegus</i>	+
35	Хом'як звичайний	<i>Criceteus criceteus</i>	–
36	Хом'як сірий	<i>Cricetulus migratorius</i>	–
37	Ондатра	<i>Ondatra zibethica</i>	++
38	Бобер	<i>Castor fiber</i>	++
39	Полівка водяна	<i>Arvicola terrestris</i>	++
40	Полівка руда	<i>Clethrionomys glareolus</i>	++
41	Полівка сіра	<i>Microtus arvalis</i>	++
42	Полівка економка	<i>M. oeconomus</i>	+
43	Полівка підземна	<i>M. subterraneus</i>	–
44	Вовчок сірий	<i>Glis glis</i>	+
45	Вовчок лісовий	<i>Dyromys nitedula</i>	+

1	2	3	4
46	Вовчок садовий	<i>Eliomys quercinus</i>	+
47	Вовчок горішниковий	<i>Muskardinus avellanarius</i>	+
48	Мишівка степова	<i>Sicista subtilis</i>	+
49	Нутрія	<i>Myocastor coypus</i>	–
Ряд Хижі (Carnivora)			
50	Вовк	<i>Canis lupus</i>	+
51	Лисиця	<i>Vulpes vulpes</i>	++
52	Єнотовидний собака	<i>Nyctereutes procionoides</i>	++
53	Куниця камяна	<i>Martes foina</i>	++
54	Куниця лісова	<i>M. martes</i>	+
55	Ласка	<i>Mustella nivalis</i>	+
56	Горностай	<i>M. erminea</i>	–
57	Норка європейська	<i>M. lutreola</i>	+
58	Норка американська	<i>M. vison</i>	++
59	Тхір степовий	<i>M. eversmanni</i>	–
60	Тхір чорний	<i>M. putorius</i>	++
61	Барсук	<i>Meles meles</i>	+
62	Видра	<i>Lutra lutra</i>	+
Ряд Парнокопитні (Artiodactyla)			
63	Свиня дика	<i>Sus scrofa</i>	++
64	Козуля	<i>Capreolus capreolus</i>	++
65	Лось	<i>Alces alces</i>	+
66	Олень плямистий	<i>Cervus nippon</i>	++
67	Лань	<i>C. dama</i>	–
68	Олень благородний	<i>C. elaphus</i>	+

Примітки: ++ - чисельні; + - рідкісні; – - за останні 20 років дані відсутні.

Мисливська теріофауна.

Деякі види ссавців можуть значною мірою впливати на агроландшафти завдаючи як значної шкоди, так і приносячи певну користь. Так, наприклад зайці та деякі копитні, зокрема козуля в певний період року (зима – початок весни) можуть наносити значних збитків як посівним так і деревним культурам згризаючи кору та молоді пагони. Дика свиня під час годівлі нариває значні площі землі, добуваючи молоді паростки рослин, кореневище та дрібних тварин (безхребетні та деякі хребетні). Подібна риюча діяльність значною мірою впливає на відновлення лісових культур. З одного боку свині сприяють лісовідновленню, зариваючи деяку частину насіння в землю, з іншого – наносять значної шкоди агроценозам переорюючи значні площі сільськогосподарських угідь в пошуках поживи. Деякі види хижаків, наприклад лисиці, мають дуже важливе значення в сільському господарстві. Найголовніша її користь полягає в тому, що вона є одним з головних знищувачів гризунів особливо на полях, оскільки в її раціоні гризуни складають до 90 %. Негативною стороною є те, що лисиця приносить часто відому шкоду знищенням інших мисливських звірів, (зайців, дитинчат козуль), та свійських птахів, кім того лисиця є переносником збудника сказу. Таким чином, збільшення чисельності мисливських видів тварин може значною мірою впливати на агроландшафти (і не обов'язково негативно), і тому має велике значення проведення обліків з метою регулювання їх чисельності [26, 25, 27, 31, 64, 50].

Динаміка чисельності основних видів мисливських тварин представлена в таблицях 10 - 11.

10. Динаміка чисельності основних видів копитних мисливських тварин (голів)

Види мисливських тварин, голів	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Косуля	7738	7565	7727	7727	8140
Кабан	2529	1277	1167	1167	1240
Олень плямистий	492	564	663	663	743
Олень європейський	-	-	139	139	142
Лось	69	81	85	85	92

Інформація надана Черкаським обласним управлінням лісового та мисливського господарства

11. Динаміка чисельності основних видів мисливських тварин (голів)

Види мисливських тварин	Чисельність					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Копитні	10950	10954	9922	9524	9642	9939
Хутрові	53724	53622	55056	54431	54474	54298
Пернаті	366298	362874	385697	391318	399906	408832

Інформація надана Черкаським обласним управлінням лісового та мисливського господарства

Інформація щодо добування основних видів мисливських тварин по роках представлена в таблиці 12.

12. Добування основних видів мисливських тварин

Рік	Види мисливських тварин	Затверджений ліміт добування	Видано ліцензій	Добуто	Не використано ліцензій	Причина невикористання
2017	Олень	54	54	54	0	Несприятливі погодні умови, АЧС
	Кабан	549	355	59	296	
	Косуля	722	670	453	217	
2018	Кабан	363	255	53	202	
	Косуля	943	798	639	159	
	Олень плямистий	79	56	35	21	
	Олень європейський	4	2	0	2	
	Бобер	20	10	0	10	
2019	Кабан	277	240	90	150	
	Козуля	1037	930	743	187	
	Олень плямистий	92	88	49	39	
	Олень європейський	3	3	0	3	
	Бобер	20	10	0	10	
2020	Кабан	316	296	62	234	
	Козуля	1172	1081	848	233	
	Олень плямистий	101	101	39	62	
	Олень європейський	2	2	0	2	
	Бобер	15	12	0	12	

Інформація надана Черкаським обласним управлінням лісового та мисливського господарства.

У загрозовому стані знаходяться промислові копитні тварини. Значною мірою це спричинено несанкціонованим відстрілом та зменшення площі стацій мешкання. Внаслідок цього, лось зустрічається лише на переходах, знизилася чисельність оленя, козулі, кабана, швидко скорочуються площі природних ареалів мисливських тварин, тому чисельність тварин, які не мають можливості пристосування до існування в агроценотичних ландшафтах знижується до мінімуму або наближується до вимирання. Щільність мисливських тварин внаслідок розширення агроценотичних ландшафтів розподілена у просторі нерівномірно, тому їх популяції змушені постійно переміщуватися. Для збереження зазначених видів тварин та ефективної охорони природи необхідно збільшувати площі об'єктів природно-заповідного фонду до науково-обґрунтованих розмірів. Адже загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі передбачено збільшення площі земель ПЗФ до 10,4%. Слід зауважити, що оптимальний відсоток охоронних територій складає 30-40 %.

Мисливська орнітофауна

Розбудова в заплаві р. Дніпро призвела до суттєвих змін у населенні птахів Придніпров'я, його якісних та кількісних показників, просторової структури, гніздової біології окремих видів. До будівництва водосховищ у заплаві Середнього Дніпра, за літературними даними нараховувалось 295 видів птахів, з яких 173 гніздових (в тому числі 46 осілих), а решта 122 – пролітні, залітні та літуючі.

За даними П.П. Орлова, кількість птахів, здобутих мисливцями лише в Черкаському районі за сезон полювання 1938 року становила 106 188 птахів, в тому числі: качині – 70 647 гол., в т.ч. крижень – 15 627 гол.; пастушкові – 13 024 гол., в т.ч. лиска – 9367 гол.; кулики – 9076 гол., в т.ч. бекас – 2755 гол.; голубині – 2709 гол.; курині – 2830 гол.

Наявна динаміка чисельності видового складу птахів вказує, що на Черкащині найбільш поширеним видом є качки – 90 677 особин. За останні десять років майже у двічі зменшилося поголів'я лебедів.

Водночас, загальна чисельність промислових видів птахів Черкащини, у порівнянні з 1996 роком, знизилася на 10 325 особин, або на 3,6 %. Це пов'язано з скороченням стацій мешкання цих видів під впливом інтенсивного впливу антропогенного фактору. Особливо загрозових форм набуває скорочення чисельності фазанів на 50,6 %. Особливу увагу слід звернути на зниження й без того незначної кількості сірої куріпки, яка славиться не лише як цінний мисливський вид, а ще й тим, що поїдає комах. Таким чином, доцільно сприяти розмноженню і розселенню цього виду, який знищуючи шкідливих комах та поїдаючи насіння бур'янів, може стати важливим біологічним засобом підтримки стабільного розвитку сучасних агроценозів[19, 20, 21, 22, 28].

Рукокрилі та їх роль в агроценозах

Фауна рукокрилих Черкаського регіону на сьогодні нараховує 13 видів (два види відомі з літературних джерел). Тільки в проєктованому національному природному парку «Холодний Яр» виявили 10 видів.

Вечірниця руда (*Nyctalus noctula*) –

досить чисельний вид.

Зустрічається як в лісових екосистемах так і на території населених пунктів. Як схованки використовує як дупла дерев (дуб, сосна, верба), а також людські будівлі (цегляні будинки). Нажаль досить великих колоній не знайдено. Вид здатний до сезонних міграцій.

Вечірниця мала (*N. leisleri*) – останнім часом на

території регіону не зареєстрована, але наявні публікації про знахідку даного виду [17]. Вид досить рідкісний

Вечірниця велика (*N. lasiopterus*) – вид не

зареєстрований на території регіону.

Є давні публікації, які містять інформацію про наявність даного виду [2].

Нетопир середземноморський (*Pipistrellus*

kuhlii) – досить поширений вид, в зоогеографічному плані новий для фауни регіону. На території України останнім часом спостерігається інвазія. Типовими стаціями є біотопи населених пунктів. Вид являється

справжнім синантропом. Не демонструє сезонних змін ареалу, осілий. Як схованки використовує людські будівлі. Масових колоній не знайдено.

Нетопир натузіца (*Pipistrellus nathusii*) – досить

поширений вид, заселяє лісові екосистеми.

Як схованки використовує дупла дерев (дуб, граб, клен). Масових колоній не знайдено.

Нетопир малий (*P. pipistrellus*) – займає

проміжне положення між нетопирем середземноморським і лісовим в умовах Черкаського регіону. Як схованки використовує дупла дерев, рідше людські будівлі. Типовими біотопами є сади,

ліси та берегові зони водойм. Масових колоній не знайдено.

Вухань бурий (*Plecotus auritus*) – великих

скупчень не утворює. Не є чисельним. На території Черкаського регіону зустрічається в лісах, садах, парках населених пунктів. Як схованки використовує дупла дерев та людські будівлі.

Вухань сірий (*P. austriacus*) – на території регіону масових скупчень не утворює. Знайдений тільки в населених пунктах. В зоогеографічному відношенні для Черкаського регіону вид є новим.

Широковух європейський (*Barbastella barbastellus*) – рідкісний вид. Мешканець переважно лісових екосистем. На території Черкаського регіону зустрічається не часто. Як схованки використовує дупла дерев, та схованки антропогенного походження. Характерні сезонні міграції.

Нічниця війчаста (*Myotis nattereri*) – рідкісний вид. На території регіону зустрічається спорадично. Мешканець лісових екосистем.

Масових скупчень не зафіксовано.

Нічниця водяна (*M. daubentoni*) – досить поширений вид. Типовим біотопом є водні і біляводні екосистеми. Масових скупчень не знайдено.

Кажан пізній (*Eptesicus serotinus*) – досить поширений вид. Як схованки використовує виключно людські будівлі в населених пунктах. Для даного виду характерне явище добових міграцій. Як стації для полювання використовує парки та лісові галявини. Масових скупчень на території Черкаського регіону не знайдено.

Кажан двоколірний (*Vespertilio murinus*) – на території регіону зустрічається спорадично. Великих скупчень не утворює. Типовими місцями поширення є лісові біотопи та біотопи населених пунктів. Селиться як в дуплах дерев, так і в людських будівлях. Має схильність до синантропії.

Кажани є важливим компонентом наземних екосистем і водночас є вразливою групою ссавців [17]. Живлячись комахами, серед яких дуже багато шкідників сільськогосподарських культур, садів, лісів, кажани приносять дуже велику користь. Значення рідкісних видів, досить мізерне, але в сумі всі види кажанів знищать дуже велику кількість різноманітних комах – починаючи з комарів і закінчуючи хрущами. Діяльність кажанів особливо важлива саме тому що, нічні види комахоїдних птахів у нас зовсім відсутні, не беручи до уваги дрімлюгу. Звідси, тих комах-шкідників, які активні вночі, знищують тільки кажани. Таким чином актуальність вибраної для дослідження теми важлива в двох аспектах: природоохоронному та у можливості залучення кажанів до засобів біологічної боротьби із шкідливими видами комах, в першу чергу для сільського господарства [17, 49, 62, 65].

Розділ 3

Біорізноманіття об'єктів та територій природно - заповідного фонду загальнодержавного значення Черкащини

В Черкаській області ведеться активна робота зі створення нових і розширенню меж існуючих територій та об'єктів природно-заповідного фонду задля збереження, відтворення типових та унікальних природних комплексів біотичного та ландшафтного різноманіття, формування екологічної мережі (табл. 13).

13. Структура та динаміка природоохоронних об'єктів за роками (загальнодержавного та місцевого значення)

Категорія об'єкту ПЗФ	Кількість				Площа, га				Площа територій суворой заповідності			
	1995	2000	2016	2020	1995	2000	2016	2020	1995	2000	2016	2020
Біосферні заповідн.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Природні заповідн.	1	1	1	1	2026,9	2026,98	8657,2	8657,2	2026,9	2026,98	8657,2	8657,2
Національні природні парки	-	-	2	2	-	-	11227,	11227,22	-	-	-	-
Регіональні ландшафт- ні парки	-	1	1	1	-	5562,5	5562,	5562,5	-	-	-	-
Заказники	134	168	222	236	16244,9	25302,3	42487	43146,39	-	-	-	-
Заповідні урочища	25	40	52	52	3828,9	4149,0	3743,	3743,09	-	-	-	-
Пам'ятки природи	131	163	192	198	1176,8	1170,5	1887,4	1887,49	-	-	-	-
Ботанічні сади	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дендро- парки	1	1	1	1	160,0	160,0	179,18	179,18	-	-	-	-
Зоопарки	1	1	1	1	8,0	8,0	4,37	4,37	-	-	-	-
Парки- пам'ятки садово- паркового містечтва	33	38	59	64	1288,2	1327,1	1386,	1419,38	-	-	-	-

Загальну площу об'єктів природно-заповідного фонду області у 2020 році збільшено на 150,1173 га. В цьому ж році оголошено 6 об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення,

Ведуться роботи щодо створення національних природних парків "Холодний Яр" та "Середньодніпровський".

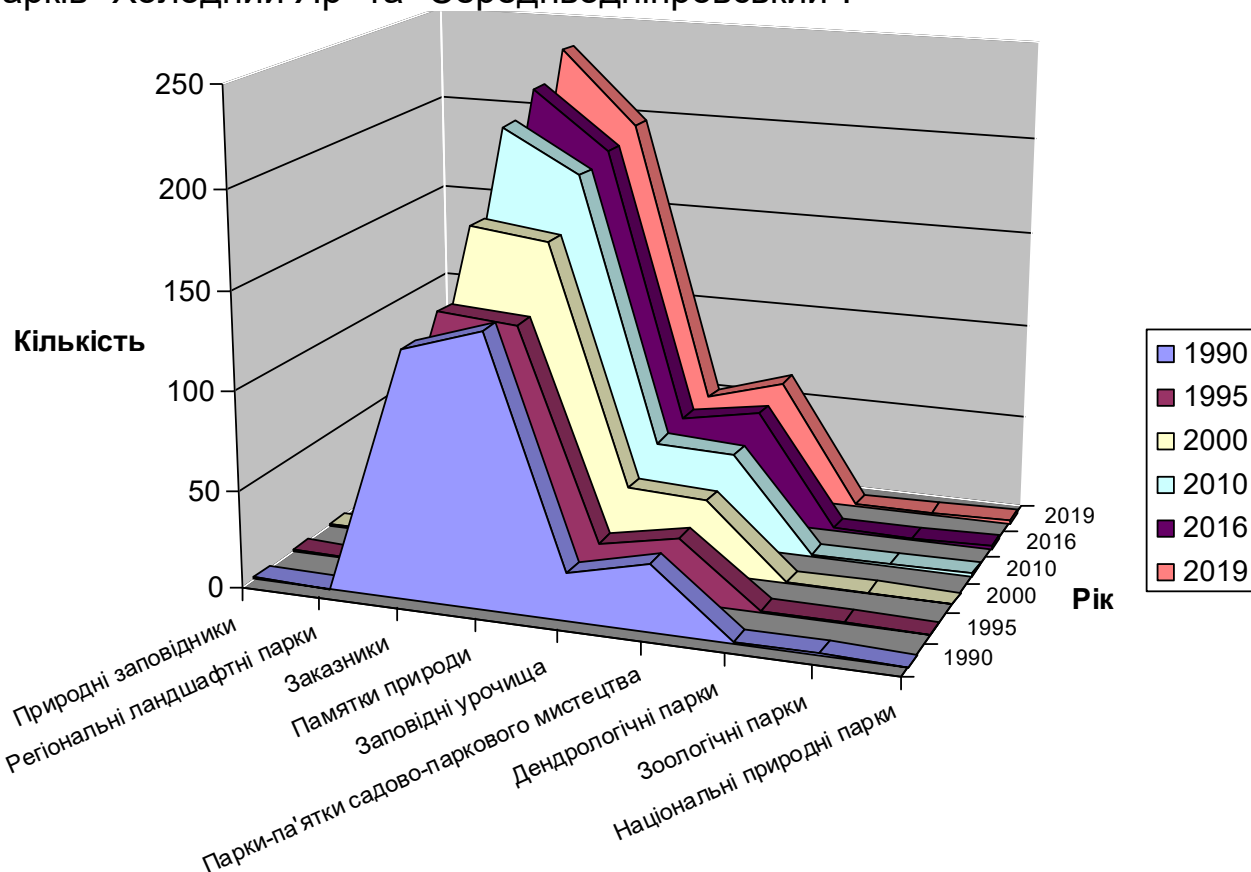
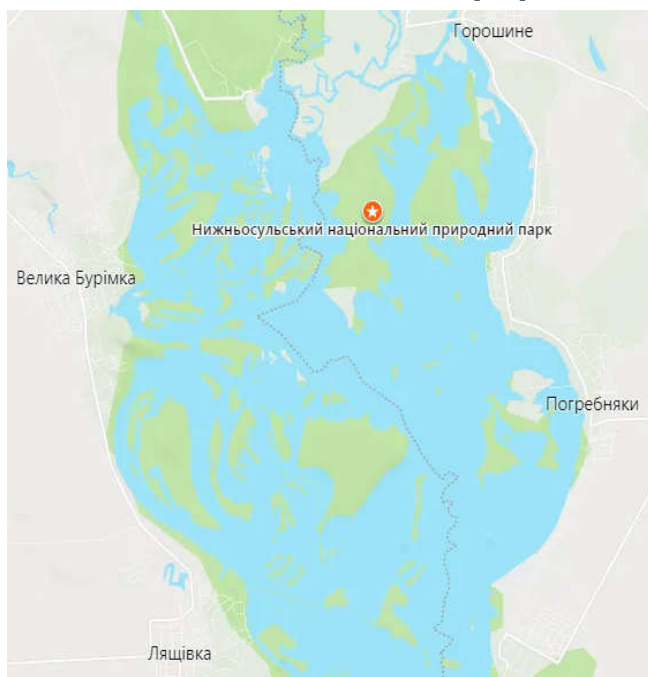

Рис. 5. Динаміка кількісного складу природоохоронних об'єктів за роками

Національний природний парк «Нижньосульський»

НПП «Нижньосульський» створений відповідно до Указу Президента України від 10 лютого 2010 р. на базі Сулинського ландшафтного заказника (створеного у 1998 році на площі – 7871,3 га). На даний час загальна площа парку становить 18635,11 га, з них 1315 га з вилученням.

Парк розташований в пониззі долини р. Сула, що в результаті підтоплення водами Кременчуцького водосховища перетворилась в акваторію затоки.

Межею парку є берегова лінія і межа між заплавою та вище лежачими терасами на правобережжі Сули від села Тарасівка Полтавської області до мису Жовніне (на пд.-сх. від села Жовніне Золотоніського району Черкаської області) та на лівобережжі від села Старий Калкаїв до села Шушвалівка Полтавської області.

На півдні в акваторії затоки межею є лінія від мису Жовніне до південних околиць села Шушвалівка.

Згідно з фізико-географічним районуванням територія НПП належать до Оболонсько-Градиського району, Південної Лісостепової області Дніпровської терасової рівнини, Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції, Лісостепової зони. Згідно зі схемою геоботанічного районування вона розташовується в межах Оболонсько-Кобеляцького геоботанічного району терасових лучних степів, лучно-галофільної рослинності та евтрофних долинних боліт, Роменсько-Полтавського геоботанічного округу, Лівобережно-придніпровської підпровінції, Східноєвропейської провінції, Європейсько-Сибірської геоботанічної області. Сама затока глибоко (на 37 км) врізається вздовж долини р. Сули, але за рахунок звивистості довжина берега вздовж акваторії тут в кілька разів перевищує протяжність самої затоки. Ландшафтний комплекс парку представляє із себе водну акваторію разом із мілководдями та островами, що утворились в результаті підтоплення заплави та знижених ділянок першої надзаплавної (борової) тераси.

Материнською породою на залишкових ділянках суходолів виступають середньозернисті та дрібнозернисті піски на яких формуються слабопідзолисті та дерново-підзолисті ґрунти.

Основну частину території парку становлять водні та прибережно-водні біогеоценози. Серед вищої водної рослинності найпоширенішими є угруповання вкорінених водних рослин. Повсюди смугами до глибини 1.5 – 2 м формуються зарості рдесника блискучого. Ближче до берега, на ділянках заток та русел із повільним водотоком, величезні площі займають угруповання з домінуванням латаття білого. Більшість мілководь до глибини 1 м зайнята заростями повітряно-водної рослинності. На всій території парку серед них переважають зарості очерету. Рідше, окремими групами, зустрічаються угруповання з домінуванням рогозу вузьколистого. В крайових зонах прибережжя разом з ними зустрічаються більшість гідрофітів та гігрофітів нашої флори. Досить

часто відмічаються ірис болотний, вовконіг європейський та високий, вербозілля лучне, плакун верболистий, частуха подорожникова, паслін солодко-гіркий, кропива дводомна, цикута отруйна, шоломниця звичайна та списолиста, м'ята водяна, живокіст лікарський, плетуха звичайна, латук татарський та інші. Рідко можна зустріти фрагменти угруповань із домінуванням осок берегової, пухирчатої, гостро видної, несправжньосмикавцевої, мітлиці пагононосної, ситнягу болотного, лепешняку великого, очеретянки звичайної. Розрізненими фрагментами вздовж берега зустрічаються угруповання з домінуванням айру. Із угруповань з домінуванням деревних рослин на бережжях зрідка зустрічаються зарості верби тритичинкової. На більш сухих та періодично затоплюваних ділянках формуються зарості верби попелясто-сірої.

Значні за площею ділянки суходолу борової тераси зайняті різноманітною наземною рослинністю. На одній із таких, в урочищі Чубарове, що являє валоподібне підвищення сегменту борової тераси посеред заплави, поширені широколистяні ліси. Поверхня урочища має рівнинний характер. Серед позитивних форм переважають незначні за висотою пологі підвищення. В периферійній, крайовій зоні острова, кут нахилу поверхні має 3-5 градусів і поверхня протягом кількох десятків метрів плавно переходить до ділянок затопленої заплави. Ґрунтовий покрив сформований свіжими середньопідзолистими ґрунтами.

В крайовій смузі бережжя часто зустрічаються зарості верби попелясто-сірої. Іноді незначні за площею ділянки займають фрагменти лісів із верби Орлан-білохвіст білої.

Більшість площі острова займають свіжі діброви. У деревостані повсюди панує дуб звичайний (до 70% покриття). Як домішка повсюдно зустрічається в'яз гладкий. На окремих виділах у деревостані панують штучно насаджені робінія псевдоакація та сосна звичайна, під наметом яких поширений клен ясенolistий. Розміри дерев та деякі інші їх характеристики виказують їх значний вік. Під наметом верхнього ярусу повсюдно зустрічаються клен татарський, ліщина, бруслина європейська, глід одноматочковий, бузина чорна. Подекуди окремі із них дають покриття до 30–40%. Серед підросту деревних найчастіше відмічаються в'яз гладкий, клен гостролистий, зрідка дуб звичайний. У ролі домінантів трав'яного ярусу виступають здебільшого тривіальні рудеральні та нітрофільні види, такі як кропива дводомна, кінський часник черешковий, чистотіл великий, собача кропива п'ятилопатева, гравілат міський, підмаренник чіпкий, буги́ла лісова, бутень п'янки́й, м'яточник чорний. Серед типових широколистянолісових трав відмічені копитняк європейський, конвалія травнева, купина багатоквіткова, куцоніжка лісова, купина багатоквіткова, костриця

гігантська, чистець лісовий. Із групи весняних ефемероїдів та геміефемероїдів повсюдно зростають рясст ущільнений, анемона жовтецева, адокса мускусна, проліска дволиста. Вздовж кварталних просік та лісових доріг часто зустрічаються зарості окремих трав'янистих рослин таких як цибуля овочева, грястиця збірна, стенактис однорічний. На ділянках невеликих за площею підвищень, де у зв'язку із гіршими умовами вологозабезпечення утворюються рідколісся у ярусі трав зустрічаються представники суборової флори. Найпоширенішими є куничник наземний, смовдь гірська, волошка несправжньо фригійська, підмаренник справжній. Відмічались також сон-трави широколиста та чорніюча. Розрізнені острівні масиви колишніх сінокосів та пасовищ, будучи ізольованими водним плесом від лісових масивів, зараз перебувають на стадії початку формування лісової рослинності. Для них характерні окремі фрагменти із лісів піонерного типу, представлених деревостанами із верби білої, берези повислої, тополь чорної, білої та осики, тобто тих видів дерев насіння яких розноситься вітром на найбільші відстані. Такі переліски на цих ізольованих ділянках суходолів поширені здебільшого у їх периферійних сегментах, а в центральній їх частині панують угруповання трав'янистої рослинності. На зниженнях часто зустрічаються високотравні луки із домінуванням осоки гострої та гостровидної. Окремими фрагментами серед них поширені зарості ірису болотного, вербозілля звичайного, плакуну верболистого, сідачу коноплевого. По дну блюдцевидних знижень здебільшого домінує осока гостра, серед якої зустрічаються авран лікарський, чистець болотний, вероніка довголиста. На піщаних пологіх схилах до днищ блюдцевидних знижень домінує осока рання, поряд із нею зростають голосхенус звичайний, очиток великий.

Урочище «Піщане» зайняте штучними насадженнями сосни звичайної на перевіяних вітром пісках борової тераси. Для більшості площ характерні молоді та середньовікові насадження сосни без вираженого ярусу трав. На галявинах із сухими, піщаними, слабозадернованими підзолистими ґрунтами зустрічаються псамофільні фітоценози із співдомінуванням келерії сизої, полину польового, безсмертника, волошки дніпровської, костриці Беккера. В таких травостоях часто зустрічаються смілка татарська, злінка канадська, лляна дроколиста, золотарник, рогачка хріновидна, молочай Сегієрів, віниччя шерстисте, житняк гребінчастий, лещиця волотиста, астрагал прутовидний, чебрець Маршалів, чистець прямий. Подекуди проростають куртини осоки кореневищної та зарості зіноваті руської.

Велика територія вздовж лівого берега Сульської затоки зайнята луками, яка під час повеней затоплюється водою та

протягом літа випасається худобою. Основу травостою на луках становлять осока рання та пирій повзучий. Зустрічаються осока світла, костриця східна, осот польовий, перстач гусяча лапа, ситник Жерарда, щавель кінський, дивина тарганяча та інші.

Загалом рослинний покрив парку перебуває у стані демутаційних процесів, викликаних зміною режиму його експлуатації та підняттям рівня води.

Фоновим видом на території парку серед ратичних ссавців є кабан. Особливо висока концентрація кабана спостерігається в густих заростях очерету поблизу о. Чубарове.

Козуля європейська зустрічається в лісових масивах корінних ділянок суходолу і на окремих островах.

Звичайними видами серед хижих ссавців є лисиця, горностай, ласка. Єнотоподібний собака – фоновий вид на острівних територіях.

В лісових масивах корінних ділянок і на заліснених островах постійно проживає куниця лісова. Куниця кам'яна в лісові насадження поблизу Сульського плеса заходить із населених пунктів. Борсук вириває нори в лісосмугах, в межах лісових насаджень. Його поселення знайдено також на о. Березове. На відмілинах берегової смуги іноді зустрічаються сліди видри річкової. Рідкісним видом у природних біотопах є тхір лісовий, норка американська. Зрідка в лісових масивах відмічали сліди вовка. В одному випадку виводок вовка було виявлено на важкодоступному невеликому острові. Бобер річковий нині є численним видом поблизу водоймищ.

Хатку великого розміру бобра річкового виявлено поблизу Сульського плеса між с. Велика Бурімка і с. Михайлівка. У складі мишоподібних гризунів зареєстровано руду норицю, жовтогорлу мишу, польову мишу, звичайну норицю, а серед комахоїдних – бурозубку звичайну. Вздовж берегової смуги відмічено сліди водяної нориці. Серед плавнів часто зустрічається ондатра. На степовій ділянці неподалік Сульського плеса в околицях с. Лящівка знаходиться колонія сліпака.

Парк розташований на Сульській затоці Кременчуцького водосховища, яка належать до територій міжнародного значення, важливих для охорони птахів (ibA – important bird Area). Найважливішу роль вона відіграє для охорони скупчень мігруючих водоплавних птахів. На гніздуванні тут виявлено близько 100 видів птахів. Значна чисельність лиски, чорного та білощогого кричків, звичайного мартина, сірої чаплі. З рідкісних видів на гніздуванні знайдені жовта чапля, каспійський мартин, кулик-сорока, кулик-довгоніг, степовий дерихвіст, орлан-білохвіст, чорний шуліка. Під час

перельотів на Сульській затоці відмічалися скупчення до 8 тис. качок, 2 тис. гусей, 10 тис. лисок, 8 тис. куликів (Клестов и др., 1995; Водно-болотні угіддя України, 2006). [19, 21].

За даними М.Л. Клестова (особ. повід.), в межах парку гніздиться 3 пари орлана-білохвоста. У заростях водної рослинності регулярно зустрічаються літаючі зграї сірих гусей. Гніздяться лебеді-шипуні. Земноводні представлені 4 видами, а плазуни – 2 видами. Досить численними видами є жаби ставкова та озерна. Часто зустрічаються квакша, джерелянка. Серед плазунів численним видом є вуж звичайний. Зрідка трапляється гадюка звичайна.

Загально-екологічна значимість цієї ділянки для природного комплексу Нижньосульської затоки визначається:

а) забезпеченням охорони місцевих популяцій рідкісних та зникаючих видів флори та фауни;

б) збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції зокрема:

– С1.34 вкорінено-плаваючої рослинності евмезотрофних водойм з домінуванням латаття білого;

– С3.41 євро-сибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогозами, кугою та ін.;

– Е 3.4 свіжих та вологих мезотрофних лук з домінуванням лисохвосту лучного, тонконогу лучного, осоки ранньої, куничника наземного, пірію повзучого;

– Е5.4 вологих та мокрих високо травних лук з домінуванням алтею лікарського, гадючника оголеного;

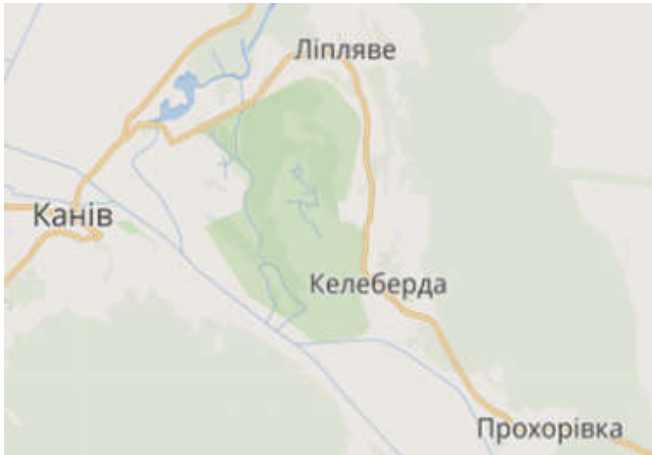
– G1.11 прибережно-заплавних лісів із домінуванням верби білої, тополь чорної та білої;

– G 1.2 мішаних та широколистяних лісів долин великих річок із домінуванням дуба звичайного, в'язу гладкого та ясена високого;

в) значенням цієї ділянки як поля природної очистки поверхнево-стічних вод, які масштабно використовуються для водопостачання в південних регіонах України;

г) роллю цієї території як місця нерестовищ великої частини популяцій промислових видів риби (лящ, сазан, карась, густера, сом, головань, верховод та ін.) Кременчуцького водосховища. [8]

Канівський природний заповідник.

Заповідник створений відповідно до Постанови Народного комісаріату земельних справ УРСР від 30 липня 1923 р. №156 як Державний лісостеповий заповідник ім. Т.Г. Шевченка. Потім у 1933 році назва була змінена на Середньодніпровський заповідник, у 1939 році на

Біогеографічний заповідник Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

У 1951 році заповідник ліквідували і тільки у 1968 році його відновили як Канівський державний заповідник, з підпорядкуванням Київському національному університету імені Тараса Шевченка.

Загальна площа заповідника становить 2026, 98 га.

Канівські гори на території заповідника здавна цікавили поетів і художників. Саме тут мріяв провести останні роки свого життя Тарас Шевченко. Але його мрія не здійснилася. Лише вічний спочинок знайшов поет у травні 1861 р. на Чернечій горі.

Геологи відзначали, що поклади юрської, крейдової і третинної систем підняті, лежать вище рівня Дніпра та зібрані в складки, причому часто старі системи накривають молодші, зокрема четвертинні.

Не менш цікавими Канівські гори є для істориків. Тут протягом тисячоліть жили, змінюючи одне одного, землероби, трипільці, кочові племена ямної культури, скіфи-орачі, і найближчі наші предки – древні слов'яни.

На Княжій горі колись височіли укріплення древньоруського міста Родень. Саме у Родні, у боротьбі за владу, загинув Ярополк від рук Володимира. Нищення лісів та розорювання схилів гір сприяли активній ерозії ґрунту, утворенню і росту глибоких ярів.

На початку 1920-х років, досліджуючи Канівські геологічні дислокації, геолог Різниченко В.В. звернув увагу на те, що розростання ярів загрожує навіть могилі Тараса Шевченка. 27 липня 1923 р. вчений виступив із «Ініціативною запискою» до Комісії

охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Народного комісаріату земельних справ України про необхідність створення державного заповідника в околицях Шевченкової могили.

30 липня 1923 р. Колегія Наркомзему у Постанові №156 доручила Всеукраїнському лісовому управлінню та Народному комісаріату освіти розглянути питання про заснування заповідника площею 10 кв. верст в районі могили Тараса Шевченка. Ця дата започаткувала створення Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка.

При його створенні враховувалися побажання не лише археологів, геологів та біологів. В зв'язку із надзвичайною прозорістю атмосфери в районі Канівських гір розглядалася пропозиція директора Одеської обсерваторії Орлова О.Я. про необхідність організації тут обсерваторії. Геологи наполягали на заснуванні сейсмічної станції. Так визначними вченими розроблялася комплексна модель заповідника. Садиба заповідника – територія колишньої дачі «Княжа гора» видатного діяча української культури академіка Миколи Федотовича Біляшівського. Під час організації заповідника із 14 десятин, що належали академіку, 11 було взято під заповідник, а 3 залишено вченому, зваживши на його прохання та клопотання Археологічного комітету при ВУАН, в якому зазначалося, що Біляшівському М. Ф. доручено близький нагляд та охорону типового слов'янського городища, що перебуває під охороною Комітету і лежить в межах садиби академіка. [14]

Спочатку до складу заповідника входила могила Т.Г. Шевченка, але 1925 р. Тарасова гора площею 4 десятини була відокремлена у Історико-культурний заповідник «Могила Т.Г. Шевченка». За короткий час науковці здійснили всю необхідну підготовчу роботу, комісія з націоналізації землі виділила площу заповідника, було подано до уряду проект постанови. Наркомзем зволікав, не налагоджуючи практичної роботи Лісостепового заповідника, продовжував керувати ним із Києва та Харкова. Із 1923 по 1930 р. дослідження заповідника відбувалося шляхом організації наукових експедицій.

У червні 1931 р. Народний комісаріат освіти передав Наркомзему Археологічний заповідник з умовою збереження історичних пам'яток та надання можливості археологам їх досліджувати. Таким чином, не лише повернулися землі Лісостепового заповідника, а й з'явилися приміщення для адміністрації та наукових лабораторій. Уже на початку 1930-х років у заповіднику діяв науковий осередок, проводилися спостереження на двох метеостанціях, почали формуватися бібліотека та музей, завели пасіку. У 1931 р. заповідник вивчала Комплексна експедиція Всеукраїнської академії наук під керівництвом Шарлеманя М.

Площа заповідника досягла 1260 га.. Результатом наукової діяльності заповідника 1930-х років стало видання Наркомземом України у 1937 р. «Збірника праць Середньодніпровського державного заповідника» із статтями геоботаніка СтрашкаФ.Д., іхтіолога Носаля П.Д. і ентомолога КришталяО.П.. 29 червня 1939 р. відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УРСР Середньодніпровський заповідник переданий Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка для створення на його теренах науково-експериментальної та навчальної бази.

У 1986 р., відповідно до розпорядження Ради Міністрів УРСР №717-Р від 22 грудня 1986 р., Канівському держзаповіднику передані землі Золотоніського лісгоспзагу – 510 га, Канівської ГЛМС – 480 га, радгоспу «Радянська Україна» – 4,3 га, акваторії Кременчуцького водосховища – 20 га, загалом – 1014,3 га. У 1987 р. затверджено Державний акт на право користування землею, який включив у себе новоприєднані території.

Відповідно до рішення виконкому Канівської районної ради народних депутатів від 25.08.87 за №176 навколо урочища «Зміїні острови» встановлено прибережну охоронну зону 20-метрової смуги Канівського водосховища. Навколо о. Шелестів розташована заповідна смуга загальною площею 20 га. Охоронна зона о. Круглик (акваторія Кременчуцького водосховища) становить 384 га. Загальна площа заповідника стала 2026, 98 га.

Щорічні спостереження науковців заповідника відображаються у «Літописі природи», який ведеться із 1971 р. Із 1995 року видається науковий журнал «Заповідна справа в Україні» (у переліку ВАКУ – з біології та географії). 1992 р. – із виходом Закону України «Про природно-заповідний фонд України»(16.06.1992.р.) введена нова класифікація природно-заповідних територій, відповідно до якої Канівський державний заповідник став Канівським природним заповідником.

Указом Президента України № 2/2010 1 січня 2010 року «Про розширення території Канівського природного заповідника» територія збільшилась на 6615,6 га земель державної власності.

Заповідник розташований у центральній частині лісостепової зони на правому та лівому берегах Дніпра. За фізико-географічним районуванням (Екологічна енциклопедія, 2007) його територія належить до Київської височинної області Подільсько-Придніпровського лісостепового краю (ділянка правобережжя відома під назвою «Канівські гори») та Північнопридніпровської терасної низовинної області Лівобережно-Дніпровського лісостепового краю (лівобережні борова та заплавна тераси). За геоботанічним районуванням (Національний атлас України, 2008) територія належать відповідно до двох округів (Північного Правобережно-

придніпровського грабово-дубових, дубових лісів, остепнених лук, лучних степів та Лівобережно-дніпровського липово-дубових, грабово-дубових, соснових (на терасах) лісів, лук, галофітної та болотної рослинності) Східноєвропейської лісостепової провінції, Євразійської степової області. Найбільшу частку території становить «нагірна частина», що представляє собою сильно дислоковану та перетворену ерозією 4-ту надзаплавну терасу (1415 га). Менше 500 га займають два заплавні острови (Круглик та Шелестів).

Всього 116 гектарами представлена лівобережна борова тераса Дніпра – урочище «Зміїні острови», що знаходиться в акваторії Канівського водосховища. Вивчення рослинного світу започатковане ще до створення заповідника. Перші відомості про флору цієї території наводяться в працях О.С. Роговича, В.В. Монтезора, Н. Янати. [15, 47, 48, 57, 60, 61].

На території заповідника зареєстровано 995 видів судинних рослин. Найбільш широко представлені видами типові для Голарктики родини складноцвітих та злаків (відповідно 120 та 85 видів). Третє місце за багатством видів належить родині бобових (50), що характерно для більшості регіонів лісостепової зони. [66, 68, 71].

Наступні місця займають родини теж досить широко представлені в межах Голарктики: губоцвіті (48), осокові (43), гвоздичні (43), розоцвіті (42), ранникові (42), капустяні (41), зонтичні (32). Найбагатші за кількістю видів роди: осока (29 видів), вероніка (20), гірчак (15), перстач (12), лобода (11), дзвоники (11), волошка (11), рдесник (10), підмаренник (10), фіалка (10). Дев'ятьма видами представлені роди: жовтець, щавель, чина, зніт, нечуй-вітер, ситник; по вісім видів мають: гвоздика, верба, незабудка, тонконіг, костриця. За спектром життєвих форм, за Раункієром, флора теж досить типова для регіональних флор лісової зони. Найкраще тут представлені гемікриптофіти (439 видів). Терофіти, включаючи дворічники, представлені 279 видами; геофіти (разом з гідрофітами) – 144 види; фанерофітів – 87 видів; хамефітів – 24 видів. Серед реліктів слід розрізняти види різної екологічної зорієнтованості, які, очевидно, представляють собою різні в хронологічному та флорогенетичному відношенні комплекси.

Із них найбільш чітко виділяються такі: – група порівняно теплолюбних, мезофільних, евтрофних сциофітів – видів широколистяних лісів із значними перервами поширення (диз'юнкціями ареалу) – скополія карніолійська, ряст Маршала, ранник весняний, егоніхон пурпурово-фіолетовий, чина ряба. Їх здебільшого вважають реліктами теплих геологічних періодів, зокрема дніпровсько-валдайського міжльодовикового; – група психрофільних видів лісів та боліт бореального типу поширення із

місцями зростання близько південної межі ареалу у Середньодніпровському Лісостепу – плаун булавовидний, грушанки мала та круглолиста, коручка болотна, образки болотні. Ймовірно, що оптимум їх розвитку на наших теренах пов'язаний з епохою валдайського зледеніння. Відмічено 14 вузькоареальних видів (без врахування апоміктів), популяції яких приурочені до псамофільних біотопів. Філогенетично та ареалогічно більшість їх пов'язана з регіонами Середньої Європи і Середземномор'я. Зокрема, це сарматські субендеми, такі як волошка сумська, волошка дніпровська, гвоздика несправжньорозчепірена, козельці українські. Більш широкий ареал мають смовдь піщана, юриня волошковидна, мінуарція гладеньконасінна, молодило руське, жовтозілля Черняєва, жовтозілля дніпровське, еремогоне лучностепова, волошка несправжньофрїгійська, чебреці Паласа та Черняєва [73].

За даними лісовпорядкування лісовою рослинністю зайнято 92,3% площі (1870,4 га). На більш ніж третині лісових площ Правобережжя (636,3 га) переважаючою породою виступає граб звичайний. Соснові насадження, здебільшого штучного походження, становлять 237,7 га. Вони представлені у всіх названих масивах заповідника. Здебільшого на крутих схилах ярів «нагірної» частини заповідника чималі площі (306,2 га) зайняті штучними насадженнями акації. Дуб звичайний переважає на 246,1 га. Основу деревостану заплачних лісів становлять верба біла, тополі біла та чорна, рідше клен ясенolistий (193,4 га).

Більшість інших деревних порід, що зростають тут (дуб звичайний, липа дрібнолиста, ясен високий, черешня, береза повисла, в'яз гладкий, в'яз шорсткий), зустрічаються як асектатори. Характерною є висока участь у деревостанах кленів гостролистого та польового.

В окремих виділах останні два види, іноді з в'язом шорстким становлять основу підростово-підліскового ярусу, де також як асектатори зустрічаються бузина чорна, бруслини бородавчаста та європейська, рідше ліщина, свидина, клен татарський, глід несправжньокривостовпчиковий.

У трав'яному ярусі з участю від 1 до 5 балів зустрічається 187 видів, що діляться на 9 феноритмотипічних груп. З початком вегетації фон утворюють ефемероїди та геміефемероїди. Найпоширенішими серед них є рясти ущільнений та порожнистий, пшінка весняна, анемона жовтецева, зірочки жовті та маленькі, проліска дволиста, левурда, зубниці п'ятилиста та бульбиста, адокса мускусна. Майже впродовж всього року вегетують зимовозелені хамефіти та гемікриптофіти, для яких характерні найвищі показники проективного покриття. Найпоширеніші серед них осока волосиста, копитняк європейський, зеленчук жовтий, гравілат міський,

підмаренник запашний, зірочник ланцетолистий, барвінок малий, фіалка запашна, глуха кропива плямиста, дріоптерис чоловічий. Впродовж всього літа висока участь літньозелених гемікриптофітів та геофітів з раннім початком розвитку. Це, насамперед, яглиця звичайна, чина весняна, купина багатоквіткова, кропива дводомна, переліска багаторічна, конвалія травнева. Окремі парцели трав'яного ярусу грабового лісу мають добре виражений низькорослий підріст вже згаданих видів дерев.

В окремі роки, у зв'язку з різними біоценотичними змінами (об'їдання листя дерев гусінню чи поріями ґрунту дикими свиньми), значно зростає участь у травостої представників групи ярових трав та озимих монокарпиків. Найчастіше це нечіпайтрава дрібноквіткова, строфіостома рідкоцвіта, гірчак березковидний, кардамінопсис піщаний, підмаренник чіпкий, бутень п'янкий. Подекуди стабільною, але невисокою є участь пізньовегетуючих трав (чистець лісовий, дзвоникіріпчастовидні, ранник вузлуватий, коручка морозниковидна, хвощ лучний) та злаків із невизначеною ритмікою відростання листя (грястиця збірна, тонконіг дібровний).

Акацієвники на добре дренованих і прогріваних південних схилах та на верхівках горбів зі скелетними ґрунтами мають розріджений трав'яний ярус з високою постійністю таких видів, як пирій повзучий, пирій проміжний, анізанта покрівельна, тонконіг вузьколистий, м'яточник чорний. У тальвегах ярів та по днищах балок у місцях з постійним надмірним зволоженням наявні фрагменти угруповань прибережно-водної рослинності з домінуванням рогозу вузьколистого, вологих вільхових лісів, а на підпруджених ділянках Комашиного яру по поверхні ставу фрагменти угруповань вільноплаваючої рослинності зі співдомінуванням рясок малої та триборозенчастої. У межах садиби заповідника (площа близько 5 га) та на місці колишнього дендропарку відмічено зростання більше ста видів дерев екзотів, більшість яких за ступенем натуралізації слід відносити до колонофітів. В межах садиби та по лісових дорогах фрагментарно представлені також угруповання синантропної трав'янистої рослинності.

На території урочища «Зміїні острови» представлені природні комплекси першої надзапавної (борової) тераси. Найвищі відмітки висот тут становлять 115–120 м. н. р. м. Основу становлять дерново-підзолисті ґрунти, рідше зустрічаються різні варіанти ґрунтів гідроморфного типу. Переважає лісова рослинність. Основний деревостан це дуб, іноді разом із сосною. На окремих ділянках також багато берези, осики, липи серцелистої.

Найвищі ділянки профілю, що представлені невеликими фрагментами, зайняті чистими сосняками із слабовираженим

підліском зі низькорослого дуба та бруслини бородавчастої, де в ярусі трав значну участь мають довгокореневищні та дернисті злаки і осоки (куничник наземний, костриця бекера, пирій повзучий, осока вереснякова, чаполоч пахуча, тонконіг дібровний, осока рання. Для добре збережених фрагментів цих лісів характерна висока постійність типових геліофільних псамофітів, узлісно-полянних та лучно-степових видів. Зокрема це сон-трави чорніюча та широколиста, нечуй-вітри зонтичний та волохатенький, зіновать російська, молочай кипарисовидний, ластовень лікарський, конюшина альпійська, конвалія травнева, орляк, купина пахуча, золотушник звичайний, підмаренник справжній, смовдь гірська, суниці звичайні[59].

Більш просунуті стадії болототворчого процесу представлені фрагментами чагарникових угруповань, де в трав'яному ярусі крімвищеназваних зростають теліптерис болотний, безщитник жіночий, живокіст лікарський, вовконіг європейський. Лише поодинокі зустрічаються дерева вільхи чорної.

Характер прибережної зони Канівського водосховища мало чим відрізняється від побережжя заплавної островів Круглик та Шелестів, де в стоячих водах старичних озерець формуються угруповання з домінуванням ряски малої та триборозенчастої, спіродели багатокореневої, сальвінії плаваючої, куширу темно-зеленого, рдестів пронизанолистого, блискучого, злаколистого, кучерявого, гребінчастого, елодеї канадської, різухи морської. В пізньолітній та осінній межений період на низькій заплаві, що звільняється з-під води, значні ділянки зайняті угрупованнями, де часто зустрічаються мітлиця повзуча, ситняг голчастий, смикавець бурий, сухоцвіт російський, мулянка водяна, дихостиліси гачкуватий та Мікеля, водяний хрін земноводний. Великі площі на низькій заплаві зайняті угрупованнями прибережно-водної рослинності.

Крім перерахованих для борової тераси, на заплаві в ролі домінантів зустрічаються тонконіг болотний, куга, цицанія широколиста, айр, лепешняк великий, плакун верболистий, стрілолист, леєрсія рисовидна. Безлісі ділянки центральної частини заплави різного гіпсометричного рівня зайняті відповідно різними варіантами первинних лук, що представляють середні етапи розвитку заплавної рослинності.

Смугами вздовж берегів внутрішньоострівних старичних проток і озер, де у зв'язку зі сповільненням течії акумулюються відкладення мулу, найчастіше поширені угруповання, де переважають високорослі гігро- та гідрофіти: вербозілля звичайне, вовконіг високий, плакуни верболистий та прутовидний, рутвиці блискуча та жовта, жовтозілля татарське, чихавка верболиста.

Рівнинні ділянки центральної частини заплавлених островів, що регулярно, але не надовго затоплюються повеневими водами, зайняті луками, для яких характерні часті періодичні або і щорічні заміни аспектоутворюючих та домінуючих видів лисохвосту лучного, пирію повзучого, ситнягу болотного, чаполочі пахучої, тонконогу болотного, куничника наземного, аврану лікарського.

Дещо вищий рівень такого типу поверхні, що у зв'язку із зарегульованістю стоку Дніпра лише в окремі роки затоплюються повинню, зайнята своєрідними луками. Для них, у зв'язку з таким гідрорежимом, характерні різкі зміни ролі екологічно різних видів (флуктуації) і в різні роки роль домінантів можуть відігравати різні види.

Для періоду років із відсутністю затоплення найчастіше домінує костриця беккера. Після її відмирання в результаті затоплення кілька років спостерігається зміна домінування таких видів як конюшина сумнівна, вика чотиринасінна, очиток великий, осока рання. Найвищі рівні молоді заправи (вище 82 м. н. р. м.) із несформованими пересихаючими ґрунтами, що не затоплюються повинню, зайняті угрупованнями фоновими видами, в яких є шелюга, жито лісове, агалік, трава гірська, очитки великий, їдкий та шестирядний, щавель горобиний, келерія сиза, костриця беккера. Поверхні наступного етапу розвитку рослинності заправи (сформована заправа) представляють заплавні ліси. Найвологіший їх варіант представляють сирі та мокрі ліси з деревостаном із верби білої. Підліску немає, а фоновими видами трав'яного ярусу виступають незабудка болотна, живокіст лікарський, тонконіг болотний, череда листяна, леєрсія рисовидна. Середній висотний рівень сформованої заправи, що регулярно затоплюється лише в час повені, представляють лісові та чагарникові угруповання, де, крім верби в деревостані, значну частку становлять тополі біла та чорна, іноді в'яз шорсткий, шовковиця чорна, клен ясенolistий. Відмітною рисою структури цих лісів є добре сформований підлісково-чагарниковий ярус із аморфи кущової, крушини, жостеру, ожини сизої. В трав'яному ярусі часто зростають такі мезофільно-нітрофільні види, як підмаренник чіпкий, кропива дводомна, чистотіл, будра плющоліста, кірказон. Найвищий рівень поверхні сформованої незатоплюваної заправи зайнятий рідколіссями із тополі чорної чи сосни та штучними сосновими посадками.

Для цих угруповань характерною є наявність чагарників ксеромезофільного ряду (клен татарський, глід несправжньоюкривостовпчиковий, шипшина собача) та лучних і лучно-степових видів трав (підмаренник справжній, осока рання, тонконіг вузьколистий, миколайчики рівнинні, стоколос безостий).

Значимість території Канівського природного заповідника для охорони та збереження природного комплексу Середнього Придніпров'я визначається:– представленістю типових для регіону, зонального типу широколистяних лісів, які скорочують своє поширення в зв'язку із нинішніми способами ведення лісового господарства: грабово-дубових лісів волосистоосокових та яглицевих на площі 670 га в правобережній частині заповідника, дубових лісів татарськокленових та ліщинових на площі 71,9 га в урочищі «Зміїні острови»; – охороною угруповань, занесених до Зеленої книги України (2009): фрагментів звичайнодубових лісів з домінуванням у травостої скополії карніолійської, звичайнодубових лісів з домінуванням у травостої цибулі ведмежої, формацій латаття білого, ковили дніпровської, водяного горіха плаваючого, глечиків жовтих, сальвінії плаваючої; – збереженням важливих для підтримання біогеоценологічного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатку I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції зокрема:

C1.22 – вільно плаваючої рослинності мезотрофних водойм з домінуванням жабурника звичайного, тілорізу алоеvidного, сальвінії плаваючої,

C1.34 вкорінено-плаваючої рослинності евмезотрофних водойм з домінуванням водяного жовтецю,

C3.41 євро-сибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогами, кугою та ін.,

C3.51 євро-сибірських угруповань низькорослих малолітників на періодично затоплюваних побережжях із домінуванням мулянки водяної, водяного хрону земноводного, ситнягу голчастого,

E 1.1 відкритих ділянок із посуховитривалою псамофільною рослинністю з домінуванням ковили дніпровської, молодила руського,

E 3.4 свіжих та вологих мезотрофних лук з домінуванням лисохвосту лучного, тонконогу лучного, осоки ранньої, кунічника наземного, пирію повзучого,

E5.4 вологих та мокрих високотравних лук з домінуванням алтею лікарського, гадючника оголеного,

G1.11 прибережно-заплавних лісів із домінуванням верби білої, тополь чорної та білої,

G1.A1,4 широколистяних лісів на силових ділянках із мезотрофними та евтрофними ґрунтами,

G3.4232 сарматських соснових лісів із степовими травами; – фактичною та ймовірною локалізацією на цій території популяцій охоронюваних видів рослин.

Зокрема це 27 видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України: булатки довголистої (десять місцевих популяцій з

поодикокими пагонами, в грабнях правобережного масиву), булатки червоної (відмічався єдиний генеративний пагін в грабовому лісі у 1980 році), водяного горіха плаваючого (вперше відмічено 32 екземпляри рослини влітку 2009 року в затоці на південно-західному побережжі Зміїних островів), гніздівки звичайної (більше 60 місцевих популяцій в грабнях правобережного масиву), гронянки півмісяцевої (відмічалось два місця зростання в грабнях правобережного масиву та одне на Зміїних островах), гронянки ромашколистої (зустрічалась в єдиному місці зростання виявленому І. Парникозою в 2002 році), жировику Лезеля (відомий з єдиного місця зростання в околицях урочища «Зміїні острови»), зозулинець болотний (три місця зростання нанизькозаплавних луках островів Круглик та Шелестів), зозулинець блощичний (три його місця зростання приурочені до лук середнього рівня заплавної на острові Шелестів), зозулині сльози яйцевидні (кілька десятків генеративних та вегетуючих пагонів зростають на дамбі, що веде на Зміїні острови), ковила волосиста (вказувався для багатьох ділянок Правобережжя), ковила дніпровська (угруповання зі співдомінуванням цього виду зустрічаються на острові Шелестів та Зміїних островах), коручка болотна (зростає на дамбі, що веде на Зміїні острови), коручка чемерниковидна (кілька десятків локальних популяцій в лісі правобережного масиву та дубово-соснових лісів в урочищі «Зміїні острови»), любка дволис-Скополія карніолійська та (поширена подібно до коручки чемерниковидної), любка зеленоцвіта (у 2007 році виявлено єдиний квітучий пагін на Зміїних островах), пальчатокорінник м'ясочервоний (декілька десятків особин щороку відмічаються в чагарникових заростях на Зміїних островах та окремі особини виявлені на вологих луках острова Круглик), підсніжник білосніжний (зростає у восьми штучно відтворених ценопопуляціях в широколистяниках правобережного масиву), півники сибірські (зрідка зустрічаються окремі куртини в заростях чагарників на островах Круглик та Шелестів, а також по вологих луках та узліссях південного узбережжя в урочищі «Зміїні острови»), плаун баранець (спостерігались дві невеликі кур-Чина ряба тини цього плауна на Зміїних островах), ранник весняний (виявлено окремі особини у єдиному місці зростання у грабовому лісі), сальвінія плаваюча (зустрічається в стоячих водоймах заплавної островів та Зміїних островів), скополія карніолійська (відомі дві місцеві популяції в грабнях заповідника), сон чорніючий (зустрічається повсюдно в соснових та сосново-дубових лісах, узліссях та галявинах на Зміїних островах), сон широколистий (зустрічається рідше за попередній вид в аналогічних фітоценозах Зміїних островів), цибуля ведмежа (домінує в трав'яному ярусі грабняків на площах більш сотні гектарів

по тальвегах ярів), чина ряба (зустрічається поодинокі та групами в більше ніж 50 місцях зростання в грабнях заповідника). [8]

Крім названих червонокнижних видів, що зростають в природних фітоценозах, на садибі культивується 14 видів, занесених у цей перелік. Це брандушка різнокольорова, бруслина низька, білоцвіт весняний, бузок східнокарпатський, голонасінник одеський, горицвіт весняний, лілія лісова, підсніжник складчастий, піон тонколистий, тис ягідний, тюльпан дібровний, шафран сітчастий, шафран Гейфелів, ясенець білий.

Із видів, що пропонуються під охорону Додатком 1 Бернської конвенції, тут зростає 9. Це згадані вище водяний горіх плаваючий, гронянка ромашковидна, жировик Лезеля, піон тонколистий, сальвінія плаваюча, сон широколистий, а також: льонолистник безприквітковий (зростає в кількості кілька сотень особин по узліссях сосново-дубових лісів та піщаних степах на Зміїних островах), маточник болотний (зустрічаються поодинокі особини по заболочених зниженнях уздовж узбережжя Зміїних островів), юринея волошковидна (зростає в кількості кількості особин по узліссях Зміїних островів).

В межах заповідника також відмічено 4 види, занесені до Європейського Червоного списку. Зокрема жовтозілля дніпровське (порівняно часто зустрічається у псамофільних угрупованнях на заплаві та боровій терасі, козельцікраїнські (поширений подібно до попереднього виду), щавель український (відмічався на низькозаплавних вологих луках острова Круглик), фіалка Лавренка (вказувалась для лучно-степових схилів охоронної зони заповідника на основі зборів Бортняка М.М.).

Мікологічні дослідження на території Канівського природного заповідника тривають більше 70 років. Завдяки довготривалому моніторингу, що здійснювався тут багатьма відомими вченими-мікологами, заповідник в Україні вважають найбільш дослідженим у мікологічному плані. Дані щодо грибів цієї природоохоронної території відображені більш ніж у 100 публікаціях та в 44 книгах Літописів природи заповідника.

Фрагментарні дослідження мікобіоти розпочалися з 1939 року, коли заповідник було передано Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка. Перші мікологічні збори тут здійснювалися співробітниками і студентами кафедри нижчих рослин університету, співробітниками Інституту ботаніки АН УРСР та інших наукових установ. Цілеспрямованими дослідженнями грибів стали лише влітку 1944 р., а систематичного характеру набули зі створенням у заповіднику в 1969 р. наукового відділу.

В Канівському природному заповіднику нараховується майже 1261 вид грибів та грибоподібних організмів, що належать до трьох

царств: Protozoa, Chromista та Fungi. Група грибоподібних організмів, до складу якої входять представники двох перших царств (Protozoa та Chromista), представлена в заповіднику 58 видами з відділів Mucormycota та Oomycota. Справжні гриби (царство Fungi) об'єднують у своєму складі представників відділів Chytridomycota, Zygomycota, Ascomycota, basidiomycota та формальної групи анаморфних (мітоспорових, незавершених) грибів. Разом на дослідженій території виявлено 1203 таксони справжніх грибів.

Більшість відзначених у заповіднику видів є звичайними, поширеними в інших регіонах видами. Однак близько 20% видів є рідкісними для України, відомими в Україні лише з 2-3 місцезнаходжень або такими, що трапляються серед заповідників Правобережної України лише на території Канівського заповідника. Три види – евтипела здута (*Eutypella ventricosa* (Fuskel) Sacc.) та гіберела велика (*Giberella maxima* Snyk) на *Carpinus betulus* L., а також тимпаніс бирючиновий (*Tympanis ligustri* Tul.) на *Ligustrum vulgare* L. привертають до себе особливу увагу, оскільки трапляються на території України лише в Канівському природному заповіднику.

Тут успішно здійснюється охорона 9 видів макроміцетів, занесених до Червоної книги України, – галеропсис пустельний (*Galeropsis desertorum* Velen. et Dvor.), геріцій коралоподібний (*Hericium coralloides* (Scop.) Pers.), зморшок товстоногий (*Morchella crassipes* (Vent.) Pers.), зморшок степовий (*Morchella stepicola* Zerova), клаваріадельф товчачиковий (*Clavariadelphus pistillaris* (L.) Donk), мутин собачий (*Mutinus caninus* (Vent.) Pers.), мухомор щетинистий (*Amanita echinocephala* Vittad. [*Amanita solitaria* Bull.] Fr.), строчок Слоневського (*Gyromitra slonevskii* Heluta), поліпіл зонтичний (*Polypilus umbellatus* (Pers. ex Fr.) Bond. et Sing. [*Polyporus umbellatus* (Pers.) Fr.; *Grifola umbellata* (Pers.) Pilat]). Слід зазначити, що найчастіше в заповіднику, зокрема в його нагірній частині, зустрічаються поліпіл зонтичний, мутин собачий та строчок Слоневського, решта видів в останні роки взагалі не спостерігалися. Зростають у невеликій кількості на території заповідника і регіонально рідкісні види – іноцибе пізній (*Inocybe serotina* Peck), лентин тигровий (*Lentinus tigrinus* (Fr.) Fr.), монтанея Кандолля (*Montagnea candollei* Fr.), псевдократерел звивистий (*Pseudocraterellus sinuosus* (Fr.) Corner), синяк зернистоногий (*Boletus erythropus* (Fr. ex Fr.) Secr.), трутовик лакований (*Ganoderma lucidum* (Fr.) P. Karst.) та фалус Гадріана (*Phallus hadriani* Vent.).

Багаторічний мікологічний моніторинг дає змогу виявити зміни у біоті грибів і прослідкувати динаміку розвитку окремих видів (в тому числі й рідкісних) та планувати проведення комплексних досліджень.

У фауні ссавців Канівського природного заповідника наразі зареєстровано 53 види (Ружіленко, 2008). Найбільшою кількістю видів представлені гризуни (19), хижі (12) і рукокрилі (9). Відмінність рельєфу, ґрунтів і рослинності на трьох відокремлених ділянках заповідника пояснюють своєрідність комплексів ссавців, які на них проживають.

На правобережній (нагірній) частині Канівського заповідника переважають ссавці лісових, на заплавних островах – водно-болотних, а на Зміїних островах – лісових і водно-болотних угідь.

На правобережній території заповідника зареєстровано 5 видів ратичних: лось, олень благородний, олень плямистий, козуля європейська і кабан. З них останні два види є фоновими.

Хижі ссавці представлені на правобережній території заповідника 10 видами. Звичайними в лісових масивах є лисиця звичайна, куниця лісова, борсук, а на садибі заповідника – куниця кам'яна.

Менш чисельними видами є ласка, горностай, єнотоподібний собака. Вовк в кількості 1-2 осіб щороку реєструвався у 80-ті – 90-ті роки минулого століття. Нині заходи вовка на правобережну територію заповідника відбуваються значно рідше.

Дуже рідкісним видом став тхір лісовий, якого витіснила з місць його проживання куниця кам'яна.

Норку американську реєстрували на правобережній території заповідника лише в період міграцій зі стариці р. Рось в напрямку до Канівського водосховища у 80-90-х роках минулого століття.

На правобережній частині заповідника відмічено 8 видів рукокрилих. Фоновим видом є нетопир Натузіуса (лісовий нетопир).

Менш чисельними є нетопир звичайний (малий нетопир) та нічниця Наттерера (війчаста нічниця). Окремі колонії в дуплистих деревах створює руда вечірниця. На садибі в дерев'яних будівлях та у дуплах дерев проживає вухань бурий, кажан пізній. Нечисельним видом на садибі заповідника є лилик двоколірний. У вертикальних щілинах обривистих стінок ярів знаходили на зимівлі широковуха європейського.

На правобережній території заповідника зареєстровано 11 видів гризунів. У грабовій діброві фоновими видами є три види мишоподібних гризунів: руда нориця, жовтогорла миша і підземна нориця. В кленовниках зрідка відловлювали польову мишу. Лісова миша проживає переважно на лучно-степових ділянках. Тут також за чисельністю переважає польова миша.

В окремі роки її субдомінантом виступає звичайна нориця. На лучно-степових ділянках і рідше на садибі заповідника трапляться гнізда миші-крихітки. Водяну норицю зрідка реєстрували в ярах поблизу водоймищ. Хатня миша та щур постійно проживають в

будівлях на садибі заповідника. Курганчики курганцевої миші можна восени побачити на городніх наділах на садибі заповідника.

Білка звичайна на садибі заповідника і у лісових насадженнях є звичайним видом, проте поселяється вона на всій території фрагментарно. Серед вовчків частіше зустрічаються вовчок сірий і вовчок лісовий. Вовчка сірого частіше виявляли на садибі заповідника, в садах, а також посеред лісу в лісовому кордоні. Вовчок лісовий, як і порівняно рідкісний вовчок горішниковий, переважно оселяються в лісових масивах. Комахоїдні ссавці тут представлені 6 видами. Їжак білочеревий частіше реєструється на узліссі поблизу Дніпра. Кріт європейський є звичайним видом як в лісових масивах, так і на відкритих ділянках.

У лісах та в чагарниках домінуючим видом серед бурозубок є бурозубка звичайна, а на лучно-степових ділянках – бурозубка мала. Білозубку малу і білозубку білочеревну зрідка реєстрували на садибі заповідника. Заєць-русак – звичайний вид у всіх біотопах нагірної частини заповідника. В роки зниження чисельності його сліди частіше реєстрували на околицях та садибі заповідника. На Зміїних островах ратичні представлені 4 видами. Із них постійно проживають козуля європейська і кабан. Зрідка заходять лось і олень благородний.

Хижі ссавці на Зміїних островах налічують 9 видів. Звичайними видами тут є лисиця звичайна, єнотоподібний собака, куниця лісова, борсук, видра річкова, в окремі роки – норка американська. Ласка і горностаї та тхір лісовий є рідкісними видами. Рукокрилі на Зміїних островах представлені 4 видами. В дуплах дерев проживають нетопир малий, нетопир Натузюса, нічниця водяна. Над островами полює руда вечірниця. Заєць-русак на Зміїних островах є звичайним видом. Серед мишоподібних гризунів (7 видів) на цих островах переважають жовтогорла миша, руда нориця. Рідше зустрічаються польова миша, лісова миша, звичайна нориця. Вздовж берегової смуги нечасто можна побачити сліди водяної нориці. В будівлі лісового кордону постійно проживає миша домова. Лише двічі в лісових масивах острова реєстрували сліди тимчасового перебування білки звичайної. В лісових насадженнях часто зустрічається вовчок лісовий.

Бобер річковий у сучасний період є численним видом на островах. В більшості цей гризун проживає в норах. В одному випадку поблизу внутрішньої затоки бобер створив з гілля невисоку хатку. Ондатра тут є рідкісним видом. Комахоїдні на Зміїних островах представлені 1 видом – кротом європейським.

На заплавах островів Круглик і Шелестів зареєстровано 5 видів ратичних. Фоновими є козуля європейська і кабан. Майже

щороко відмічені заходи на острови оленя благородного і лося. Зрідка на ці острови заходить олень плямистий.

Серед хижих ссавців на заповідній заплаві зареєстровано 9 видів. Фоновим видом є єнотоподібний собака. Дещо в меншій кількості на островах реєструються лисиця звичайна, видра річкова. Нечисельними є горностаї, норка американська, борсук, рідкісним видом – ласка і тхір лісовий. Лисиця звичайна в більшості на заплавної острови зі стариці Росі переходить в кінці літа-восени, де і перебуває протягом всього зимового періоду. Окремі особини лисиці постійно проживають на островах, а в окремі роки виводять потомство. Більша частина особин видри річкової кочує на заплавної острови заповідника у весняно-осінній період.

В окремі роки на острів Шелестів заходить вовк. Фауна рукокрилих налічує на заплавної островах 6 видів. Над внутрішніми водоймищами часто полює водяна нічниця.

В дуплах осокорів і верб проживають два види нетопирів (нетопир Натузюса і нетопир звичайний), руда вечірниця, вухань. В одиничному випадку тут зареєстровано перебування нічниці Наттерера.

Гризуни на заплавної островах представлені 8 видами. Фоновими видами в шелюжниках є польова миша, звичайна нориця. В заростях чагарників і на фрагментарних ділянках заплавної лісів проживають, окрім польової миші, миша лісова та руда нориця. Жовтогорла миша є досить рідкісним видом. Зрідка вздовж берегової смуги можна зустріти сліди водяної нориці.

Бобер річковий на заплаві є численним видом. Скрізь на островах бобри виривають нори в берегах. Ондатра зустрічається рідко. Заєць-русак в останнє десятиліття на островах став рідкісним. В окремі роки його тут не реєстрували. Комахоїдні представлені 3 видами. На зволжених лучних ділянках і в місцях зростання дерево-чагарникової рослинності домінує бурозубка звичайна, а на відкритих ділянках в шелюжниках – бурозубка мала. Кутора звичайна є нечисленним видом на внутрішніх водоймах. У фауні земноводних і плазунів Канівського заповідника налічується, відповідно, 11 і 8 видів (Ружіленко, 1998; Зиненко, Ружіленко, 2003). [8] Весною у водоймищах, а влітку і восени у лісових масивах зустрічається жаба трав'яна, а жаби сіра, часникова, ставкова і озерна частіше вздовж берегової смуги Дніпра. Зрідка на внутрішніх водоймищах заповідника можна побачити джерелянку. Квакшу за криками самців відмічали в лісових насадженнях і на садибі заповідника.

В цих же біотопах реєстрували і тритона гребінчастого. Тритон звичайний є рідкісним в заповіднику. Цей вид відмічено під час нересту в мілководних водоймищах поблизу с. Пекарі. Очевидно,

особини цього виду проникають в прилеглі лісові масиви заповідника на період зимівлі. На правобережній території заповідника жаба зелена за останні кілька десятиків років стала дуже рідкісним видом. Серед плазунів на лучно-степових ділянках, на садибі заповідника і вздовж Дніпра часто реєструється ящірка зелена. Ящірка прудка є рідкісним видом. Веретільниця зустрічається фрагментарно як у лісових насадженнях, так і на садибі заповідника. Поблизу водоймищ і вздовж берегової смуги Дніпра звичайним видом є вуж звичайний. Гадюка Нікольського зустрічається посеред лісових галявин і на садибі заповідника. Переважно на садибі заповідника і на лучно-степових ділянках реєструється гадюка звичайна. Мідянку реєстрували в окремих біотопах посеред лісових насаджень, на лучно-степових ділянках та на садибі заповідника. Болотяну черепаху спостерігали на внутрішніх водоймах правобережної частини заповідника. На Зміїних островах найбільш чисельними видами серед земноводних є ставкова, гостроморда, часникова та озерна жаби і джерелянка, рідше можна побачити квакшу. Із плазунів тут мешкають вуж звичайний, гадюка звичайна, ящірка прудка, веретільниця, черепаха болотяна. Орнітофауна Канівського природного заповідника налічує 234 види. Вони належать до 18 рядів і 51 родини. Це становить більше половини фауни птахів України. 97 видів птахів гніздяться на території заповідника, 10 гніздилися раніше (з них 2 види перестали зустрічатися взагалі – пугач і хатній сич), 26 гніздяться в околицях заповідника і зустрічаються на його території, 83 види належать до пролітних і зимуючих, 18 – до залітних. [10]

38 видів птахів, відмічених на території Канівського заповідника, занесені до Червоної книги України (2009). З них 3 гніздяться – орлан-білохвіст, чорний шуліка і кулик-сорока, 2 гніздяться поряд із заповідником – малий крячок та голуб-синяк, 20 – регулярно зустрічаються під час міграцій та зимівлі. 4 види відносяться до глобально загрожуваних, два з них гніздяться – орлан-білохвіст та деркач. Згідно до класифікації видів загальноєвропейської природоохоронної значимості (sPЕC), 72 представники орнітофауни Канівського заповідника мають несприятливий охоронний статус (1 – 3 категорії). За європейськими категоріями загрози, 3 види перебувають під загрозою (endangered), 31 відноситься до вразливих (vulnerable), 8 – до рідкісних (rare), 2 – до локалізованих (localized), чисельність 27 видів скорочується (declining). 206 видів птахів заповідника перебувають під охороною Бернської конвенції, 101 – Боннської, 39 – Вашингтонської (CіTEs). За способом гніздування 24 види сучасної гніздової орнітофауни належать до наземногніздових, 20 – до стовбурно-чагарникових, по 18 – до дуплогніздників і кронників, 8 – синантропні види, які

гніздяться на садибі заповідника, 4 – підвісногніздові, 3 – нирники, 1 вид гніздиться на заламах рослинності. У лісах нагірної частини та Зміїних островів найбільш масовий вид птахів – зяблик. Це взагалі найчисельніший птах заповідника. У грабовій діброві густота населення зяблика досягає 100 – 150 пар на квадратний кілометр. Другий за чисельністю вид – малинівка, або вільшанка. Звичайними лісовими птахами є велика синиця, мала та білошия мухоловки, чорний і співочий дрозди, чорноголова кропив'янка, костогриз, трапляються три види вівчариків – жовтобровий, весняний, ковалик. Менш чисельні голуба синиця, гаїчка, іволга, повзик, щиглик. У сосновому лісі можна побачити чубату синицю. По узліссях гніздяться звичайна вівсянка, лісовий щеврик, рідше – лісовий жайворонок. На заплавах островів Круглик і Шелестів з горобиних птахів масові види: сорокопуд-жулан, сіра та садова кропив'янки, вівчарик-ковалик. Вологі заплавні ліси полюблює іволга. У чагарниках можна знайти гніздо-«рукавичку» ремеза. З дятлів у заповіднику найбільш чисельний великий строкатий, трапляються також сивий, малий і середній строкаті, є кілька пар чорного – найбільшого з наших дятлів. На садибі зрідка можна зустріти сирійського дятла, це птах населених пунктів. На острові Круглик у затопленому лісі міститься колонія сірої чаплі. У 1975 році тут налічувалося вже близько 50 гнізд сірої чаплі і близько 10 гнізд квака, у 1979 році – вже відповідно 90 і 20. Протягом останніх 20 років кількість гнізд сірої чаплі у колонії значно коливалась по роках – від 100 до 300. А от квак перестав гніздитися зовсім. Разом із чаплями на Круглику гніздиться великий баклан. Вперше ці птахи з'явилися на гніздуванні у 1999 році – у колонії з'явилося 11 гнізд. Чисельність бакланів швидко зростала, у 2012 році на Круглику вже гніздилося 780 пар. Баклани гніздяться разом із сірою чаплею, але при цьому займають основну частину колонії, відтіснивши чапель на периферію. Великий баклан на Дніпрі біля Канева зараз вже став фоновим видом. Весною ці птахи прилітають одними з перших, восени затримуються до листопада і навіть першої половини грудня. Відмічалися вже й випадки зимівлі бакланів. Серед хижих птахів у лісах заповідника найбільш чисельні великий яструб і канюк. Щороку гніздиться по кілька пар цих птахів. На островах заповідника зустрічається чорний шуліка. Раніше тут гніздилися 3-4 пари, зараз залишилися лише 1-2. Колись звичайний вид заплави в багатьох місцях вже став рідкістю. Протягом останніх 20 років влітку на території заповідника неодноразово зустрічали орла-карлика, хоча гніздування його тут і не встановлено.

Один з найбільш цікавих птахів заповідника – орлан-білохвіст. Його можна побачити на Дніпрі. Це рідкісний вид, занесений у Червону книгу України. Загальна чисельність його в Україні

становить близько 100-120 пар, більшість із них гніздиться на Дніпрі. В окремі роки на зимівлі в районі заповідника тримається до 20-30 птахів. Навесні та восени можна зустріти перелітні групи орланів, вони також зупиняються на заповідних островах. Влітку трапляються поодинокі бродячі птахи, які не розмножуються.

Під час весняного та осіннього прольотів на Дніпрі можна побачити другого нашого рідкісного рибоїдного хижака – скопу. Її легко впізнати за характерним чорно-білим забарвленням. Найчастіше всього скопа трапляється у квітні та серпні–вересні, були зустрічі цих птахів і влітку. Під час міграції можна зустріти й інших рідкісних хижих птахів – змієїда, польового луня, сокола-балабана, підорликів, орла-карлика. Регулярно з'являється на прольоті чорний лелека, особливо восени, були зустрічі бродячих птахів і влітку. Осінній проліт чорного лелеки проходить у серпні–вересні. У цей час на островах для нього створюються дуже сприятливі умови. Рівень води в Дніпрі наприкінці літа знижується, і з'являються великі коси і обмілини. У таких місцях зручно ловити дрібну рибу, яка і є основою живлення чорного лелеки. До того ж після чергового скиду води ГЕС на піщаних косах залишається багато дрібних озерець і калюж, де риба стає легкою здобиччю. У таких місцях постійно полюють чаплі, мартини, крячки, ворони. Як правило, чорні лелеки тримаються поодинокі або дрібними групами, але траплялися й зграї по 10 – 15 птахів. У роки з високим рівнем води чорні лелеки на островах майже не зупиняються. Сови в заповіднику зараз представлені лише двома видами. У нагірній частині досить чисельна сіра сова. Гучний протяжний шлюбний крик цих птахів можна почути іноді вже в лютому. Гніздиться сіра сова в дуплах, охоче займає штучні гніздівлі. У заплаві більш звичайна вухата сова. Гнізд вона сама не влаштовує, а як правило займає старі будівлі воронових птахів. Раніше в Канівському заповіднику гніздився по урвищах віддалених ярів пугач, але після 1973 року на гніздуванні його вже не відмічали. Зовсім зник також і хатній сич, колись звичайний птах населених пунктів. Ще в 1970-х роках 1-2 пари гніздилися на садибі заповідника. Крім названих видів, на прольоті зрідка можна зустріти також болотяну сову. З липня, а іноді й червня (це залежить від рівня води в Дніпрі), на великих піщаних і мулистих обмілинах між островами Круглик і Шелестів утворюються скупчення куликів. В окремі дні можна нарахувати по 100 – 200 птахів. Видовий склад таких скупчень дуже різноманітний, він постійно змінюється по мірі відльоту одних видів і появи з півночі інших. Влітку на обмілинах численні травники, великі грицики, кулики-сороки, можна побачити лісових коловодників та перевізників. Трохи пізніше з'являються великі, болотяні, чорні коловодники, галстучники. Можна зустріти гостей з далекої півночі –

малих, чорногрудих, червоногрудих та болотяних побережників. До пізньої осені трапляються бекаси та чайки. У зимовий період у лісах заповідника птахів мало. Пожвавлюють їх зграйки зимуючих видів. Синиці об'єднуються з іншими зимуючими птахами і разом обстежують крони дерев у пошуках поживи. Основу таких зграй становлять великі і голубі синиці, разом з ними тримаються гаїчки, повзики, підкоришники, а нерідко й дятли. Зграї снігурів, чижів, чечіток годуються на бур'янах, вибираючи насіння. Зграї омелюхів можна зустріти там, де багато омели. На узліссях і в заплаві з жовтня по квітень зустрічається сірий сорокопуд. В районі заповідника зимує не більше кількох особин. З хижаків на зміну нашому канюку з півночі прилітає його близький родич – зимняк.

Значних змін орнітофауна Канівського заповідника та його околиць зазнала після введення в дію Канівської ГЕС. Перший агрегат був запущений у 1972 році, на проектну потужність станція вийшла у 1975 році. Заплава і частина борової тераси вище греблі були затоплені, включаючи колись заповідний острів Заріччя. Оскільки ГЕС працює в піковому режимі, у нижньому б'єфі виникли значні коливання рівня води – до 1-2 м протягом доби. Тобто нижче греблі виник приливно-відпливний режим, як на морі. Найбільше від цього постраждали птахи, які гніздяться у прибережній смугі. Багато гнізд качок, крячків, мартинів, куликів гинули через затоплення. На піщаній косі о. Круглик були дві великі колонії, у яких гніздилися річковий і малий крячки та звичайний мартин. Але з 1973 року ці птахи перестали тут гніздитися. Їх колонії на значній протяжності нижче греблі ГЕС зникли зовсім і з'явилися на ділянках, що не зазнавали затоплення – бетонному хвилерізі біля шлюзу і острівцях біля узбережжя водосховища. Нижче ГЕС крячки зараз нерегулярно гніздяться лише в окремих підвищених місцях та й то не завжди успішно. Так було, наприклад, у 2008 році, коли десятки гнізд крячків на намитій земснарядом косі загинули через раптове значне підвищення рівня води. Аналогічна ситуація з куликом-сорокою, який перестав гніздитися на піщаних косах. Затоплення значної частини русла і зарегулювання стоку, внаслідок чого порушилася нормальна динаміка островів, привели до того, що в Придніпров'ї практично зник лежень. Цей птах гніздився на молодих піщаних островах, які тільки почали заростати шелюгою. Ще на початку 1950-х років на Круглику спостерігалися зграї по 10–12 птахів. Обидва ці види опинилися в Червоній книзі України. Втім, не для всіх птахів поява Канівської ГЕС принесла лише негативні зміни.

Завдяки постійним перепадам рівня води на островах Дніпра у нижньому б'єфі з середини літа створюються сприятливі умови для багатьох рибоїдних видів. У цей час рівень води починає спадати, біля берегів утворюються великі піщані коси і обмілини, які

затоплюються двічі на добу. Після чергового спаду води залишається велика кількість мілководних проток, озер і калюж, де дуже зручно полювати на дрібну рибу та інших водяних тварин. На косах і обмілинах з другої половини липня утворюються великі скупчення чапель, куликів, мартинів, крячків. Найбільш зручні місця для відпочинку і годівлі цих птахів між островами Круглик і Шелестів та на мілководній затоці Круглика. При найбільшому спаді води тут оголюються піщані та мулисті ділянки площею до 30 – 40 гектарів. При високому рівні води площа мілководь незначна, тому птахів тут тримається значно менше.

Взимку завдяки роботі ГЕС на Дніпрі в районі Канівського заповідника постійно існує ділянка відкритої води. Протяжність її залежить від погодних умов, але навіть за сильних морозів лід ламається на відстані 10 – 15 км від греблі. Тут щороку зимують водоплавні і навколводні птахи. Найбільш численні крижень, великий крохаль, гоголь. Постійно зустрічається орлан-білохвіст. Всього на зимівлі тут зареєстровано два десятки видів птахів. Із безхребетних тварин добре вивчена фауна багатоніжок диплопод і хілопод заповідника. Представники класу двопарноногих багатоніжок відіграють разом із дощовими червами вирішальну роль у деструкції лісової підстилки і ґрунтоутворенні, здатні накопичувати у своєму організмі радіонукліди і витримувати колосальні дози радіації. Їм же – єдиним у тваринному світі, властива здатність під час линяння повертатися із дорослого стану в ювенільний (дитячий) і, таким чином, переживати несприятливі умови, удвічі продовжуючи тривалість свого життя (так зване явище періодоморфозу).

За весь більш ніж 60-літній період вивчення міріапод Канівського заповідника на його території зафіксовано 32 види диплопод, із них: 8 – дуже рідкісні та рідкісні для заповідника, в т. ч. 1 вид *Polydesmus montanus ukrainicus* Lohm. – занесений до Червоної книги України. Фауна губоногих багатоніжок налічує 27 видів, в т. ч. 10 рідкісних і дуже рідкісних для заповідника.

Світ комах у заповіднику налічує понад 7000 видів. Інвентаризації заповідної ентомофауни, вивченню біології та екології окремих груп присвячено сотні праць учених. Основну частину цієї роботи виконали представники наукової школи проф. Кришталія О.П.. Зокрема, попелиць заповідника вивчала Мамонтова В.О., жуків-дротяників Долін В.Г., жуків родин листоїдів і довгоносиків Глобова Н.Д., жуківтурунів Петрусенко О.А., хижих водних жуків Біляшівський М.М., короїдів Павленко О.М., пильщиків Єрмоленко В.М., бджолиних Осичнюк Г.З., хальцид Зерова М.Д.. Багаторічний моніторинг за лускокрилими здійснювали Ключко З.Ф. і Францевич Л.І. [10].

В результаті проведених досліджень відмічено 36 рідкісних видів комах, занесених до Червоної книги України. Це бабки: красуня діва і дозорець-імператор; прямокрилі: пилкохвіст лісовий, дибка степова, коник-товстун степовий; жуки: красотіл пахучий, жук-самітник, жук-олень, вусач великий дубовий, вусач альпійський, вусач-червонокрил Келлера, вусач земляний хрестоносець, вусач мускусний, ковалик сплющений; метелики: махаон, подалірій, поліксена, мнемозина, райдужниця велика, бражник мертва голова, бражник позерпіна, сатурнія велика, сатурнія руда, ендроміс березовий, стрічкарка блакитна, стрічкарка орденська малинова, совка розкішна, красик великий, ведмедиця-господиня; перетинчастокрилі: абія блискуча, сколія-гігант, ксилокопа звичайна, ксилокопа фіолетова, джміль моховий; двокрилі: ктенофора прикрашена, ктир гігантський.

В галузі акарології у заповіднику працювали Щербак Г.Й. (гамазові кліщі), Акімов І.А. (фауна та екологія тетрахінових кліщів) та ін. Основні труднощі при дотриманні норм заповідного режиму в заповіднику пов'язані з розташуванням його території в околицях 30-тисячного міста та сусідством із Тарасовою горою – одним із найбільш відвідуваних туристами історико-культурних об'єктів Черкащини.

Для зменшення негативного впливу відвідувачів на природні об'єкти в околицях садиби заповідника прокладено дві екологічні стежки для проведення екскурсій у природу. Значними проблемами в охороні природно-територіальних комплексів окремих територій є: вплив діяльності Канівської ГЕС на заплавні території, а саме неприродний характер руслових процесів та режиму скиду води; високоінтенсивний абразійно-аккумуляційний процес вздовж побережжя Зміїних островів та дигресійно-демутаційні зміни рослинності на знижених ділянках, викликані підтопленням фільтраційними водами Канівського водосховища; визначений розростанням чужинних видів (аморфи кущової та клену ясенolistого) неприродний і аномальний стан окремих типів фітоценозів заплави, що представляють невизначений за загально екологічною суттю етап розвитку фітоценозів заплави. [10].

Національний природний парк «Білоозерський»

НПП «Білоозерський» створений указом Президента України №1048/2009 від 11.12. 2009 року. Загальна площа становить 7016 га.

До складу парку увійшли землі Державної організації «Лісове господарство «Білоозерське», площею 3660 га, у Київській області, та площею 3356 га у Черкаській області.

Необхідність створення цього об'єкта природно-заповідного фонду на межі двох областей визначено тим, що саме ця територія представляє єдиний в своєму роді лісовий масив із типовими для сегментів борової та лесових терас лісостепового лівобережжя, колись досить поширеними лісами, які зараз майже повністю знищені в межах цієї частини Придніпров'я.

Окрім цього, тут знаходиться ряд об'єктів живої природи, що належить охороняти згідно з діючими Законами України та природоохоронними зобов'язаннями, взятими Україною перед міжнародною спільнотою. Нині час це єдина природоохоронна територія в Лівобережній частині Лісостепу, за якою визначено ранг національного природного парку.

За фізико-географічним районуванням територія належить до Північно придніпровської терасної низовинної області, Лівобережно-Дніпровського лісостепового краю Лісостепової зони (Екол. енциклопедія, 2007). За геоботанічним районуванням України 1977 р. та доповненим Я.П. Дідухом і Ю.Р. Шеляг-Сосонко вона розташована в південно-західній частині Лівобережнодніпровського округу липово-дубових, грабово-дубових, соснових (на терасах) лісів, лук, галофільної та болотної рослинності (на межі з Північним Правобережнопридніпровським округом грабово-дубових, дубових лісів, остепнених лук та лучних степів) Української лісостепової підпровінції Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених лук та лучних степів Євразійської степової області Голарктичного домініону.

В геоморфологічному відношенні територія парку знаходиться в межах другої надзаплавної тераси Дніпра та її схилу до першої надзаплавної (борової) тераси, включаючи фрагменти останньої. Загальний профіль за напрямком схід-захід виказує характер поступового підняття до центральної частини парку та пологого схилу на сході, або витягнутого у меридіональному напрямку валоподібного підвищення. Його поверхня повсюдно ускладнена великою кількістю локальних підвищень та знижень. Абсолютні відмітки висоти більшості площ коливаються в межах від 100 до 140 м.

Більшість незначних за площею локальних підвищень в межах поверхонь до 130, а особливо до 120 м н. р. м., являють собою піщані горби давнього еолового походження, що свідчать про активність еолового процесу в недалекому минулому. Ці формотворчі процеси

очевидно слід пов'язувати із кінцем валдайського або вюрмського (30–15 тис. р. т.) часом. Найбільш піднята частина території (абсолютна відмітка 155 м н. р. м.), або так званий Хоцьківський горб, що розташований в 6 км на південний-захід від села Хоцьки, підвищується над рівнем Дніпра більш ніж 70 м. Такі коливання поверхні в межах незначних відстаней в літературі пояснюються неотектонічними рухами.

Ґрунтовий покрив визначений насамперед характером рослинного покриття. Тут на більшості площ під сосновими та мішаними лісами переважають дерново-слабопідзолисті та дерново-підзолисті ґрунти, під масивами широколистяних лісів зустрічаються сірі лісові, а в місцях знижень із надмірним зволоженням формуються різні їх гідроморфні відміни.. Характеристика рослинного світу території НПП «Білоозерський» приводиться в літературі (Ярова, Федорончук, 2012).

Більшість площі парку зайнята лісовою рослинністю. Переважають соснові насадження штучного походження, що зустрічаються по всій території. На сосново-дубові та дубові ліси, що поширені в північній та південній частинах парку припадає біля третини площ. За класом віку це молодняки – 14,5%, середньовікові – 68,8%, стиглі – 7,5%, перестигаючі – 9,2% ліси. У деревостанах сосняків зеленомошників переважає сосна звичайна. Підлісок частіше відсутній, інколи трапляються поодинокі екземпляри зіноваті руської та дроку красильного.

Основний фон наземного вкриття визначається мохами, серед яких найчастіше зустрічаються плевроцій Шребера, дикраній, зозулин льон звичайний.

Із трав'янистих рослин зрідка, із незначним покриттям, зустрічаються перестріч лучний, вероніка лікарська, золотушник звичайний, нечуй-вітер волохатенький, осока вереснянкова, купина запашна. Іноді зустрічаються регіонально рідкісні та червонокнижні види, зокрема сонтрава чорніюча, волошка сумська, чебрець Паласів, молодило руське. Сосново-дубові ліси частіше зустрічаються у північній частині парку і приурочені до дещо знижених ділянок з більш багатими ґрунтами. Панівне положення у верхніх ярусах належить сосні та дубу, а під їх наметом зустрічаються багато різних представників аборигенної дендрофлори, зокрема липа серцелиста, ясен високий, клени польовий, гостролистий та татарський. Чагарники та низькорослі дерева представлені такими видами як груша звичайна, горобина звичайна, ліщина звичайна, свидина криваво-червона, бруслина бородавчаста та європейська. Іноді тут зростає рідкісний для регіону ялівець звичайний. В деревостані подекуди зустрічаються адвентивні види, такі як клен ясенелистий та робінія псевдоакація.

У ярусі трав на окремих ділянках домінують осока волосиста, рідше підмаренник запашний. Флористична неповночленність цього

ярусу та значний вплив на нього рекреаційних навантажень визначили панівне положення в ньому впродовж цілого літа такого адвентивного виду як нечіпай-трава дрібноквіткова. У весняну проліска дволиста пору тут зростають кілька видів ефемероїдів – анемона жовтецева, ряст ущільнений, зірочки жовті та маленькі, проліска дволиста. Сосняки конвалієві, орлякові та різнотравні переважають у центральній частині парку. Крім конвалії травневої та орляка для них досить характерними є такі види багаторічних трав'янистих рослин, як купина пахуча, кунічник наземний, осока пальчаста, дзвоники круглолисті, золотушник звичайний, нечуй-вітер зонтичний, мітлиця волосоподібна, перлівка поникла.

На ділянках із найбільш багатим варіантом ґрунтового покриву та оптимальними умовами зволоження зустрічаються широколистяні ліси із переважанням дуба та Ряст ущільнений домішкою інших порід. В підліску домінує ліщина іноді з домішкою бруслини бородавчастої.

На найбагатших на азот ґрунтах, в місцях вивалів деревостану, поширена бузина чорна. У ярусі трав зростають фіалка дивна, чистець лісовий, вероніка дібровна, вероніка лікарська, костяниця, герань Роберта. На галявинах соснових лісів у травостої переважають злаки. Серед них найчастіше зустрічаються кунічник наземний, грястиця збірна, костриця лучна, пирій повзучий, тонконіг лучний, костриця Беккера. Серед різнотрав'я на таких галявинах чи узліссях зустрічаються агалік-трава, материнка звичайна, звіробій продірявлений, нечуй-вітер зонтичний, перестріч польський, дивина борошніста.

Зрідка тут можна зустріти і види, що мають статус охоронюваних – юриню волошкову, змієголовник Руйша. На побережжі озера Біле, зустрічаються зарості очерету та поширені водні ценози з домінуванням жабурника звичайного, ряски малої, їжачої голівки. У лісових насадженнях із ратичних ссавців часто зустрічаються кабан, козуля європейська, олень благородний, зрідка – лось. Серед хижих ссавців звичайними видами є лисиця звичайна, куниця лісова, борсук, а вздовж берегової смуги Кременчуцького водосховища – єнотоподібний собака. Іноді відмічали сліди ласки. Вздовж берегів о. Біле – численні сліди видри річкової, норки американської, які поселяються в норах бобра річкового. Погризи цього гризуна часто можна спостерігати в деревостанах вздовж берегової смуги. Із мишоподібних гризунів переважають жовтогорла миша і руда нориця, а серед комахоїдних – бурозубка звичайна. Заєць-русак є звичайним видом у лісових насадженнях.

Орнітофауна національного природного парку «Білоозерський» типова для лісів Центральної України. У лісових біотопах домінує зяблик. Масові види птахів – вільшанка, велика синиця, чорний і співочий дрозди, чорноголова кропив'янка, костогриз, білошия мухоловка, жовтобровий вівчарик. На узліссях зустрічаються

звичайна вівсянка, лісовий щеврик. Чисельні кілька видів дятлів – великий, малий і середній строкаті, сивий. Зустрічається чорний дятел. Під час міграцій у лісі можна зустріти групи вальдшнепів. З рідкісних видів птахів тут гніздяться орлан-білохвіст, чорний шуліка. Під час міграцій зустрічаються чорний лелека, скопа, змієїд, орел-карлик, польовий лунь, малий підорлик, сірий сорокопуд.

Значимість території НПП «Білоозерський» для охорони та збереження природного комплексу Середнього Придніпров'я визначається:

– представленістю типових для сегментів борової та лесових терас лісостепового лівобережжя, колись досить поширених лісів, які нині скоротили тут своє поширення;

– охороною угруповань, занесених до Зеленої книги України (2009): формації глечиків жовтих – Канівське водосховище, формації латаття білого – там же, формації сальвінії плаваючої – Біле озеро та заболочені місця в сосновому лісі, формації водяного горіха плаваючого – Канівське водосховище;

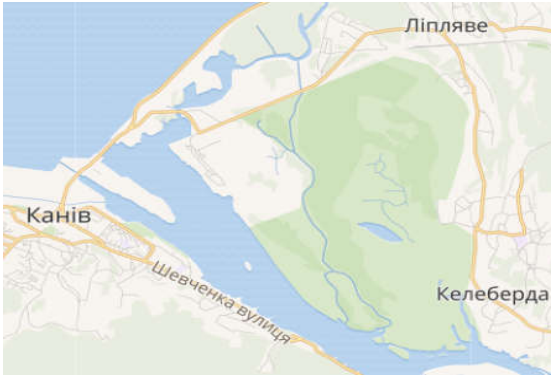
– збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема

S1.22 – вільно плаваючої рослинності мезотрофних водойм з домінуванням жабурника звичайного, тілорізу алоеvidного, сальвінії плаваючої,

S3.41- євро-сибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогозами, кугою та ін.,

G3.4232 -сарматських соснових лісів із степовими травами; – зростанням тут (Ярова, Федорончук, 2012) дев'яти видів судинних рослин з Червоної книги України (2009): жировик Льозеля – включений до додатків Бернської конвенції та СІТЕs. Зростає поодиноким на озері Білому; ковила волосиста – на узліссі дубового лісу кв. 30, 31 та на остепненому схилі поблизу Дніпра. Трапляється окремими куртинами; коручка чемерникоподібна – в парку поодиноким зростає майже на всій території, численні популяції є в дубовому лісі (кв. 31); півники сибірські – зростає у складі чагарникових угруповань (кв. 22), популяція нечисленна (куртина близько 2 м²); сальвінія плаваюча – невеликим плямами вздовж озера Білого та на заболоченому зниженні у сосновому лісі (кв. 22); сон чорніючий – в соснових лісах по всій території парку; водяний горіх плаваючий – Канівське водосховище; горицвіт весняний – на остепненому схилі Канівського водосховища; астрагал шерстистоквітковий – на остепненому схилі Канівського водосховища[10, 70].

Ландшафтний заказник «Тарасів обрій»

Заказник оголошений Постановою Ради Міністрів УРСР від 18.01.1990 р. № 4. Загальна площа становить 405 га.

Розташований заказник на землях Прохорівського лісництва Золотоніського держлісгоспу та території КСП «Дніпро». Створений для збереження ландшафтних комплексів заплави середньої течії річки Дніпро.

Розташований у межах лівобережної заплави, поблизу міста Канева навпроти Чернечої гори та могили Тараса Григоровича Шевченка. Головною ідеєю при створенні заказника було – забезпечити збереження фонового ландшафту лівобережної дніпровської заплави та ділянок притерасного зниження і сегментів борової тераси, що спільно створюють мальовничий краєвид і забезпечують доступність для огляду із оглядового майданчика Шевченківського національного заповідника дообрійної перспективи болотно-лучно-лісового пейзажу. Окрім цього вказана територія мала б репрезентувати у природно-заповідному фонді області цілий перелік елементів природного комплексу краю, які там представлені слабо або не представлені взагалі.

В геоструктурному відношенні територія заказника приурочена до Переяславсько-Черкаської западини на північно-східному схилі Українського кристалічного щита, що заповнена потужними (до 60 м) товщами антропогенових покладів (Палієнко та ін., 1971).

Характерними ознаками рельєфу території є рівнинні поверхні з незначними зниженнями на місцях давніх стариць та невисокими підвищеннями ділянок прируслових валів, закріплених рослинністю. Висота розміщення цієї ділянки заплави знаходиться в проміжку від 75 до близько 85 метрів над рівнем моря. Головними формами рельєфу виступають прирусові вали, ускладнені еоловими відкладами, акумулятивні коси, старичні зниження, затоки та протоки, що розділяють цю ділянку заплави на окремі фрагменти. В додаток до всіх діючих на денну поверхню факторів, для поверхні заплави характерна дія двох додаткових – заплавної (затоплювання водою) та алювіальності (намулкові та інші наноси, що осаджуються із води на поверхню ґрунту).

Крім цих головних чинників, що визначають сучасний вигляд та стан поверхні цієї території, важливими є діяльність вітру та господарський вплив. Особливості режиму обводнення, осадконагромадження, течійних процесів та ін. на різних ділянках поперечного профілю заплави визначають їх різноманіття. В межах цієї ділянки вирізняються: прируслова частина заплави, складена крупнозернистими піщаними наносами, що в післяповеневий період перевідкладалися вітром, переформовувались у дюни та кучугури, зарослі довгокореневищними злаками та рідкостойними вербняками, шелюжниками та центральна частина заплави, де у зв'язку зі сповільненням течії під час повеней відкладаються дрібні (глинисті) фракції алювію та біогенні частинки (мул, рослинний детрит, біомаса, утворена водоростями тощо, що забезпечує вищий рівень багатства субстрату. Залежно від гіпсометричного рівня слід розрізняти високі (зрідка затоплюються повінню) та низькі (щороку затоплюються повінню) її ділянки. На ділянках високого рівня серед трав переважають короткозаплавні (не витримують тривалого затоплення – грястиця збірна, костриця беккера, мітлиця тонка), а на низькому рівні довгозаплавні (стоколос безостий, пирій повзучий, лисохвіст лучний, тонконіг болотний, авран лікарський, чаполоч пахуча, ситняг болотний) види. Найпоширенішим варіантом ґрунтового покриву більшості площ є дерново-лучні слабо-опідзолнені ґрунти. На місцях, зайнятих заплавно-лісовими та чагарниковими фітоценозами, переважають ґрунти підзолистого типу. По локальних зниженнях, де більшу частину року застоюється вода, формуються гігроморфні відміни ґрунтів із різним ступенем оглеєння та мулисті поклади. Фрагментарно на невеличких площах (іноді кілька м²) зустрічаються торф'янисті ґрунти. У флорі судинних рослин представлено близько 400 видів.

Заплава представляє достатньо своєрідний комплекс видів рослин. Характерними і добре представленими на заплаві є водні, лучні, лісові, псамофільні та болотні рослини. Для флори заплави характерний цілий ряд особливостей. Сформувавшись на наймолодшій частині суходолу (голоценовий вік – від 12 тис. р. т. – до наших днів), флора заплави не увібрала в себе всі ті види, оптимум розвитку популяцій яких у нашому регіоні мав місце у більш ранні часи.

Тобто у флорі заплави відсутні історичні релікти, які на інших ділянках суходолу іноді складають значний відсоток їх флори. Важливими обмежувачами життєві можливості факторами для багатьох видів рослин є заплавність, переважання екотопів із бідними, пересихаючими під час вегетаційного періоду піщаними ґрунтами, а також надмірно зволжених екотопів. Перемежування, невеличких за площею вияву, екотопічно контрастних ділянок вступає

фактором ізоляції для популяцій багатьох видів рослин. Сукупно всі ці фактори визначають відносно бідність видами флори заплави. Ці ж таки фактори визначають і такі особливості флори заплави як: порівно вища частка у її складі оліготрофів, ксерофітів, гідрофітів, гідатофітів на фоні переважаючих мезофітів. Так само тут відносно висока участь псамофітів. Досить характерною особливістю флори цієї ділянки, як і будь якого фрагменту середньодніпровської заплави, є взаємопроникнення видів рослин із півдня на північ та навпаки. Так із північних рослин на цій ділянці заплави можна зустріти вербу попелясто-сіру, осоки дернисту, крилату, сіру. А серед переселенців із півдня – жито лісове, очиток шестирядний, віниччя шерстисте, різні види верблюдки. Досить важливою особливістю флори заплави є присутність тут популяцій багатьох псамофільних східноєвропейських видів. Деякі із них слід відносити до сарматських (первинний ареал яких знаходиться в межах лісової та лісостепової зон Східної Європи) та субпонтичних (первинний ареал яких міститься в причорноморських степах). До таких, зокрема, відносяться волошка дніпровська, ковила дніпровська, козельці українські, жовтозілля дніпровське, гвоздика несправжньорозчепірена та ін. У зв'язку із активністю руслового та первинносукцесійного процесів, незавершеністю процесу формування фітоценозів та їх флористичною невиповненістю на заплаві існують фітоценози, сприятливі для поселення видів-неофітів (кенофітів). Серед них іноді досить активно поводяться чужинні або адвентивні види. Окремі із них, будучи добре адаптованими до цих умов, широко поширюються по заплаві, відіграючи роль домінантів. Зокрема до таких належать північно-американського походження види – аморфа кущова, клен ясенелистий, ваточник сірійський, дівочий виноград п'ятилистковий, злінка канадська, череда листяна. Відмічені регіонально-рідкісні види: жовтозілля татарське, каулінія мала, латаття біле, маріскус гачкуватий, незабудка українська, осока просовидна, смикавець Мікелі, водяний жовтець Ріона, хвоц зимуючий, вівсюнець пухнатий, кремена несправжня. Зростають такі червонокнижні види рослин як зозулинець болотний, зозулинець блощичний, пальчатокорінник м'ясочервоний, півники сибірські, сальвінія плаваюча. Серед рослин, занесених до Європейського Червоного списку тут зростають – жовтозілля дніпровське, щавель український та козельці українські. В межах заказника добре представлений спектр заплавлних фітоценозів. На обводнених ділянках старичних озерець, проток і заток переважають угруповання вільноплаваючої на поверхні води, прикріплено-донної та при- Зозулинець болотний бережно-водної рослинності. Фоновими видами цих біотопів виступають такі тривіальні для середньодніпровської заплави види, як рдесники

пронизанолистий, злаколистий, гребінчастий, наяда морська, очерет звичайний, куга озерна, бульбокомиш скупчений. Надмірно-зволожені ділянки знижень центральної частини заплави, що здебільшого звільняються від води в другу половину літа зайняті угрупованнями різнотравно-осокового лучного високотрав'я, де домінують осоки побережна, гостровидна, гостра, плакун верболистий та прутovidний, вербозілля лучне, вовконіг європейський, півники болотні, алтей лікарський[45, 46]. Заплавні луки зі змінним режимом зволоження, що в окремі роки викошуються, представлені на незначних площах. На них домінують здебільшого мезофільні та гігромезофільні злаки, такі як лисохвіст лучний, тонконіг лучний, тонконіг болотний, мітлиця гігантська, костриця лучна, осока рання. Залежно від умов нинішнього року та біологічних ритмів активності в популяціях різних видів, співдомінантами на таких луках можуть бути мишиний горошок чотиринасінний та шорсткий, цибуля гранчаста, водяний хрін лісовий, авран лікарський, мласкавець овочевий, чаполоч пахуча, жовтець лісостеповий, щавель пірамідальний. Зрідка у другому ярусі травостою зустрічаються такі види як осоки просяна та чорна, що є рідкісним явищем в регіоні. Найвищі ділянки, що колись періодично затоплювались на нетривалий час, а нині, після спорудження Канівської ГЕС та регулювання стоку Дніпра, не затоплюються взагалі зайняті угрупованнями з домінуванням злаків, що здатні зростати на пересихаючих піщаних ґрунтах. Найтиповішим домінантом таких піщано-пустинних остепнених лук є костриця Беккера. Подекуди її заміняє такий довговкорневищний злак як кунічник наземний Іноді, в місцях із дещо важчим механічним складом ґрунту суцільну дернину формує тонконіг вузьколистий. Типовими представниками групи бобових та різнотрав'я на цих луках виступають миколайчики рівнинні, підмаренник справжній, полин польовий, очитки шестирядний, їдкий та великий, спаржа лікарська, конюшина польова та рівнинна, вероніка колосиста. Заплавно-лісові ценози представлені лісами із тополі білої, чорної, та верби білої, з участю в деревостанах в'яза шорсткого, дуба звичайного, ясену високого та окремих видів чужоземного походження – шовковиці чорної, клена ясенелистого, ясену зеленого. Досить поширені тут зарості двох адвентивних видів північно-американського походження – аморфи кушової та клена ясенелистого. У чагарниковому ярусі часто зростають крушина ламка, жостір проносний, глід одноматочковий. Виділяються окремі невеликі масиви штучних насаджень сосни звичайної з домішкою дуба звичайного. Для трав'яного ярусу всіх заплавних лісів заказника досить характерними є такі види як кірказон звичайний, ожина сиза, тонконіг дібровний, щавель пірамідальноквітковий, спаржа лікарська, хвощ лучний,

вербозілля лучне. Подекуди на невеликих ділянках лісів у травостої переважає конвалія травнева[36, 68].

На території заказника зростають гриби, які належать до різних екологотрофічних груп. Велику роль тут відіграють гриби-симбіонти водоростей, що беруть участь у створенні лишайників, та симбіонти мікотрофних деревних, чагарникових та трав'янистих рослин. Частина відмічених грибів живе на відмерлих органічних рештках, переважно рослинного походження. Ця група грибів виконує важливу роль в природі, завершуючи мінералізацію численних запасів відмерлих гілок, пеньків та листків. Це представники грибоподібних організмів із роду *Fuligo* Haller, *Lycogala* Pers., *Physarum* Pers., *Trichia* Haller. Із справжніх грибів зростають наґрунтові макроміцети із родів *Amanita* (Fr.) Gray, *boletus* Dill., *Clitocybe* (Fr.) P. Kumm., *Lepiota* (Pers.) Gray, *Mycena* (Fr.) Gray, *Marasmius* Fr. та представники дереворуйнівних грибів (роди *Phellinus* QuéL., *Pluteus* Fr., *Polyporus* Fr., *schizophyllum* Fr., *stereum* Pers.). Серед їстівних грибів в невеликій кількості відмічені: моховик тріщинуватий та зелений (*boletus chrysenteron* bull. та *b. subtomentosus* L.), маслюк звичайний (*suillus luteus* (L.) Roussel) та зернистий (*s. granulatus* (Fr.) s.F.Gray), серед отруйних – мухомор червоний (*Amanita muscaria* (L.) Hook.). Дещо частіше зустрічаються дереворуйнівні види грибів. На гілочках листяних дерев часто можна зустріти схізофіл звичайний (*schizophyllum commune* Fr.), біля основи живих дерев та пеньків – плютей бурій (*Pluteus cervinus* (schaeff.) P. Kumm.). Пізно восени зрідка на рослинних рештках спостерігалися гриби із роду *Tubaria* (W.G.smith) Gill. Вищеназвані групи грибів створюють сприятливі умови для функціонування цього комплексу. Багато видів грибів паразитує на вищих рослинах, спричиняючи різноманітні хвороби (іржу, борошністу росу, плямистості, гнилі тощо)[57, 60].

Ссавці на території ландшафтного заказника «Тарасів обрій» представлені 23 видами.

З віддалених лісових угідь сюди заходять лось, козуля, кабан. В шелюжниках риє нори лисиця звичайна. Куниця кам'яна більше тяжіє до перестійного віку деревостанів верби білої та осокорів, які зростають, переважно, вздовж водоймищ. Куниця лісова зрідка проживає в тих же біотопах, що і куниця кам'яна. Жилі нори борсука відмічали на узліссі середньовікових соснових насаджень, а сліди борсука реєстрували в межах заплави. В шелюжниках і розріджених осокірниках постійно проживають ласка і горностаї. Занедбані нори бобра річкового в берегах біля водоймищ використовує для зимівлі і для виведення потомства єнотоподібний собака. В окремі роки тут відмічали сліди вовка, норки європейської. Рукокрилі поселяються в дуплах старих верб, осокорів. Фоновими видами серед рукокрилих є

водяна нічниця, руда вечірниця, нетопир звичайний, нетопир Натузюса. На більш глибоководних ділянках заток і проток в норах проживає бобер річковий. Мишоподібні гризуни представлені 4 видами: нориця звичайна, нориця водяна, руда нориця, жовтогорла миша. Серед комахоїдних переважає бурозубка звичайна. Звичайним видом на відкритих ділянках і в соснових насадженнях є заєцьрусак.

Орнітофауна заказника «Тарасів обрій» типова для заплав Середнього Придніпров'я. У лісових ділянках з птахів домінує зяблик, чисельні види – вільшанка, чорний і співочий дрозди, чорноголова кропив'янка. У чагарниках гніздяться сіра та садова кропив'янки, вівчарики ковалик та весняний, терновий сорокопуд. На луках зустрічаються лучна очеретянка, луговий чекан, жовта плиска. З рідкісних видів тут гніздиться чорний шуліка, раніше зустрічалася сиворакша. Під час міграцій можна зустріти чорного лелеку, скопу, змієїда, орлакарлика, сірого сорокопуда. Представники земноводних налічують щонайменше 6, а плазунів – 5 видів. На ділянках внутрішніх водоймищ та вздовж берегової смуги Дніпра зустрічаються джерелянка, жаби гостроморда, часникова, сіра, ставкова і озерна. У водоймищах проживає черепаха болотяна. Вздовж берегової смуги трапляються вуж звичайний, мідянка, гадюка звичайна. На ділянках з розрідженими чагарниками можна побачити ящірку прудку.

Загально-екологічна значимість цієї ділянки для природного комплексу побережжя Дніпра у верхній частині Кременчуцького водосховища визначається:

а) забезпеченням охорони місцевих популяцій вище вказаних рідкісних та зникаючих видів флори середньодніпровської заплави;

б) збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема:

С1.22 вільно плаваючої рослинності мезотрофних водойм з домінуванням жабурника звичайного, тілорізу алоевидного, сальвінії плаваючої; – С1.34 вкорінено-плаваючої рослинності евмезотрофних водойм з домінуванням водяного жовтецю;

– С3.41 євро-сибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогозами, кугою та ін.;

– С3.51 євро-сибірських угруповань низькорослих малолітників на періодично затоплюваних побережжях із домінуванням мулянки водяної, водяного хрону земноводного, ситнягу голчастого;

– Е 3.4 свіжих та вологих мезотрофних лук з домінуванням лисохвосту лучного, тонконогу лучного, осоки ранньої, куничника наземного, пирію повзучого;

– Е5.4 вологих та мокрих високо травних лук з домінуванням алтею лікарського, гадючника оголеного;

– G1.11 прибережно-заплавних лісів із домінуванням верби білої, тополь чорної та білої; в) значенням цієї ділянки заплави як поля природної очистки повеневих вод, що скидаються із верхнього б'єфу Канівської ГЕС і які масштабно використовуються для водопостачання в південних регіонах України; г) роллю цієї території як місця нерестовищ великої частини популяцій промислових видів риб (лящ, сазан, карась, густера, сом, головань, верховод та ін.) Кременчуцького водосховища.

Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Русько-полянський»

Заказник оголошений
Постановою Ради
Міністрів УРСР від
11.09.1980 р. № 524.

Розташований на
території двох кварталів
(квартали 106 та 107 за
матеріалами лісовпорядку-
вання 2003 року) Русько-
Полянського лісництва.
Загальна площа його 166

га. В геологічному та геоморфологічному відношенні ця територія представляє ділянку борової тераси поверхня якої знаходиться в межах відміток 100 – 120 м н.р.м. та має загальний нахил на захід, до заболоченої долини річки Ірдинки. Зверху залягають товщі алювіальних (річкового походження) та еолових (вітрового походження) середньозернистих пісків, що знизу підстеляються льодовиковими піщаними відкладами. Характерними є підвищення та локальні зниження водного та вітрового походження, що надає рельєфу вигляду полого-хвилястої рівнини. Переважаючий тип ґрунтів – супіщані слабопідзолисті. Для них характерним є малопотужний гумусовий шар (до 10 см). Низька частка глинистих порід та відсутність багатьох мінералів у складі материнської породи визначають їх відносну бідність на елементи ґрунтового живлення.

Вся територія заказника зайнята тривалопохідними лісами, в яких проявляються ознаки природної мозаїки, визначеної тривалістю демуаційного процесу та різноманітністю природних біотопів. Найтиповішими для підвищених ділянок є рідкостійні соснові та сосново-дубові ліси із ярусом ксерофільних трав. У верхньому ярусі переважає сосна звичайна. Другий ярус, подекуди не виражений, формують дуб звичайний, липа серцелиста, граб звичайний. Фрагментами представлений ярус чагарників (бруслина бородавчата, клен татарський, бузина червона, ліщина звичайна,

крушина ламка, горобина звичайна, зіновать руська, дрік красильний) та підросту вищезгаданих дерев. Видовий склад трав'янистих рослин в таких лісах досить багатий. В межах однієї описової ділянки площею 0,3 га відмічається близько 50 видів судинних рослин. В ролі домінантів чи співдомінантів на різних ділянках можуть виступати такі види, як орляк звичайний, конвалія травнева, купина запашна, куничник очеретяний, куничник наземний, смовдь гірська, самосил гайовий, костяниця, осока вереснянкова, нечуй-вітер волохатенький, осока рання. Тут повсюдно зустрічаються гарно квітучі види рослин, що в різні фенологічні строки надають цим лісам своєрідної мальовничості та привабливості. Це дзвоники персиколісті та круглолісті, ахірофорус плямистий, герань криваво-червона, буквиця лікарська, віхалка розлога, золотушник звичайний, конюшина альпійська, підмаренник справжній, нечуй-вітер зонтичний. Також тут наявні чисельні популяції деяких регіонально-рідкісних видів: волошка несправжньофригійська, еремогоне лучно-стєпова, котячі лапки дводомні, осока кореневищна, півники угорські, скорцонера пурпурова, смовдь піскова, стародуб пруський, суховершки велико квіткові, фіалка гола. На території заказника у дубово-соснових лісах у нижньому ярусі зростають вовчі ягоди пахучі (боровик) – Європейсько-Середземноморський вид з обмеженим поширенням, що занесений у Червону книгу України. Тут його оселища знаходяться в межах Придніпровського ексклаву (окремого фрагменту) його ареалу. Цей високо декоративний рідкісний та реліктовий вид в недавньому минулому мав тут досить високу щільність особин в локальних популяціях. Зокрема в межах Русько-Полянського лісництва відмічались ділянки з чисельністю до 1500 кущиків на 1 гектар (Антонюк та ін., 1982). На час обстеження (червень 2012 року) відмічались розрізнені куртини цього виду по узліссях суборів, вздовж просіки, що йде під лінією електропередачі. В окремих куртинах нараховується до 50 пагонів. Пагони, яким властиві ознаки хорошої життєвості, найчастіше спостерігаються на тих місцях, де добре сформований моховий ярус із плевроцію Шребера. Зав'язі та плоди були відсутні. В розріджених сосново-дубових насадженнях виявлені куртини мали значно гірший стан життєвості, що вочевидь визначено більшою тінистістю цих біотопів та відсутністю ярусу мохів. Зменшення чисельності та погіршення життєвого стану особин даної популяції боровика викликане поступовою зміною складу деревостану, а саме – зростанням кількості листяних дерев та чагарників та відповідно зростанням тінистості і дефіциту ґрунтового живлення. Подібним чином тут поширений такий червонокнижний вид як сон-трава широколиста.

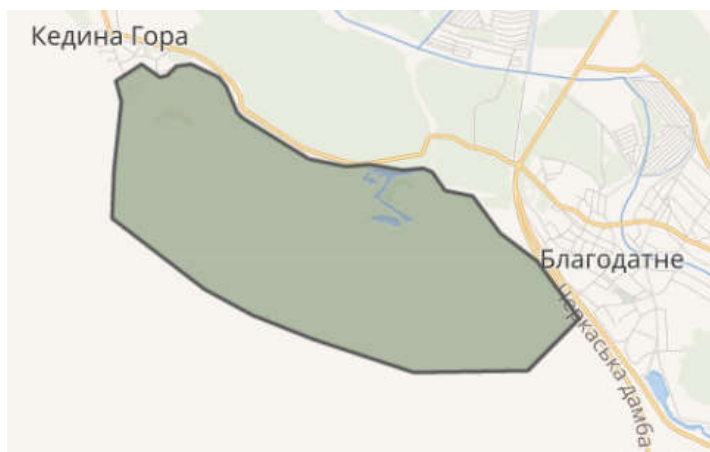
На добре освітлених ділянках узлісь та на галявинах локуси її популяції мають повночленний спектр вікових станів. Зустрічаються сіянці, молоді особини догенеративного віку та генеративні. На окремих особинах генеративного віку відмічено по 7-8 квітконосів, що свідчить про високу насінневу продуктивність. Мікологічна флора представлена фітотрофними мікроміцетами із відділів *Ascomycota*, *Basidiomycota* та групи анаморфних грибів. Із аскових грибів, майже на всіх вищеназваних територіях, спостерігалось враження листя дерев генеративного віку та проростків дуба звичайного еризифальним грибом – мікросферою дубовою (*Microsphaera alphitoides* Griff. et Maubl). Клен гостролистий та татарський дуже вражаються ритизматальним грибом – ритизмою кленовою (*Rhytisma acerinum* (Pers.) Fr.). Із трав'янистих рослин борошністоросіяними грибами масово вражається спориш звичайний. Із базидіальних грибів переважають іржасті гриби на шипшині собачій та підрості осики, із трав'янистих рослин вражаються іржастими грибами ломиніс прямий та розрив-трава дрібноквіткова. В невеликій кількості спостерігалися наґрунтові макроміцети – гриби із роду *Coprinus* (Fr.) Cray, *Lycoperdon* Pers. та дереворуйнівні види із роду *Trametes* Fr., *Fomes* (Fr.) Gillet, *Polyporus* Fr. Біля стовбурів листяних дерев та на пеньках часто було зустріти плютей бурій (*Pluteus cervinus* Fr.). Зрідка на коренях дуба звичайного трапляються фомітопсис об'єднаний (*Fomitopsis unita* (Pers.) bond.) та фістуліна звичайна або печіночниця (*Fistulina hepatica* schaeff. ex Fr.), а на відмерлому стовбурі сосни звичайної – трутовик облямований (*Fomitopsis pinicola* (Sw. ex Fr.) Karst.). Представником анаморфних грибів є філостикта закривавлена (*Phyllosticta cruenta* (Fr.) Kickx.) на листках купини запашної та конвалії весняної. Серед комах, на узліссях часто зустрічаються занесені до Червоної книги махаони.

Значимість території ботанічного заказника загальнодержавного значення «Русько-Полянський» для охорони та збереження природного комплексу Середнього Придніпров'я визначається:

– збереженням на його території важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема широколистяних лісів на мезотрофних та евтрофних ґрунтах (G1.A1,4) та сарматських соснових лісів із степовими травами (G3.4232);

– наявністю популяцій вищеперерахованих видів рослин і тварин, що належно охороняються в регіоні.

Липівський орнітологічний заказник

Створений відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1974 р. №500. Площа – 4500 га.

Липівський орнітологічний заказник – місце відтворення водоплавної дичини в районі Середнього- Придні пров'я на Кременчуцькому водосховищі.

Він являє собою прибережні мілководдя та плавнево-острівний масив, розташовані при лівому березі Кременчуцького водосховища вище м. Черкаси, в трикутнику «Залізничний міст – с. Благодатне – с. Кедина Гора», за 7 км на північний схід від м. Черкаси. Північна межа проходить від околиці с. Кедина Гора по урізу води водосховища до залізниці в районі с. Чапаївка; східна межа розташована уздовж залізниці від с. Чапаївка до північного входу залізничного мосту; південна межа проходить від північного входу залізничного мосту до району буя №59 на водосховищі складає відстань 6270 м; західна межа проходить від буя №59 по акваторії водосховища до околиці с. Кедина Гора і становить відстань 5900 м. Відстань від залізничної станції «Панське» до околиці с. Кедина Гора становить 8740 м, відстань від залізничної станції «Панське» до району буя №59 (поворот межі) – 6750 м. Місце постійного гніздування значної кількості водоплавних птахів в акваторії Кременчуцького моря з багатою кормовою базою і сприятливими умовами охорони.

У 1989 р., відповідно до Розпорядження виконавчого комітету Черкаської обласної Ради народних депутатів «Про створення охоронної зони Липівського державного орнітологічного заказника» від 30.01.1989 р. №136-р, з метою найбільш повного збереження фауни та виключення можливостей порушення заповідного режиму створено охоронну зону заказника, шириною 200 м за рахунок акваторії Кременчуцького водосховища.

Заказник включено до переліку іВА-територій України (Гаврилюк, Грищенко, 1999). Ділянка,

на якій розміщений заказник, являє собою затоплену на глибину 1-3 м водами Кременчуцького водосховища лівобережну заплаву Дніпра.

В геоструктурному відношенні вона приурочена до Переяславсько-Черкаської депресії північно-східного схилу Українського кристалічного масиву, в межах якої потужні товщі виповнені покладами середньоантропогенного часу. Її поверхня складена піщаними, піщано-глинистими відкладами делювіального та алювіального походження. Під берегом іде ланцюг островів, які представляють собою останці другої, або борової тераси. Ложе складене в основному алювіальними покладами. Ділянка в її теперішньому вигляді виникла внаслідок зарегулювання Дніпра греблею Кременчуцького водосховища. Гідрологічний режим заказника визначається динамікою рівня водосховища. У зв'язку з затопленням пройшло вторинне нівелювання поверхні цієї ділянки, що визначило незначні перепади висот в її межах. Заказник повністю знаходиться у межах водозбірного басейну р. Дніпро. Основним джерелом надходження води є власне р. Дніпро, води якої надходять до Кременчуцького водосховища через греблю Канівської ГЕС. Інші джерела – річки Рось, Вільшанка, Тясмин, Сула. Більша частина водозбірної території вкрита опідзоленими, вилуженими та типовими чорноземами. Клімат водозбірного басейну помірно континентальний.

Льодостав на Кременчуцькому водосховищі як правило триває з грудня до березня (Інформаційний лист, 2004), хоча в сучасних умовах, коли спостерігаються досить теплі зими, поверхня водосховища може не бути покрита льодом впродовж значної частини зими, що і спостерігалось в останні роки. Зі зменшенням рівня води у водосховищі наприкінці осені оголюються великі піщані плеса, між якими залишаються протоки. Ботаніко-географічна приналежність ділянки, на якій розмішено заказник: Північна лісостепова область Дніпровської терасової рівнини, Дніпровський заплавно-боровий район (Інформаційний лист, 2004).

Основна частина водно-болотного угіддя – це мілководдя, які піддаються інтенсивному вітро-хвильовому впливу з боку плеса водосховища і на 90% зайняті зануреною рослинністю. Тут домінують рдесники пронизанолистий, блискучий, злаколистий, гребінчастий. Прибережна смуга та простір між островами та берегом заростає повітряно-водною рослинністю з домінуванням рогозів вузьколистого та широколистого, очерету звичайного, рідше куги озерної, бульбокомишу, цицанії широколистої. Звільнені із-під води в другу половину літа мілководдя вздовж берега заростають невеликими за площею смугами низькорослої рослинності з участю водяного хрону земноводного. Вздовж берега та на невеличких

острівках зазвичай фрагментарно поширені заплавні ліси вторинного походження. Серед них найчастіше зустрічаються рідкостійні ліси з участю верби білої та шелюжники. В окремих випадках, на найсухіших ділянках, зустрічаються фрагменти лісів із соснами, де зростають окремі види рослин, рекомендованих для охорони в Європі. Зокрема це жовтозілля дніпровське та козельці українські. У зв'язку із уніфікованістю умов місцезростань флора заказника досить бідна. Відмічено близько 150 видів судинних рослин. Найкраще представлений комплекс водної та прибережно-водної флори. Крім перерахованих вище тут зустрічаються сусак зонтичний, стрілолист стрілолистий, кушир занурений, ряски триборозенчаста, мала, спіродела багатокоренева, водяні жовтеці волосолистий та розчепірений, леєрсія рисовидна, плакуни верболистий та прутовидний, вовконіг європейський, лепешняк великий. Серед лучних рослин на островах часто зустрічаються такі тривіальні види, як куничник наземний, пирій повзучий, осока рання, ситняг болотний, лисохвіст лучний.

Загально-екологічна значимість цієї ділянки для природного комплексу побережжя Дніпра на цій ділянці Кременчуцького водосховища визначається:

а) забезпеченням охорони місцевих популяцій видів, що занесені до Червоної книги України, зокрема водяний горіх плаваючий, сальвінія плаваюча;

б) збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції зокрема:

– С1.22 вільно плаваючої рослинності мезотрофних водойм з домінуванням жабурника звичайного, тілорізу алоеvidного, сальвінії плаваючої;

– С1.34 вкорінено-плаваючої рослинності евмезотрофних водойм з домінуванням водяного жовтецю;

– С3.41 євро-сибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогозами, кугою та ін.;

– Е 3.4 свіжих та вологих мезотрофних лук з домінуванням лисохвосту лучного, тонконогу лучного, осоки ранньої, куничника наземного, пирію повзучого;

– Е5.4 вологих та мокрих високо травних лук з домінуванням алтею лікарського, гадючника оголеного;

– G1.11 прибережно-заплавних лісів із домінуванням верби білої, тополь чорної та білої; в) роллю цієї території як місця нерестовищ великої частини популяцій промислових видів риб (лящ, сазан, карась, густера, сом, головань, верховод та ін.) Кременчуцького водосховища.

в) охороною тут угруповань занесених до Зеленої книги України, зокрема з домінуванням глечиків жовтих, латаття білого та водяного горіха (Інформаційний лист, 2004).

Зоопланктон в заказнику представлений дафніями, босмінами, хідорусами, циклопами, коловратками. Його біомаса становить понад 0,3 г/дм³ води. Зообентос: хірономідами, олігохетами, моллюсками. Біомаса – понад 500 г/м². Ентомофауна заказника поки що залишається малодослідженою, але відомо, що тут є деякі рідкісні види комах, зокрема махаон, подалірій, поліксена, жук-олень, ксилокопа фіолетова[72].

В заказнику відомо 16 (Державний кадастр, 1998) видів кісткових риб, зокрема лящ, судак, сазан, язь, щука, плітка, густера, окунь, синець, жерех, сом, укляя, йорж, клепець, тюлька. А також 3 види земноводних, 2 – плазунів, 8 видів ссавців, зокрема заєць сірий або русак, білка звичайна, лисиця звичайна, кабан, олень плямистий (Державний кадастр, 1998) та занесений до Червоної книги України горностаї, козуля європейська, бобер[10].

Також в заказнику зустрічаються понад 160 видів птахів. Найкраще його орнітофауна досліджена в період міграцій, коли в межах заказника формуються скупчення мігруючих водоплавних та навколводних птахів, які тут відпочивають і годуються. Чисельність птахів у цих скупченнях може сягати десятків тисяч особин. Осінні скупчення регулярно досліджуються з 1995 р. (Гаврилюк, 1998, 2002, 2008), а з 2007 р. – розпочато вивчення весняних (Борисенко і ін., 2010).

Домінуючими видами в осінніх скупченнях є крижень і лиска. Крижень – найбільш звичайний для фауни регіону представник річкових качок. На осінньому прольоті реєструвався в дуже великих кількостях, зокрема 21.11.2007 р. та 16.11.2008 р. виявлено понад 14000 ос., а 28.11.2010 р. – більше 16000 ос. Причому максимальної чисельності цей вид досягає наприкінці осіннього сезону. Якщо початок зими досить м'який і водосховище не вкривається льодом, велика кількість крижнів залишається на зимівлю.

Навесні його чисельність нижча, але він теж буває домінантом. Лиска належить до найчисельніших видів водоплавних птахів регіону, є звичайним гніздовим видом фауни заказника. Але найбільша чисельність цього виду тут також спостерігається під час осінньої міграції. Найбільша зареєстрована чисельність була виявлена 7.09.2008 р. – 7000 ос. Характерно, що у весняних скупченнях цей вид відмічається рідко і в невеликій кількості. Також численними у міграційних скупченнях бувають мартин звичайний та чернь чубата. У міграційних скупченнях можуть бути присутні і рідкісні види, занесені до Червоної книги України, такі як нерозень, чернь червонодзьоба, крех середній, мартин каспійський, крячок

каспійський, гоголь (що є звичайним видом, чисельність якого часто сягає сотень особин). Лебідь малий вперше на Черкащині був виявлений саме у цих міграційних скупченнях, він зустрічається як восени, так і навесні. Не занесені до Червоної книги, але дуже рідкісні в регіоні морська чернь, морянка, турпан і синьга також бувають у цих скупченнях. Велика чисельність потенційних жертв приваблює хижаків. Так, майже завжди біля скупчень присутні орлани-білохвости, зрідка відмічається сапсан. Як транзитні мігранти в заказнику відмічаються скопа, лунь польовий, зміїд, журавель сірий, голуб-синяк, сорокопуд сірий. У гніздовий період серед водоплавних птахів на прибережних зарослих ділянках відмічаються лиска, крижень і водяна курочка, виявлено кілька пар очеретяних лунів. Ці ділянки використовують для живлення великі білі, сірі та руді чаплі, чорний та білощокий крячки.

Часто спостерігаються орлани-білохвости, але про гніздування цього виду в межах заказника поки що даних немає. На дамбі через Кременчуцьке водосховище існує гніздова колонія річкового та малого крячків, гніздиться пісочник малий, відмічаються пари куликів-сорок (Гаврилюк та ін., 2008). Малий крячок та кулик сорока занесені до Червоної книги України. В зимовий період, як уже зазначалось, можуть зберігатися великі скупчення крижнів, але після того, як водосховище вкривається льодом, більшість із них залишає заказник. В таких умовах на ополонках переважно відмічаються у невеликих кількостях крехи великі та малі, гоголі, крижні, мартини жовтоногі. Серед проблем заказника важливе місце займають часті порушення заповідного режиму (зокрема незаконне полювання), що призводить до розлякування птахів.

Гідрологічний заказник загальнодержавного значення «Шуляцьке болото»

Заказник створено Постановою Ради Міністрів УРСР від 28.04. 1993р. №14-21, зі змінами – Указом Президента України від 20.08.1996 р. №715/96. Площа 940 га.

Територія заказника представляє ділянки нижнього рівня долини Гірського Тікича, що мають полігенетичне походження.

Окремі, невеликі за площею масиви, складені з поверхні середньозернистими піщаними наносами, очевидно

древньоалювіального походження, а зниження та припіднята бортова частина складена більш важкими породами, що очевидно мають пролювіальне походження. Ці породи слугують материнською основою ґрунтового покриву. Переважають ґрунти гідроморфного ряду: дерново-підзолисті глеюваті та оглеєні, низинно-болотні (торфово-глеєві, торф'янисті), лучно-болотні. Рослинний покрив представлений угрупованнями лучної, лучно-болотної, лісово-болотної, прибережно-водної, водної рослинності.

На поверхні стоячих та слаботекучих вод штучних каналів розвинуті угруповання вільноплаваючих та вкорінених видів. Серед домінантів зустрічаються ряска мала та борозенчаста, спіродела багатокоренева, рдесники блискучий, гребінчастий та плаваючий, глечики жовті, водопериця колосиста, кушир занурений, жабурник звичайний, тілоріз алоеvidний. Серед прибережно-водної рослинності найбільші площі зайняті угрупованнями з домінуванням очерету південного. Крім того, зустрічаються ділянки з домінуванням рогозів широколистого та вузьколистого, куги озерної, лепешняку великого. Серед лучно-болотної рослинності переважають довгокореневищно-осокові (осоки гостра, загострена, прибережна) та рідше дернисто-осокові (осоки дерниста та крилата) угруповання. Для цього типу угруповань характерна присутність популяцій більшості видів болотної флори нашого регіону. Вільшняки і зарості верб попелясто-сірої та п'ятитичинкової, що оточують численні заростаючі стариці, представляють лісово-болотну рослинність. До лучно-болотних ділянок заказника приурочені досить численні популяції занесеної до Червоної книги України пальчатокорінника м'ясочервоного. Як і для більшості лучно-болотних видів орхідних нашої флори, для нього характерними є періодичні різкі зміни показників участі у травостої та чисельності особин (флуктуації). В окремі роки можна бачити аспект від маси квітучих рослин, а іноді їх присутність тут можна виявити лише за наявністю окремих поодиноких особин. Лучна та власне синантропна рослинність представлена угрупованнями різного ступеня розвитку та різними ектопічними відмінами. На перелогових ділянках можна зустріти фрагменти угруповань з домінуванням синантропних нітрофільних рослин (полину звичайного, кропиви дводомної, осоту польового, бузини трав'янистої). В прибортових частинах цього лучно-болотного масиву, на добре дренованих і в недавньому часі, очевидно, розорюваних ділянках, зустрічаються чималі за площею ділянки із рослинністю, що представляють різні стадії розвитку перелогів – від довгокореневищної до рихлодернистої. Типовим домінантом на них

виступає пирій повзучий. Для них характерна строката мозаїка травостою, в якій поєднуються ценопопуляцій видів з різною стратегією поведінки. Це дозволяє їм співіснувати впродовж тривалого часу. Серед них можна зустріти типових ярових однорічників (ромашка непахуча, лобода біла, латук компасний), озимих однорічників (роман руський, волошка синя, стенактис однорічний), типових дворічників (осот звичайний, енотера червоностебла, морква дика) довгокореневищних багаторічників (осот польовий та сизий, берізка польова, кунічник наземний, пирій повзучий, хвощ польовий, читець болотний), щільнодернистих та рихлодернистих багаторічників (грястиця збірна, костриця лучна, тонконіг лучний, костриця борозенчаста). На дещо засолених ґрунтах, що фрагментарно зустрічаються на зниженнях, зустрічаються угруповання з домінуванням галофільних видів. Найтипівіший їх варіант – це луки із співдомінуванням осоки розсунутої, ситнику темноцвітого, осоту сірого. Зустрічаються і такі мало поширені в регіоні види як бульбокомиш морський, осока дворядна, потічник (блісмус) стиснутий, комиш Табернемонтана, ситник стиснутий, безкильниця розставлена. Характерною особливістю цих угруповань є високий рівень їх флористичного багатства. Фактично тут можна зустріти більшість видів лучної екології. Серед охоронюваних видів рослин тут часто зустрічається маточник болотяний, що занесений до додатку I Бернської конвенції. Крім того, в межах цього масиву трапляються регіонально рідкісні валеріана столононосна, вахта трилиста, жабник водний, жовтець язичковий, німфея біла, німфея сніжно-біла, осока волотиста, осока ячменевидна, родовик лікарський. Вирішальна роль у формуванні мікобіоти даної території належить судинним рослинам, оскільки вони є живильним субстратом для грибів-паразитів. Тут виявлено 17 фітотрофних мікроміцетів, які паразитують на 18 рослинах-живителях (з них на деревних та чагарникових рослинах по 1 виду, на трав'янистих – 16 видів). Фітотрофні мікроміцети Шуляцького лучно-болотного масиву представлені 17 видами з 9 родів 3 порядків з відділів Oomycota, Ascomycota, basidiomycota. У видовому складі фітотрофних мікроміцетів переважають представники порядків Erysiphales (10 видів) та Uredinales (6 видів). У родовому спектрі найбільш повно представленими є роди *Erysiphe* DC. emend et s. Takamatsu. та *Puccinia* Pers. Серед виявлених грибів порядків Erysiphales, Peronosporales та Uredinales представлені види, як звичайні для Черкащини, так і нові види для території Середнього Придніпров'я.

Зокрема серед борошнисторосяних та іржастих грибів новими видами для мікобіоти Середнього Придніпров'я є: *Leveillula scolymi* (Prost) Durrieu & Rostam, зафіксована на *inula helenium* L. в Шуляцькому лучно-болотному масиві, який знаходиться в межах Жашківського та Монастирищенського адміністративних районів, 03.08.2006 (голоморфа) [22]. *Puccinia sonchi* Rob. на *sonchus palustris* L. – Шуляцький лучно-болотний масив, який знаходиться в межах Жашківського та Монастирищенського адміністративних районів, 03.08.2006 (III); Новою рослиною-живителем для борошнисторосяних грибів Черкащини виявилася конюшина повзуча (*Trifolium repens* L.). В багатьох місцях досліджень Шуляцького лучно-болотного масиву спостерігали масове враження на омані високому (*inula helenium* L.) борошнисторосяними та іржастими грибами та неодноразово спостерігався сумісний розвиток цих грибів на одній рослині. Шуляцьке болото – місце гніздування орла-карлика, чорного лелеки та інших птахів, занесених до Червоної книги України.

Загально-екологічна значимість цієї ділянки для природного комплексу верхньої частини долини Гірського Тікича визначається:

а) забезпеченням охорони місцевих популяцій вищевказаних рідкісних та зникаючих видів флори регіону;

б) збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема:

– С1.22 вільно плаваючої рослинності мезотрофних водойм з домінуванням жабурника звичайного, тілорізу алоеvidного;

– С1.34 вкорінено-плаваючої рослинності евмезотрофних водойм з домінуванням водяного жовтецю;

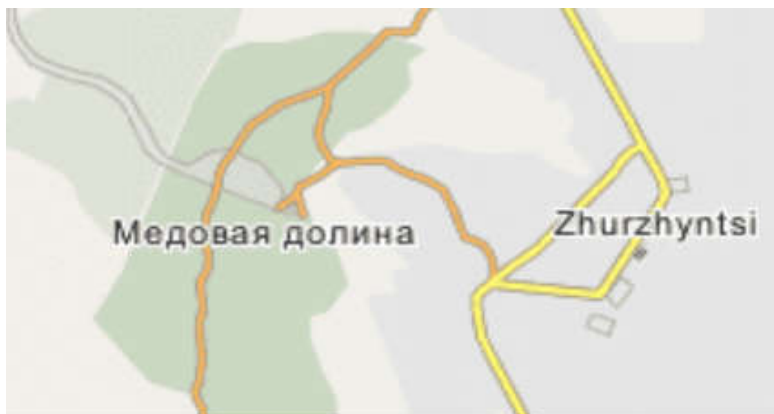
– С3.41 євросибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогозами, кугою та ін.;

– Е 3.4 свіжих та вологих мезотрофних лук з домінуванням тонконогу лучного, осоки ранньої, куничника наземного, пирію повзучого;

– Е5.4 вологих та мокрих високо травних лук з домінуванням алтею лікарського, гадючника оголеного;

– G1.11 прибережно-заплавних лісів із домінуванням верби білої, тополь чорної та білої; в) значенням цієї ділянки із природного та напівприродного походження рослинністю як екостабілізуючого блоку в межах верхньої частини басейну стоку поверхневих вод одної із важливих для регіону річок – Гірського Тікича.

Комплексна пам'ятка природи «Козацький вал»

Об'єкт оголошено Розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 14.10. 1975 р. №780-р. Площа – 8 га.

Розміщений на схід від села Хижинці Черкаської області.

Сама територія пам'ятки представляє

рукотворний вал, висотою від 2-3 до 5 метрів, шириною в основі підосви від кількох до 20 метрів і довжиною близько 8 кілометрів. Із зовнішнього боку він оточений ровом. В окремих місцях зовнішній бік валу має досить крутий схил (до 45-50%).

На окремих відрізках він перерізається дорогою, відрогом одного із ярів та забудовами в межах села Журжинці. За результатами історико-археологічних досліджень другої половини ХХ ст. встановлено, що на цьому місці у 6-5 століттях до нашої ери існувало городище скіфського часу. Ймовірно, що в пізніші часи ці укріплення використовувались козаками як сторожовий та спостережний пункт, з чим і пов'язана теперішня назва валу.

Згідно з фізико-географічним районуванням ця територія належать до Шполянсько-Ольшанського району, Центральної лісостепової області Придніпровської височини, Дністровсько-Дніпровської лісостепової провінції Лісостепової зони.

В геоморфологічному відношенні цей об'єкт розміщений в межах центральної частини Українського кристалічного щита, де товща осадових порід представлена палеогеновими покладами харківської (сірувато-зелені дрібнозернисті глауконіто-кварцові піски) та київської (світло-зелені і голубувато-сірі мергелі та дрібнозернисті піски) свит і неогеновими глинами, перекритими зверху потужними відкладами лесовидних суглинків антропогенового часу.

Місцевість, на якій розміщена ця пам'ятка природи, представляє собою припідняту ділянку горбистої лесової рівнини із середніми

висотами більше 220 м н. р. м., що досить сильно розчленована балками. Ґрунтовий покрив представлений змитими чорноземами. Зараз більшість площ, що знаходиться в оточенні валу, експлуатується як рілля та пасовища. Поверхня самого валу поросла на більшості його протяжності угрупованнями лучно-степової рослинності та лісами вторинного характеру.

Переважними домінантами на безлісих ділянках є довгокорневищні багаторічні злаки такі як пирій проміжний, тонконіг вузьколистий, осока рання, стоколос безостий. Повсюдно в ролі співдомінанта виступає астрагал еспарцетолистий. Рідше, окремими невеликими за площею ділянками, зустрічаються досить густі зарості вики тонколистої, полину повзучого, конюшини середньої. Лише невеличку частку поверхні валу займають угруповання з домінуванням щільнодернистого злаку – костриці валіської. Значну частку видового багатства цих угруповань становлять широко поширені в регіоні види власне лучних степів, що грають у травостоях другорядну роль: бородач, шавлії лучна та гайова, кульбаба пізня, молочай Калініченка, залізник бульбистий, дзвоники скупчені, конюшина гірська, різак звичайний, суниця зелена, миколайчики польові та рівнинні, вероніка австрійська, цмин піщаний, парило звичайне. Відмічені також розрізнені популяції деяких регіонально-рідкісних рослин: чистець германський, валеріана пагононосна, підмаренник красильний. У підніжжях валу та на його виположеннях сформовані зарості жостеру проносного, бузини трав'яної, глоду одноматочкового, груші звичайної, шипшини, кропиви дводомної. Для північного схилу валу характерні також зарості чини бульбастої, лаватери тюрінгської, малини, ожини сизої, дев'ясилу верболистого.

Ліси, що займають значну частку території валу, мають штучне походження. Це здебільшого насадження липи дрібнолистої. Зустрічаються також граб звичайний, клени гостролистий та польовий. Здебільшого ці ліси не мають сформованого ярусу власне лісових трав. Зрідка лише відмічаються куртини підмаренника запашного. Із звичайних трав також зростають м'яточник, кропива дводомна, гравілат міський. Загалом ця пам'ятка природи водночас є важливим об'єктом історичного значення. Для підвищення її власне природоохоронної значимості доцільними Вероніка дібровна є заходи з відтворення популяцій рідкісних видів лучних степів, що охороняються на Черкащині та в Україні. Зокрема, тут можна з високою ефективністю зреалізувати проекти з відновлення популяцій таких видів, як ковили волосистої, молодила руського, брандушки різнокольорової, гіацинтка блілого, гадючої цибульки занедбанної та ін.

Загально-екологічна значимість цієї ділянки визначається збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно переглянутого в

2010 році Додатку I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції зокрема[^] – E1.2 угруповань багаторічних ксерофільних рослин на чорноземах (лучних степів) та збереженням популяцій кількох регіонально-рідкісних видів рослин.

Комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Мошнівська діброва»

Створена Постановою Ради Міністрів УРСР від 14.10.1975р. № 780-р. у Черкаському р-ні на території Мошнівського лісництва, перебуває у віданні ДП «Черкаське лісове господарство». Площа – 19 га.

Розташована на кількох схилах та приверхівкових частинах

горбів у крайовій, відносно заплави річки Вільшанки, смузі Мошногірського кряжу (різко підвищеної ділянки глибоко еродованої та дислокованої тераси), що знаходяться у напрямку південного сходу від центру села Мошни. Рослинний покрив представлений широколистяними лісами. Основу деревостанів становлять старі насадження дуба звичайного. Більшість дерев дуба має значний вік. Зокрема багато які з них старші 150 років. На окремих ділянках в деревостані наявні окремі, досить старі дерева сосни звичайної. Повсюдно значну участь у формуванні деревостану беруть такі породи, як ясен звичайний, клен гостролистий, граб звичайний, липа дрібнолиста. На відміну від дуба та сосни, популяції цих порід мають спонтанний характер походження. Підріст сформований здебільшого кленом гостролистим, рідше зростають ясен звичайний, клен польовий та граб. На значній частині території об'єкта густий підлісок сформований бузком звичайним. Його популяція, звичайно, має тут штучне походження. Очевидно її виникнення пов'язане з існуванням тут в кінці XIX століття маєтку графині Е.А. Балашової. Трав'яний ярус виражений не скрізь. Значні площі відносяться до лісів мертвопокровного типу. Для них характерна відсутність сформованого та зімкнутого ярусу трав. Лише поодинокі тут зустрічаються такі нітрофільні види, як чистотіл великий, глуха кропива плямиста, підмаренник чіпкий, жабрій двонадрізаний, кропива дводомна, нечіпай-трава дрібноквіткова, лобода гібридна,

герань Роберта. На окремих ділянках, де більш виражений ярус трав, зустрічаються такі типові широколистяно-лісові види як зеленчук жовтий, зірочник гайовий, копитень європейський, купина запашна, медунка темна, костриця гігантська, просянка розлога. На крутих схилах ділянок дубових лісів південної експозиції активними є такі трав'янисті багаторічники, як тонконіг дібровний, міцеліс стінний, празелень звичайна, маруна щиткова. Багаті природні умови, розчленованість рельєфу, різноманітність рослинних угруповань, багатство флори вищих рослин сприяють розвитку багаті мікологічної флори, яка нині є мало вивченою, – відома лише одна публікація (Лавітська, 1949). В результаті досліджень виявлено для цієї території 38 видів грибів та грибоподібних організмів з відділів Мухомycota, Ascomycota, basidiomycota та групи анаморфних грибів. Із міксоміцетів на відмерлій деревині та гнилих пеньках часто зустрічаються лікогала надеревна (*Lycogala epidendrum* (L.) Fr.) та стемонітис іржастий (*stemonitis axifera* (bull.) T. Macbr.). Із класу Ascomycetes переважають еризифальні (борошнисторосяні) гриби. На листках дерев генеративного віку та проростках дуба звичайного спостерігався значний розвиток представника еризифальних грибів – мікросфери дубової (*Microsphaera alphitoides* Griff. et Maubl.). Із трав'янистих рослин борошнисторосяними грибами вражаються зеленчук жовтий, кінський часник, кропива дводомна та щавель. Клен гостролистий був вражений ритизматальним грибом – ритизмою кленовою (*Rhytisma acerinum* (Pers.) Fr.), який є звичайним і поширеним в Україні. Із дереворуйнівних грибів переважала ксиларія поліморфна (*Xylaria polymorpha* (Pers.) Grev.) на повалених стовбурах та старих пнях. Із класу basidiomycetes спостерігалися на ґрунтові макроміцети із роду *Agaricus* Fr., *Coprinus* (Fr.) Gray, *Clitocybe* (Fr.) P. Kumm, *Mycena* (Fr.) Gray, *Lycoperdon* Pers. та дереворуйнівні гриби із роду *Ganoderma* P. Karst., *Polyporus* Fr., *Trametes* Fr. та інші. Серед них *Ganoderma lucidum* (Fr.) P. Karst. – рідкісний гриб. Предстаником анаморфних грибів виступала філостикта закривавлена (*Phyllosticta cruenta* (Fr.) Kickx.) на листках купини багатоквіткової.

Серед ратичних ссавців на території урочища «Мошнівська діброва» зареєстровано 4 види. Найчастіше тут зустрічаються козуля європейська та кабан. Зрідка в лісові масиви заходять олень благородний і лось. Серед хижих ссавців відмічено 6 видів. Часто на цій території можна спостерігати сліди лисиці звичайної, єнотоподібного собаки, куниці лісової, борсука, ласки, горностає.

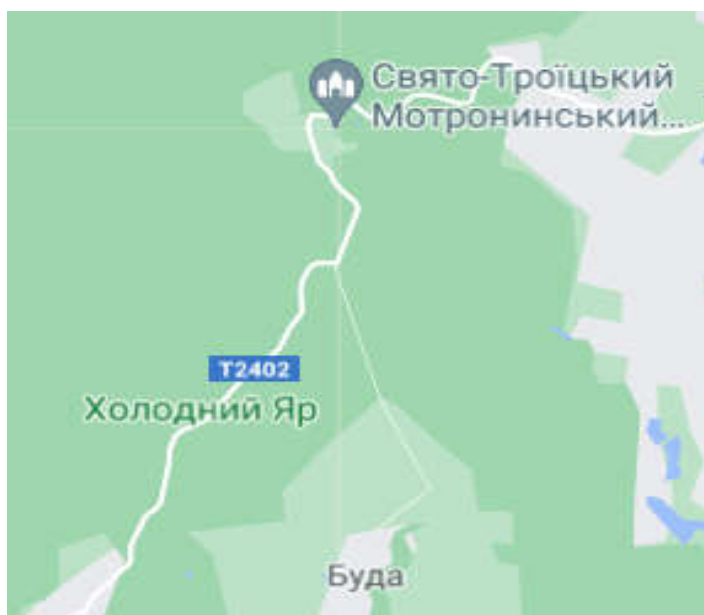
Фоновими видами серед мишоподібних гризунів є руда нориця і жовтогорла миша. Комахоїдні представлені бурозубками звичайною і малою.

Основна природоохоронна значимість цієї території визначається наявністю тут досить старих насаджень дуба звичайного. Крислаті крони його слугують притулком для багатьох видів лісових птахів та звірів.

Комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення урочище «Холодний яр»

Створена відповідно до Розпорядження Ради Міністрів УРСР

№1085-р від 1 жовтня 1968 р. поблизу с. Мельники Чигиринського району. Площа 553 га. Указом Президента від 27.07.2016 № 312/2016 розширено до 1039 га. Перебуває у віданні ДП «Кам'янське лісове господарство».

Урочище «Холодний яр» розташоване на південний захід від села Мельники Черкаського району (бувшого Чигиринського).

Це ділянка лісових земель в межах відомого Холодноярського лісового масиву. В геотектонічному відношенні територія приурочена до схилів Чигиринського антиклінорю (підняття) кристалічного фундаменту, поверхня яких перекрита лише антропогеновими, неогеновими та подекуди палеогеновими породами невеликої потужності. Виражений загальний нахил поверхні на схід до долини річки Тясмин та її правобережної притоки Сріблянки. В межах території найпоширенішими є давньоерозійні форми рельєфу у вигляді широких балок, приурочених до схилів долини річки. Більшість площ території знаходиться в межах 150 – 200 м н. р. м.

В багатьох місцях в підніжжях схилів та верхів'їв балок дренуються виходи підземних водоносних горизонтів. Антропогенові породи, що формують денну поверхню, на плато та схилах представлені лесовидними суглинками або глинистими породами доантропогенового віку. По річкових долинах та балках поширені

сучасні та давні алювіально-делювіальні поклади. На цих породах сформувались середньо та сильно змиті світло-сірі та сірі лісові ґрунти.

Вся територія цього об'єкта вкрита лісовою рослинністю. Переважають високобонітетні (з високою інтенсивністю росту) старі широколистяні ліси віком більше 70 років. У деревостані переважають такі породи, як дуб звичайний, ясен високий, липа серцелиста.

На південному схилі Кириківського яру в межах холоднорського лісового масиву біля селища Буда росте знаменитий 1100-літній дуб Максима Залізняка. У 2010 році Дуб Залізняка став призером Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України», посівши 3 місце в номінації «Меморіальне дерево України».

Другий під'ярус деревостанів подекуди сформований грабом звичайним, в'язами шорстким та гладким, кленами гостролистим та польовим, рідше зустрічається груша звичайна. У підліску, крім підросту названих дерев, зростають бузина чорна, бруслина бородавчаста, рідше калина, жостір проносний, свидина криваво-червона, глід одноматочковий, ліщина звичайна, бруслина європейська. Суттєвою особливістю цих лісостанів є присутність проростків та підросту багатьох названих видів. Зокрема часто можна бачити густий підріст ясеня високого, кленів польового та гостролистого, липи, в'яза шорсткого. Це відрізняє ці лісові біогеоценози від багатьох аналогічних широколистяних лісів регіону і визначає ймовірність відновлення тут окремих деревостоїв природним шляхом. Ярус трав'янистих рослин досить багатий типовими видами широколистяних лісів. У ньому представлені найрізноманітніші за біогеоценотичною роллю, життєвою стратегією та фенологією види трав. Серед домінантів та співдомінантів, що мають високу постійність (зустрічаються часто в цьому типі лісів) відмічені весняні ефемероїди та гемі ефемероїди (ряст проміжний,

ряст ущільнений, цибуля ведмежа, анемона жовтецева, проліски дволиста та сибірська, пшінка весняна, зубниця бульбиста), зимовозелені багаторічники (осока волосиста, зеленчук жовтий, осока пальчаста, глуха кропива п'ятниста, копитняк європейський, зірчатка гайова), літньоозелені багаторічники (яглиця звичайна, кропива дводомна, переліска багаторічна, купина багатоквіткова), озимі та ярові однорічники (нечіпай-трава дрібноквіткова та нечіпай-трава звичайна, підмаренник чіпкий, кардамінопсис піщаний, бутень п'яний). Серед видів рослин, що тут зростають, зустрічаються рідкісні в регіоні рослини, такі як егоніхон фіолетово-голубий, звіробій шорсткий, ряст Маршала.

В межах цієї частини Холодноярського лісового масиву розташовані популяції двох видів рослин, занесених до Червоної книги України - підсніжник складчастий та тюльпан дібровний. Це місце зростання підсніжника

складчастого – доки єдине виявлене для рівнинної частини України. Наразі залишається відкритим питання про його походження. Досить ймовірно те, що це реліктова (залишкова) ділянка, колись досить обширного за площею фрагменту ареалу цього виду в південній частині Придніпровського лісостепу. За іншою версією, це може бути популяція, що виникла в результаті штучного заносу цього виду людьми в більш пізні часи. Зараз для цієї популяції виду характерне нормальне відтворення особин насінним способом, що визначає можливість його тривалого виживання в цих лісах за умови дотримання певного природоохоронного режиму. Найбільш ймовірною загрозою, для існування цієї популяції виду, є суцільні рубки деревостану. На значних площах тут також зростає такий рідкісний вид нашої флори як тюльпан дібровний. Цей представник роду тюльпан має ряд пристосувань до розмноження вегетативним шляхом і характеризується вегетативною рухливістю. Ділянки з найбільшою чисельністю його пагонів розташовані на підвищеннях із розрідженими деревостанами. Природні умови урочища «Холодний Яр», завдяки високій вологості субстратів та ґрунту протягом усього вегетаційного періоду, велика таксономічна різноманітність судинних рослин, значний набір екоотопів, сприяють розвитку на цій території консортивно пов'язаних з рослинами-

живителями представників різних таксономічних груп грибів. Це дало можливість вже при перших нетривалих мікологічних обстеженнях території Холодного Яру навести для урочища 211 видів грибів та грибоподібних організмів із 32 порядків, 5 класів відділів Мухомycota, Oomycota, Ascomycota, basidiomycota та групи анаморфних грибів. Більшість складають гриби з відділу basidiomycota (164 види). Серед них є відомі їстівні гриби, зокрема білий гриб (*boletus edulis* Fr.), підосичник (*Leccinum aurantiacum* Gray), підберезовик (*L. scabrum* (Fr.) Gray), лисичка справжня (*Cantharellus cibarius* Fr.), опеньок осінній (*Armillaria mellea* (Fr.) P. Kumm.) та інші. Зареєстровані в урочищі Холодний Яр і небезпечно отруйні гриби, такі як бліда поганка (*Amanita phalloides* (Fr.) secr.), мухомор пантерний (*A. pantherina* (DC.) Krombh.), печериця рудіюча отруйна (*Agaricus xanthodermus* Genev), опеньок сірчано-жовтий несправжній (*Huipholoma fasciculare* (Huds.) P. Kumm.) тощо. Поряд з видами, які часто траплялись на цій території і є досить поширеними в Україні, тут виявлені рідкісні види, які раніше були наведені для України лише з 1-4 місцезнаходжень. До них належать *Helvella pezizoides* Afzel., *Melanoleuca melaleuca* (Pers.) Murrill, *Panaeolus papilionaceus* (bull.) Quél., *Clitocybe ericetorum* (bull.) Fr., *bjerkandera adusta* (Willd.) P. Karst. тощо. З мікологічної точки зору природоохоронну цінність становлять макроміцети *Mutinus caninus* Fr., *Ganoderma lucidum* (Fr.) P. Karst. та *Lentinus tigrinus* (Fr.) Fr. Перший з них є рідкісним видом, занесеним до Червоної книги України. Другий також є рідкісним цінним лікарським грибом, об'єктом досліджень сучасної мікології[70].

Значимість території пам'ятки природи «Холодний яр» для охорони та збереження природного комплексу Середнього Придніпров'я визначається:

- представленістю тут типових для регіону, зонального типу широколистяних лісів, які скорочують своє поширення в зв'язку із нинішніми способами ведення лісового господарства;

- охороною тут угруповань, занесених в Зелену книгу України (2009): великих площ звичайнодубових лісів з домінуванням у травостої цибулі ведмежої;

- збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема: G1.A1.4 широколистяних лісів на силових ділянках із мезотрофними та евтрофними ґрунтами;

- надійністю збереження популяцій багатьох, вказаних вище видів рослин, що належить охороняти в Україні.

Комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення урочище «Бурти»

Оголошено Розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 14 жовтня 1975 р. № 780-р. Площа 10 га. Розташоване в південно-східних околицях села Лящівка Золотоніського району (бувшого Чернобаївського) на корінному березі річки Сула, що у вигляді півострова вдається в акваторію Сульської затоки, яка виникла в

результаті підтоплення водами після створення Кременчуцького водосховища. На його території знаходиться лісовий масив штучного походження та невелика ділянка, зайнята угрупованнями лучно-степової рослинності. В геоструктурному відношенні ця ділянка знаходиться на схилі Дніпровсько-Донецької западини, де кристалічні породи перекриті потужними товщами палеозою, мезозою та кайнозою. Поверхня цього урочища представляє денудаційний останець лесової тераси, сильно змінений в результаті ґрунтових робіт. Ґрунтовий покрив представлений змитими та окультуреними чорноземами та сірими лісовими ґрунтами. В далекому минулому (X-XIII ст.) тут стояло городище. Перші фахові обстеження та опис залишків цього городища були зроблені в кінці XIX століття В.Г. Лескоронським. Культурно-хронологічний нарис городища, як пам'ятки давньоруського часу, визначив у перші повоєнні роки В.Ф. Копилов. Також дослідниками висловлювались припущення про використання городища в XViiXViii століттях під селітровий промисел. Городище мало три ряди земляних захисних споруд (валів). Різниця рівнів між округлою площадкою городища діаметром близько 50 метрів і верхом внутрішнього валу близько 3-ох метрів. Висота цього валу із зовні близько 4-х метрів, при ширині 10-15 метрів. Далі вал був оточений заливним ровом шириною до чотирьох метрів. Різниця висот між дном цього рову і верхом середнього валу до 2,3 метра. Ширина середнього валу сягала 8 метрів. Третій зовнішній вал мав висоту до 2,5 метра при ширині до восьми метрів. Разом із валами діаметр городища сягав до 140 метрів. Наразі ця фортифікаційна система прослідковується лише частково, через значні руйнації, спричинені часом та наступним використанням цієї ділянки.

Лісовий масив приурочений до крутого, подекуди урвистого (до 450) схилу східної експозиції. У деревостані штучного походження

переважають такі породи як ясен високий, дуб звичайний, робінія псевдоакація. Зрідка зростають осика, тополя чорна, груша, абрикос. На узліссях подекуди зростають інтродуковані породи, такі як скумпія, маслинка вузьколиста. Із аборигенних чагарників відмічаються глід одноматочковий, жостір проносний, бузина чорна. У ярусі трав повсюдно зустрічаються найбільш поширені в регіоні види, такі як чистотіл великий, м'яточник чорний, анізанта покрівельна, кропива дводомна, підмаренник чіпкий. Із власне широколистянолісових видів зростають куничник очеретяний, зірочник гайовий, копитняк європейський, зеленчук жовтий. Ділянка із угрупованнями лучно-степової рослинності наразі займає площу близько трьох гектарів. Приверхівкові частини підвищень мікрорельєфу та схили південної, південно-східної та південно-західної експозиції здебільшого зайняті угрупованнями з домінуванням ковили волосистої – рослини, занесеної до Червоної книги України. На зниженнях та на нижніх частинах схилів переважає формація пирію проміжного. Співдомінують люцерна розлога, берізка польова, осока рання, цикорій, підмаренник справжній, тонконіг вузьколистий. Часто зростають дзвоники болонські, костриця східна, лаватера тюрінгська, грястиця збірна, тисячолісник паннонський, різак звичайний, вероніки дібровна та лежача. На бобових, що тут зростають, виявлені бджоли меліттурги, а також характерні для степових ділянок еуцери. Відмічений також занесений до Червоної книги України джміль моховий.

Загально-екологічна значимість цієї ділянки для природного комплексу побережжя нижньої течії Сули визначається:

а) забезпеченням охорони місцевих популяцій вищевказаних рідкісних та зникаючих видів флори та фауни;

б) збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема:

– G1.2 широколистяних лісів вздовж долин річок (галерейних лісів);

– E1.2 угруповань багаторічних ксерофільних рослин на чорноземах (лучних степів); в) охороною в межах цього об'єкту формації ковили волосистої – угруповання, занесеного до Зеленої книги України. [10].

Ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Закревський бір»

Оголошено Розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 14 жовтня 1975 р. № 780-р. Площа – 105,5 га.

Створена в межах Закревського лісництва ДП «Смілянське лісове господарство». Територія розташована у південно-західних околицях села Закревки (Байбузівська сільрада Черкаського району)

і має вигляд вузької смуги, що розміщена на зниженому сегменті піщаної (борової) тераси р. Вільшанка та простягається із північного сходу на південний захід, паралельно долині річки, вздовж підніжжя Мошногірського кряжу. Поверхня має рівнинно-хвилястий характер, із горбоподібними та витягнутими валоподібними підвищеннями, ускладненими локальними депресіями на схилах у вигляді різких блюдцевидних знижень із загальним нахилом від Мошногірського кряжу до р. Вільшанка, тобто із півдня на північ. Материнськими породами ґрунту виступають давньоалювіальні піщані поклади, вочевидь підіслані делювіальними, що визначило можливості формування багатих свіжих та подекуди сухих підзолистих ґрунтів. У схемі фізико-географічного районування України ця територія належить до Черкасько-Тясминського району Північної Лісостепової області Дніпровської терасової рівнини Лівобережно-Дніпровської провінції Лісостепової зони. Назва урочища пов'язана із назвою населеного пункту, в околицях якого воно розміщене. Відомо, що тут ріс ліс із давніх часів. За розповідями старожилів у Закревському бору ще до 1930 року існували значні ділянки вікового лісу, в якому окремі дерева дуба звичайного мали вік за 100 і навіть за 200 років. Та починаючи із 1930 року тут розпочались планові рубки, що тривали до початку війни. Під час війни більшість ділянок із віковими лісостанами була вирізана, а лісопродукція вивезена до Німеччини. Наразі лісовий масив, що входить в межі цього об'єкта природно-заповідного фонду Черкащини, можна охарактеризувати як боровотерасну діброву зі спілими та приспіваючими насадженнями сосни звичайної штучного походження. У верхньому ярусі деревостану панує сосна звичайна віком близько 70 і більше років, за якою впродовж всього часу її зростання тут вівся догляд. Окремі її дерева сягають висоти 25–30 м (35 м), маючи при цьому хорошу життєвість. Зрідка в цьому ж ярусі до висоти 20–25 м зустрічаються

дуб звичайний, клен гостролистий, липа дрібнолиста, в'яз гладкий. У другому ярусі деревостану найчастіше зустрічається граб звичайний та багато інших широколистянолісових порід.

У чагарниковому ярусі, що сформований на більшості площ масиву, на різних ділянках переважають бузина чорна, ліщина звичайна, черемха, бруслини бородавчата та європейська, ожина сиза. Рідше зустрічаються порічка колосиста, жостір проносний. Ярус трав'янистих рослин розріджений. В ньому на окремих ділянках переважають веснівка дволиста, зеленчук жовтий, зірочник гайовий, дріоптерис чоловічий, будра волосиста, адокса мускусна, осока волосиста, конвалія травнева. Зрідка, але повсюдно зростають фіалки дивна та запашна, копитняк європейський, вороняче око чотирилисте, медунка темна. На бідніших за багатством ґрунтового та водного живлення ділянках зростають соснові ліси із такими травами, як орляк, золотушник звичайний, осока Мікеля, куничником очеретяним, ожикою багатоквітковою, кардамінопсисом піщаним, зубрівкою. У найсухіших варіантах таких лісів у травостої зростають нечуй-вітер волохатенький, очиток їдкий, очиток великий, щавель горобиний, купиназапашна. На ділянках із давнішими порубами формуються групи травостою із високою участю таких папоротей, як щитники чоловічий та шартрський, безщитник жіночий. Із групи ранньовесняних рослин (ефемероїдів) повсюдно зустрічаються ряст ущільнений, зубниця бульбиста, гусяча цибулька жовта, анемона жовтецева. Рідше можна зустріти пшінку весняну, гусячу цибульку малу, проліску дволисту. Досить поширеними на всій території лісового масиву є рослини що віддають перевагу багатим азотом ґрунтах. Зокрема фоновою рослиною у ярусі трав виступає нечіпай-трава дрібноквіткова. На окремих ділянках домінують кропива дводомна, чистотіл великий, глуха кропива плямиста, кінський часник черешковий, бутень п'янкий. На освітлених ділянках та серед рідколісся часто зустрічаються живучка повзуча, празелень звичайна, міцеліс стінний. На узбіччях лісових доріг формуються угруповання з участю тривіальних видів, таких як грястиці збірної, кульбаби лікарської, тонконогу дібровного, полину гіркого та інших. Стан динамічних процесів у цьому лісовому масиві насамперед визначається віком його деревостану. Поступове випадання сосни звичайної призведе до трансформації хвойно-широколистяних насаджень та перетворення їх у дубово-грабовий ліс із значною домішкою клена гостролистого. Ссавці на території бору порівняно нечисельні. Серед ратичних відмічена козуля європейська. З прилеглих угідь на цю ділянку заходить борсук. Звичайними видами є куниця лісова, лисиця звичайна. Фоновими видами серед мишоподібних гризунів є жовтогорла миша і руда нориця, а серед комахоїдних ссавців – бурозубка звичайна. На узліссях

спостерігались махаон і ксилокопа – комахи, занесені до Червоної книги України.

Значимість пам'ятки природи загальнодержавного значення «Закревський бір» для охорони та збереження природного комплексу Середнього Придніпров'я визначається:

– представленістю тут типових для регіону широколистяних лісів на борувій терасі, які скорочують своє поширення в зв'язку із нинішніми способами ведення лісового господарства;

– збереженням важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції зокрема: G1.22 мішаних лісів зучастю дуба, в'яза та ясеня в межах річкових долин.

Зоологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення урочище «Школа»

Оголошено Розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 14 жовтня 1975 р. № 780-р. Площа 5 га.

Цей на захід від села Полствин Черкаського району (бувшого Канівського) на ділянці заплави річки Росава, що обмежена осушувальним меліоративним каналом. Даний об'єкт природно-заповідного фонду

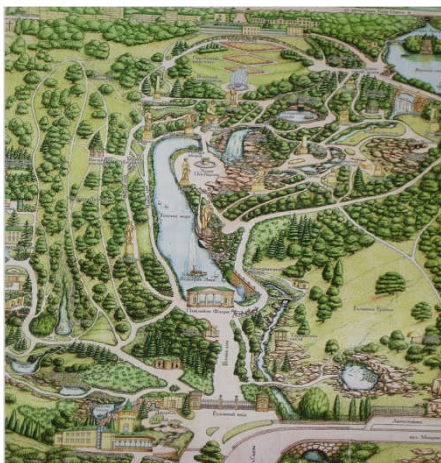
Черкащини був створений з метою охорони місцевої популяції бобрів, що сформувалась тут після переселення із дніпровських островів. Міграція була спричинена затопленням акваторією Канівського водосховища первинних місць оселення цього виду на заплаві Дніпра. Нині бобри тут зустрічаються нерегулярно. Основною причиною переселення бобрів до с. Мартинівка (за 300 м) є значне обміління каналу та недостатня кормова база поблизу нього. Наразі основна частина цієї території, а саме рівнинна ділянка заплави, експлуатується як сільгоспугіддя для сінокошіння. У посівах часто зустрічаються види лучно-заплавних рослин-апофітів (залишків природної рослинності) такі як жовтець повзучий, живокість лікарська, чистець болотний, щавель водолистий, кропива дводомна, жовтий осот болотний. З весни масово з'являються проростки різних видів бур'янів: лопуха великого, полину звичайного, лободи білої. Облямівкою довкола меліоративного каналу зустрічаються зарості полину звичайного, кропиви дводомної, ехіноцистиса шипуватого, бугили лісової, осоту жовтого болотного,

бузини чорної, пирію повзучого, болиголову плямистого, підмаренника чіпкого, м'яточника бур'янового, пустирника п'ятилиستкового. Часто на ділянках із зруйнованою дерниною формуються зарості болиголову плямистого. В межах обводнених ділянок канали зустрічаються одновидові зарості прибережно-водних рослин. Зокрема тут відмічені осоки побережна, гостра та гостровидна, очерет звичайний, осот жовтий болотний. Серед них поодинокі зростають калюжниця болотна, живокість лікарська, півники болотні, вовконіг високий, вербозілля лучне. Поверхня води вкрита ряскою малою. У південній частині урочища, широку смугу (до ста метрів) займає вербовий ліс, вочевидь штучного походження. У його деревостані переважає верба біла. Вік дерев близько 35–45 років. Другий ярус формують низькорослі дерева клену ясенелистого та бузини чорної. Серед трав переважають типові нітрофільні рослини зокрема підмаренник чіпкий, чистотіл великий, гравілат міський, кропива дводомна, пустирник п'ятилистковий.

Про значимість території зоологічної пам'ятки природи загальнодержавного значення урочище «Школа» для охорони та збереження природного комплексу Середнього Придніпров'я можна зараз говорити лише у зв'язку із наявністю на цій території деяких важливих для підтримання біогеоценологічного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції, зокрема: С3.41 фрагментів євро-сибірських угруповань прибережно-водної рослинності з осоками, очеретом, рогозами та ін.; G1.11 та фрагментів прибережно-заплавних лісів із домінуванням верби білої.

У зв'язку зі змінами, що сталися у ландшафтному комплексі цієї території наразі вона втратила можливість виконувати основне цільове призначення, заради якого вона була створена – охорони місцевої популяції річкового бобра.

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України

Національний дендрологічний парк «Софіївка» (м. Умань Черкаської обл.) один з найбільш відомих світових садово-паркових шедеврів кінця XVIII – першої половини XIX ст., що знаходяться в одному ряду з такими пам'ятками паркобудівництва, як: сади Де Боболі у Флоренції (Італія), парк Сан-Сусі у Потсдамі (Німеччина) і палацовий парк у Версалі (Франція). Його географічні координати: 48°46' північної широти і

30°14' східної довготи за Гринвічем. Висота над рівнем моря в різних місцях парку коливається від 170 до 216 м. Заснований парк у 1796 році, його площа нині становить понад 180 га. Як пам'ятка паркобудування й архітектури України, дендропарк «Софіївка» занесений до державного реєстру національного культурного надбання (схваленого рішенням Колегії Держкоммістобудування України 23.12.93 р. № 12 на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 12.08.92 р. № 466). Колекції рослин Національного дендрологічного парку «Софіївка» розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.02.2004 № 73 внесені до реєстру Національного надбання. Згідно з указом Президента України від 28.02.2004 №249/2004 «Про надання дендрологічному парку «Софіївка» НАН України статусу національного» парк іменується Національний дендрологічний парк «Софіївка» Національної академії наук України.

Сучасна «Софіївка» поєднує в собі функції в першу чергу «Історичного саду», згідно з флорентійською хартією, науково-дослідного інституту Національної академії наук України, центру інтродукції, мобілізації та акліматизації рослинного різноманіття в Правобережному Лісостепу України, навчально-виховної бази, туристичної установи, музею садово-паркового мистецтва. Багатоаспектне значення «Софіївки», особливо її історичність вимагає глибокого науково-обґрунтованого підходу до її підтримання, реставрації, відновлення і розширення. За 216-літню історію існування «Софіївки» виділено шість окремих періодів її будівництва, розвитку, утримання та становлення крупним центром інтродукції та акліматизації рослин в Правобережному Лісостепу України та науковою установою НАН України. Перший період: 1796 – 1832 роки Парк був власністю Потоцьких і з початку будівництва названий «Софіївкою» на честь дружини графа Станіслава Щенсного-Потоцького красуні грекині Софії. Автором топографічного і архітектурного проекту парку був польський офіцер артилерії Людвік Християн Метцель. Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани і водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземна р. Ахеронт, мости, гроти, Єлисейські поля, обеліск «Розбита колона», дорожньо-алейна система, встановлено статуї. Там, де зараз знаходиться павільйон Флори, був побудований Сільський павільйон (1820 р.), а на майданчику Бельведер – кругла дерев'яна альтанка. Вже в цьому періоді будівництва «Софіївка» стає місцем зосередження рідкісних екзотичних рослин, про що свідчить поема С. Трембецького «Софіївка», де згадується про те, що поряд з відомими всім нам деревами є гості з Антиподів, Атласа і Лівана. Зокрема протягом 1796 – 1812 років була закладена основа паркових насаджень породами лісового типу місцевого походження.

Весною 1799 року Л. Метцель повідомив С. Потоцькому, що посадка місцевих рослин вже закінчена. Посадки ж екзотичних рослин продовжувались головним чином в Темпейській долині, на Єлисейських полях і біля гроту Фетіди. Рідкісні екзотичні рослини привозили за великі гроші в Умань через Одесу з Азії, а також з Італії та Криму. Так, в одному з рапортів Л. Метцеля господарю парку С. Потоцькому повідомлялось про посіви в парку насіння кримського горіха, горобини та білої акації. Другий період: 1832 – 1859 роки. В 1832 р. парк, як і всю власність Потоцьких, було конфісковано і передано Київській державній палаті, а з 1836 р. підпорядковано управлінню військових поселень. В літературі з'являється назва парку – Царицин сад. Протягом цього часу парк зазнає значних змін, порівняно з тим що зробив у ньому Л. Метцель з самого початку. В 1833 році прокладається вулиця Садова, яка зв'язує парк з містом, 1838 – розширюється і викладається бруківкою Головна алея, одночасно виводиться вода з центру парку до Головного входу. 1844 року тут будуються дві башти в готичному стилі. 1841 – встановлюється альтанка «Грибок» та Китайська альтанка. 1842 – 1845 роки – за проектом архітектора Раппонета будується Павільйон Флори на місці раніше знесеного Сільського павільйону. 1843 – 1845 роки на острові Анти-Цирцеї будується Рожевий павільйон. Протягом цього часу з парку були вивезені статуї Т. Костюшка та Ю. Понятовського. Після відвідання парку в 1847 році царем Миколою I, протягом 1850 – 1852 років перебудовують за проектом А. І. Штакеншнейдера вхідні башти, павільйони Флори і Рожевий. На терасі Муз замурували грот Аполлона і встановили обеліск «Орел». Цей період будівництва і розвитку «Софіївка» характерний тим, що з'являються публікації, з яких бачимо, як «Софіївка» вже тоді стає центром інтродукції рослин в Правобережному Лісостепу України. Так, в першому путівникові по парку, виданому у Вільно в 1843 р. Сильвестром Грозою, названі деякі деревні породи, які росли тоді в «Софіївці»: верба, ялина, груша, береза, тополя, липа, плодові дерева, троянди. Говориться також про багатство квітів, які прикрашали окремі ділянки і висаджувались у вазах: олеандри, китайські троянди, гвоздики та інші. Заслуговеє на увагу повідомлення С. Грози і про те, що Л. Метцелю у садівництві допомагав німець Олива. Останній, мабуть, працював у «Софіївці» і після від'їзду Л. Метцеля у Варшаву в 1812 році, продовжував жити в Умані, вів переписку з Л. Метцелем і помер тут у 1827 році. Більш докладні відомості про рослинний світ «Софіївки» ми знаходимо в путівнику по парку Т. Темері. При описі «Софіївки» він повідомляє про дві старі груші і десяток верб, які збереглися з часу, попередньому будівництву парку, чудові берези,

масиви великих тополь, в'язів і чисельні посадки місцевих лісових дерев, зроблених Метцелем на підвищених місцях.

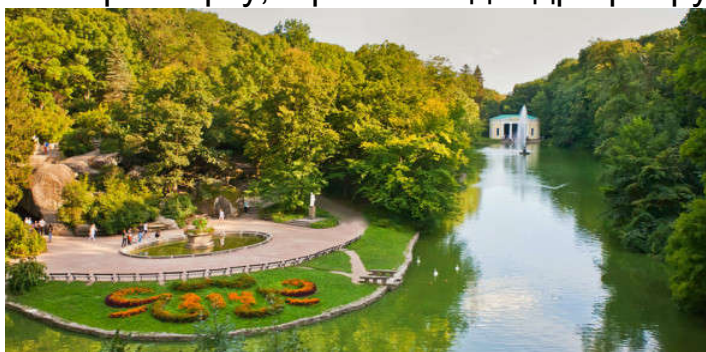
Особо відмічений дорогоцінний подарунок, який зробив С. Потоцький тим, що переселив сюди перших родоначальників італійської тополі, які дали протягом 50 років мільйони дерев цього типу і поширилися звідси по всій країні. Тут Т. Темері не зовсім точний, тому що цей вид тополі ріс в маєтку Потоцьких в Тульчині задовго до початку будівництва «Софіївки». Розповідаючи про оранжереї «Софіївки», які були побудовані ще Потоцьким, Т. Темері описує чудовий партер, розбитий вздовж теплиць, намальований квітами усіх сортів. Серед оранжерейних рослин названі пальми, фігові дерева, вкриті плодами, запашні ананаси. Цікаво те, що більша частина оранжерейних рослин в літній період використовувалась для прикраси парку. Південні рослини вміло розставлялися по всьому саду. Так, наприклад, біля сходів амфітеатру, прикрашеного екзотичними рослинами, розміщувався апельсиновий масив, на березі струмочка красувалися казуарина еквізетоліста і магнолія великоквіткова. Не покладаючись на особисті наукові знання, Т. Темері звернувся до відомого в той час ботаніка А. Андржиєвського, який був раніше в Умані, з проханням дати замітку про рослинні багатства «Софіївки» для того, щоб вмістити її в путівник. В зв'язку з тим, що замітка А. Андржиєвського є першим науковим описом природних умов і флори «Софіївки», подаємо її дослівний переклад з французької, зроблений Г.Ю. Храбаном: «Вся долина «Софіївки» розміщена начебто в кар'єрі природних скель. Граніт, з якого складаються ці скелі, утворює великі поклади такої маси, що виступає на поверхню горбів, і циклопічні блоки його нагромаджуються один на один. Всі вони середньозернисті, змішані майже в рівній пропорції зі слюдою, кварцем та польовим шпатом, то сіруваті, то червонуваті. Гранати там є дуже рідко, а амфіболіти зустрічаються в невеликій кількості і то лише у валунах. Піщаники не властиві околицям Умані. Ці гігантські масиви, невичерпні поклади граніту, які зустрічаються майже на кожному кроці, надали геніальному Метцелю в достатній кількості матеріал для здійснення його класичного творчого задуму. Ботанічні багатства «Софіївки» заслуговують згадки. Під час хазяйнування Потоцьких оранжереї були розділені між «Софіївкою» та Тульчином, який, як резиденція графа, завжди повинен був мати деяку перевагу. Зате «Софіївка» перевищувала його рослинами і особливо екзотичними деревами. Дивуєшся, спостерігаючи великі платани, чудові гледичії, що піднімаються над усіма іншими деревами на березі струмочка, який протікає долиною, починаючи від гроту Фетіди до місця, де він щезає під масою скель, зробивши багато вигинів. Дві чудові веймутові сосни (*Pinus strobus* L.)

затінують меланхолічну місцевість Єлисейських полів. Американський глід, павії, каштани, плакучі ясени, туї, ялини, акації, рокитник то групами, то окремо чарують зір і полоняють красою своєї форми. Тюльпанне дерево, колись чудове, тепер поновлюється із свого кореня і заслуговує згадки. Всі ці чудові дерева належать до періоду заснування саду. Багато інших, які б могли збільшити розмір цього списку, загинуло під час зими 1829 року, однак тепер ці втрати поновлюються з надмірою. Колекція рідкісних рослин зростає безперервно. Партер сяє всім, що є найціннішого і найновішого серед квітів. Гледичія горріда, яка росте на березі річки, як і казуарина еквізетоліста і магнолія великоквіткова із оранжереї, дивної краси і величі. Та хіба можна перерахувати всі екзоти та всі багатства, які зібрані в прекрасній «Софіївці». Це склало б цілий том каталогу і не в цьому моя ціль. Географічне положення Умані дає їй перевагу перед всією Правобережною Україною, яку назвали країною пшениці або Єгиптом Росії. Однак ці багатства і плодючі землі не є голим степом. Землі Уманщини вкриті чудовими лісами. Клен гостролистий, ясен звичайний, багато видів в'язів, вільхи, липи, граба і інших складають ці ліси. Дуба там також є в достатній кількості і він сам дібровами займає багато миль. В самому центрі прерій, які називають тут степами, і в цих великих лісах зустрічається багата рослинність, де сконцентровані рослини Східної Європи, Криму, Сибіру. Яке багате поле для ботаніків! Багато з них, відвідавши згадані місця, привезли з собою багаті колекції, про які дізнався вчений світ. Також і на території «Софіївки» розкривається вся різноманітність місцевості, вся повнота рослинного світу. Відкриті місця там є степом, масиви дерев, хоча й посаджені штучно, нічим не відрізняються від природних лісів. Нарешті скелі, які створюють найбільшу красу «Софіївки», слугують ілюстрованими журналами для мохів та лишайників і ховають масу рослин, які люблять тінисту прохолоду граніту, поверхня якого вкрита заячою капустою та іншими рослинами». Незважаючи на оптимістичний висновок А. Андржиєвського про те, що «...колекція рідкісних рослин росте безперервно, і немає можливості перерахувати ті рідкості і всі скарби флори, які ростуть у прекрасній Софіївці...», вже до 50-х років XIX століття стан рослин в парку значно погіршився. Про це свідчить стаття про «Софіївку» Ф. Базинера, яка була опублікована в 1851 році в журналі Міністерства державного майна, де відмічається, що уманський сад відносно рослин не може похвалитися своїм багатством. Ф. Базинер називає окремі види рослин, які ростуть в парку, це павловнія імператорська, іудине дерево, каштан їстівний, катальпа бузковолиста, гібіскус сірійський, в'яз плакучий, сосна веймутова, яловець козацький, ялина канадська, платан східний, клен гостролистий, липа

великолиста, гледичія тришпилькова, ясен манний, айлант залозистий, сумах оленерогий, сосна лісова, тополя біла, верба вавилонська. При цьому повідомляється, що дерева ці погано розміщені і знаходяться в більшій частині в зовсім закритих місцях або в глушині, серед густого лісу, де їх важко помітити, а тюльпанне дерево, яке вирізняється, як кажуть, своїм гарним ростом, загинуло два роки тому від суворої зими. Разом з тим, відмічена невтомна турбота старшого начальства і старання садівника Штейгера щодо покращення стану насаджень парку, повідомляється про розведення на схилах перед оранжереями кольорового партеру і виноградника, про будівництво нових теплиць, про досліді по розмноженню хвойних порід і посадках нових екзотичних рослин. Наводяться цікаві дані про оранжерейні рослини, тут згадуються великі лимонні дерева, дуже гарні ананаси, яких щорічно вирощується до 3 тис. штук, персики, виноград, абрикоси, фуксії, юстиції, пеларгонії, банани, кактуси, мирти, пасіфлори, троянди, кани, кальціолярії, цинерарії, ахіноменес, рододендрон понтійський, азалія індійська, камелія японська, тютюн сизий, сунічне дерево, замія страхітлива, цикас, абутілон, агапантус, традесканція. Третій період: 1859 – 1929 роки 30 березня 1859 року царським указом парк передається Головному училищу садівництва, яке переводиться з м. Одеси в м. Умань. Продовжує називатись Царициним садом, хоч за указом царя, сад має офіційну назву «Уманський сад Головного училища садівництва». В. В. Пашкевич заклав так званий Англійський парк. У 1923 р. постановою Уманського окрвиконкому парк перейменовано в «Сад імені III Інтернаціоналу». Проводяться рубки догляду та санітарні рубки. Парк занепадає. До цього періоду відносяться перші наукові публікації про флору Уманщини відомих ботаніків А. Андржиєвського, Роговича та іноземця Гольца, останній описав 390 видів рослин, які були знайдені біля Умані. З 1882 по 1886 р. рослинність Уманщини вивчав відомий ботанік Й. Пачоський. Він зібрав великий гербарій, одна частина якого мала 700 видів рослин і зберігалась в Уманському училищі землеробства і садівництва, а друга в обсязі 1100 екземплярів була передана в розпорядження Київського товариства природознавців. Результати своїх досліджень Й. Пачоський опублікував у 1886 році в записках Київського товариства природознавців. В цій роботі наводиться список 1062 видів рослин і 20 видів та родів грибів. Список включає як дикорослі, так і культивовані рослини з вказуванням місця зростання. Для «Софіївки» нараховано 140 видів дерев і кущів, з них 92 види екзотів, в числі яких 83 види листяних і 9 видів хвойних рослин з поміткою «і деякі інші». В 1927 р. в «Тр. с.-г. ботаніки» було опубліковано повідомлення Уманського сільськогосподарського технікуму «Деревні та чагарникові породи парку ііі Інтернаціоналу

(колишня Софіївка) поблизу Умані», де дається короткий опис парку та наводиться список рослин парку, складений завідувачем парку С. Бонецьким, який, до речі, називає парк «Перлиною України». В статті відзначається, що в «Софіївці» на той час зростало 494 видів, форм та сортів деревних декоративних рослин, в тому числі 5 видів і 54 сорти троянд, 46 видів і форм хвойних рослин і 389 видів і форм листяних дерев та кущів. Крім того, в оранжереях і теплицях вирощувались 500 найменувань рослин і у відкритому ґрунті 300 інших квіткових рослин. Таким чином, незважаючи на великі труднощі, асортимент декоративних рослин парку не тільки зберігся, а й значно поповнився порівняно з 1905 роком. В каталозі дерев і кущів Уманського Царициного саду, який був виданий в 1905 році, пропонуються покупцям живці та саджанці 646 сортів фруктових порід 16 видів, 430 видів декоративних дерев, кущів та ліан і 9 видів підщеп. Четвертий період: 1929 – 1955 роки Постановою Раднаркому УРСР за № 26/630 від 18.05.29 р. «Софіївка» (як уже відзначалось з 1923 року стала називатися Сад ііі Інтернаціоналу) оголошується заповідником. Оранжерея, парники і, відповідно, частина території парку залишається в підпорядкуванні теперішнього сільськогосподарського університету. Парку надається самостійний статус, і він аж до 1955 року кілька разів перепідпорядковується різним відомствам, які були створені при Раді народних комісарів тодішньої УРСР. В 1945 р. парку присвоєно повну назву «Уманський державний заповідник «Софіївка». В 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову «Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника «Софіївка». На ремонт і реставрацію парку виділяється 1 млн крб. У 1948 р. затверджується генеральний план відновлення і розвитку заповідника «Софіївка». В 1949 році для поповнення і збагачення насаджень парку створюється декоративний розсадник на площі 20 га.

Активно проводяться роботи з ремонту і реставрації малих архітектурних форм, дорожньо-алейної системи, скульптур парку. Проводиться інвентаризація деревних і чагарникових порід, з'являються наукові праці з історії парку, про його дендрофлору, скульптуру, малі архітектурні форми тощо. В цей же період втрачено оригінали мармурових скульптур Аполлона Бельведерського, Венери купальниці, Меркурія, з яких залишилися копії в

органічному склі, а статуя Амура, як і бюст С. Трембецького, безслідно зникли, хоч пізніше знайдено мармурові крильця від статуї Амура та окремі фрагменти мармурової скульптури Венери Медицейської, які зараз знаходяться в музеї. Щодо дендрологічних багатств із архівних даних відомо, що після великої вітчизняної війни в парку збереглося 180 видів і форм деревних рослин, хоч за даними О.Л. Липи в 1932 – 1945 роках в ньому зростали 377 видів, форм і сортів дерев і кущів. В списках насіння, що пропонувались парком для обміну в 1951 р. числилось тільки 114 плодоносних видів і різновидностей деревних порід, а в 1956 р. – 138 видів і форм. П'ятий період: з 1955 року по 1980 р. 26 вересня 1955 року дендрозаповідник «Софіївка» на підставі Постанови Ради Міністрів України за № 1184 переводиться в систему Академії наук України і підпорядковується у своїй науковій діяльності Ботанічному саду АН України. В 1958 році рішенням Черкаської обласної ради «Софіївці» відведено 6,19 га землі за рахунок Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га за рахунок Уманського сільськогосподарського інституту. В 1972 році до «Софіївки» приєднується територія площею 5,1 га, яка раніше належала військовій частині. В цей час у парку всі дерев'яні східці замінюються на гранітні, при цьому порушується цілісність партерного амфітеатру як паркової композиції, бо замість серпантинних доріжок, його по центру пересікають гранітні східці від фонтану «Семи струмків» до оранжерей сільськогосподарського інституту (нині Уманського національного університету садівництва). Проводиться капітальний ремонт Рожевого павільйону з заміною гранітного фундаменту. На Головному вході замість дерев'яної огорожі на цегельних стовпчиках будується ажурна металева огорожа з гранітними колонами. На Головній алеї за проектом Є. Лопушинської в 1974 році замість цегляної будки споруджується з граніту композиція «Срібні струмки». В ці ж роки асфальтується бруківка парку від Головних воріт до воріт сільськогосподарського інституту. При цьому ліквідується кругла клумба, яка була перед павільйоном Флори. Від мосту на острів Анти-Цирцеї до дамби по вул. Інтернаціональній прокладається благоустроєна алея з водоспусками, гранітними сходами.

В цей період поповнилась рослинні багатства парку за рахунок посадок в Грековій балці, на Дубинці, Звіринці, в Арборетумі ім. В.В. Пашкевича, де було висаджено більше 45 тис. саджанців.

З 1966 по 1972 рр. наукова робота велася з питань інтродукції та акліматизації нових цінних рослин, призначених для збагачення рослинних ресурсів парку.

Наприкінці 1972 року в «Софіївці» нараховувалось 550 таксонів деревних та кущових рослин, з них – 497 листяних і 53 хвойних. Згідно з даними інвентаризації за 1980 рік, в парку виявлено близько 400 видів рослин. Шостий період: з 1980 року понині відбувається відродження «Софіївки» не тільки в поверненні окремим ділянкам парку його первинної достовірності, відновленню їх за історичними документами до того вигляду, як це було при Л. Метцелю, а й повернення парковим композиціям їх первісного семантичного означення, яке задумувалось творцями парку, але з часом було втрачено. Власне з цього часу «Софіївка» поступово перетворюється в самостійну наукову установу НАН України та в крупний центр інтродукції та акліматизації в Правобережному Лісостепу України. Цей період розпочинається зі стихійного лиха, яке випало на долю «Софіївки» в ніч проти 4 квітня 1980 року. Зима 1980 року була суворою і безсніжною. В березні на замерзлу землю випало багато снігу, а на початку квітня в результаті активного підвищення температури бурхливі талі води швидко наповнили ставки парку, що призвело до руйнування дамби третього Красноставського ставу, площа якого за рахунок переповнення досягла до 30 га. Потужний потік із суміші води, мулу, льоду пронісся по «Софіївці», змітаючи на своєму шляху малі архітектурні форми, скульптуру, містки, руйнуючи алеї, паркові композиції, знищуючи дерева і кущі. В центральній частині парку висота цього потоку сягала 5–6 метрів. Вже 4 квітня в «Софіївці» активно розгорнулись відновлювальні роботи. Дякуючи керівництву міста та рядовим уманчанам і невеличкому колективу парку, який тоді нараховував разом з науковцями 80 осіб, в «Софіївці» за чотири місяці було реставровано понад шістдесят об'єктів, і вона практично до осені була готова приймати своїх відвідувачів. З цього часу щорічно в «Софіївці» здійснюються роботи з її реставрації, відбудова та освоєння нової західної частини парку, яка була приєднана в повоєнні роки. Перш за все освоюється територія колишньої військової частини площею 5,1 га, де організовується адміністративно-господарча зона парку, куди переселяються дирекція парку та науковці. Тут практично заново відбудовується 25 гаражів для автомобілів, тракторів і старовинних карет. Капітально ремонтується пункт технічного обслуговування техніки, добудовується невеликий лабораторний корпус з кімнатами для приїжджих на другому поверсі. На базі колишніх складів боєприпасів, де під час війни німцями був влаштований госпіталь, так званий «Ревіз №03», для радянських військовополонених з Уманської ями, було побудовано бібліотеку з читальним залом, їдальню для

робітників та службовців з кімнатою відпочинку, зал засідань на 90 місць, складські приміщення, газифікована котельня, побудовано водонапірну башту, куди подається вода із свердловини, пробуреної в Західній частині парку. Побудовано пилораму, столярний цех, приміщення для утримання коней, овець, птиці. З території парку за період з 1980 року по 1996 рік відселено 25 сімей та поліпшують свої житлові умови вісім сімей. Сьогодні на території парку і розсадника, не проживає жодна сім'я, і це створює ідеальні умови для дотримання заповідного режиму парку. Колекція рослин Національного дендропарку «Софіївки» нараховує майже 4 тис. таксономічних одиниць, в тому числі: близько 800 деревних, понад 1,6 тис. кущових і майже 1,5 тис. трав'янистих рослин[41, 42, 70].

Одним з основних завдань наукової діяльності Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України є збереження в штучних умовах у зоні південної частини Правобережного Лісостепу України колекцій живих рослин, в тому числі рідкісних і зникаючих видів. Колекція рослин, що підлягають охороні, в Національному дендрологічному парку «Софіївка» НАН України нараховує близько 70 видів вищих судинних рослин, серед них 67 видів, включених у діюче видання Червоної книги України, 11 з Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи (iUCn), 8 видів – з Додатку I Конвенції про охорону дикої флори, фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) та 6 видів з Європейського Червоного списку. З видів, занесених до Червоного списку МСОП, в колекції присутні переломник Козо-Полянського (*Androsace kosopoljanskii* Ovcz.), волошка Талієва (*Centaurea taliewii* Kleopow), пізньоцвіт Фоміна (*Colchicum fominii* bordz.), шафран вузьколистий (*Crocus angustifolius* Weston), підсніжник Ельвеса (*Galanthus elwesii* Hook.f.), модрина польська (*Larix polonica* Racib.), очиток Борисової (*Sedum borissovae* Balk.), ковили відхиляюча, пухнатолиста, Залеського (*Stipa anomala* P. Smirn. ex Roshev., s. *dasyphylla* (Czern. ex Lindem.) Trautv., s. *zalesskii* Wilensky), бузок східнокарпатський (*Syringa josikaea* J. Jacq. ex Rchb.). З видів, занесених до Європейського червоного списку, крім вже названих присутні гвоздика сиза (*Dianthus gratianopolitanus* Vill.) і підсніжник складчастий (*Galanthus plicatus* M. Bieb.), а з видів, занесених до Додатку I Бернської конвенції, крім двох вищеназваних, присутні рябчик гірський (*Fritillaria montana* Hoppe), півонія вузьколиста (*Paeonia tenuifolia* L.), сон-трава великоквіткова (*Pulsatilla grandis* Wender.), сон-трава широколиста (*P. patens* (L.) Mill.), ковила Сирейщикова (*Stipa syreistschikowii* P. Smirn.), водяний горіх плаваючий (*Trapa natans* L.).

Великобурімський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення

Статус надано постановою колегії Держкомприроди УРСР від 26.12.89 р. № 32. Площа 86,5 га.

Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення 18 ст. Розміщений у с. Велика Бурімка Золотоніського району

(бувшого Чернобаївського). Закладений у ХVІІІ ст. князем Безбородьком на північному сході від села Бурімка, який започаткував насадження лісового масиву з алеями тополі, каштанів та ін. У ХІХ ст. маєток був проданий відомому реформатору князю М.М. Сперанському, який пізніше подарував його своїй племінниці – Фроловій, в заміжжі – Кантакузіній. Значну кількість деревних порід була завезено із різних ботанічних садів, із Криму – корковий дуб, кизилоче дерево, лавровишня, персик, із Карпат – модрина, ялівець. В парку викопали став, який наповнювався підземними джерелами і називався Лебединим (тут плавали білі і чорні лебеді).

Парк нині нагадує лісовий масив: дуже заріс аборигенними видами – кленом гостролистим – *Acer platanoides*, кленом польовим – *Acer campestre*, в'язом гладким – *Ulmus glabra*, липою дрібнолистою – *Tilia cordata*, ясенем високим – *Fraxinus excelsior*, хоча серед них проглядаються старі екземпляри дуба черешчатого – *Quercus robur*, тополі білої – *Populus alba*, осики – *P.tremula*, ясену високого – *Fraxinus excelsior* тощо. Загалом у насадженнях парку зростають рослини, що належать до 21 виду, гібриду чи культивару, що представляють 16 родів і 12 родин дерев, кущів та ліан. На території парку відмічені іржасті гриби на чагарникових та трав'янистих рослинах, зокрема: жостері проносному, кропиві дводомній, молочаї прутовидному. Із ґрунтових макроміцетів спостерігалися ентолома садова (*Entoloma clypeatum* (Fr.) Kumm.), печериця їстівна (*Agaricus bitorguis* (Quél.) sacc.), гнойовик сірий (*Coprinus cinereus* (Fr.) s.F. Cray та іскристий (*C. micaceus* (Fr.) Fr.), міцена (*Muscena* sp.).

Козачанський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення

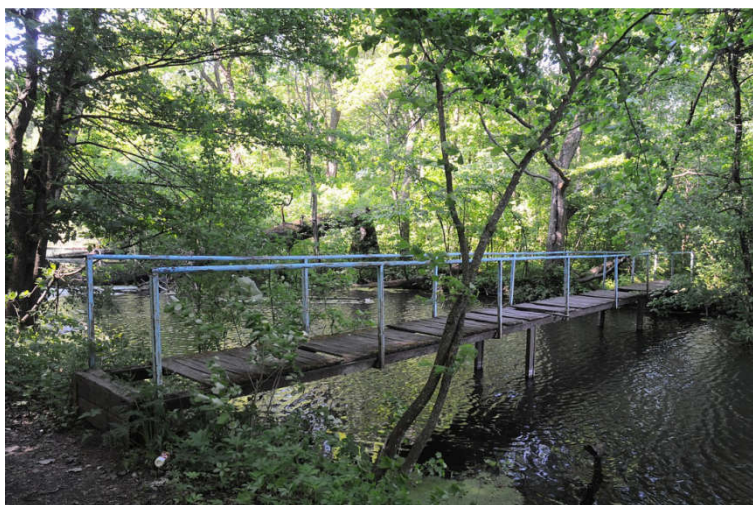

Створено постановою РМ УРСР від 29.01.60 р. № 105. Розташований у с. Козацьке Звенигородського району на площі 51 га.

До 1791 року село перебувало у власності Григорія Потьомкіна, а після його смерті дісталось у спадок Варварі Василівні Енгельгард (Голіциній), племінниці Потьомкіна та рідній сестрі власниці білоцерківської

«Олександрії» Олександри Василівни Енгельгард (Браницької). У центральній частині парку було збудовано палац у псевдоготичному стилі, прокладено систему труб, які живили кілька фонтанів та використовувались для поливу дерев. Через усю територію парку проходив каскад ставків. У маєтку з 1797 до 1801 року проживав і навчав численних дітей родини Голіциних російський поет-байкар І.А.Крилов. На фоні природної рослинності тут було здійснено алейні посадки ялини європейської – *Picea abies*, сосни чорної – *Pinus nigra*, гіркокаштану кінського – *Aesculus hippocastanum*, ясену високого – *Fraxinus excelsior* та ін.

Зараз парк у значній мірі заростає аборигенною рослинністю за участю клена гостролистого – *Acer platanoides* L., клена польового – *A. campestre* L., ясену високого – *Fraxinus excelsior* та в сучасному вигляді мало привабливий для відвідувачів. Але, у ньому збереглася центральна алея із старих екземплярів ясену високого, що пролягає через усю територію, та значна кількість вікових дерев ялини європейської, сосни чорної, модрини європейської, клена гостролистого. У парку є деревні рослини двадцяти таксонів (три представляють голонасінні, а 17 – покритонасінні), які належать до 16 родів 12 родин, є каскад штучних водоймищ – ставків та частина доріжково-стежкової мережі. За умов реконструкції може стати досить цікавим об'єктом туризму та місцем відпочинку для місцевих жителів та відвідувачів.

Парк декабристів – пам'ятка садово-паркового мистецтва

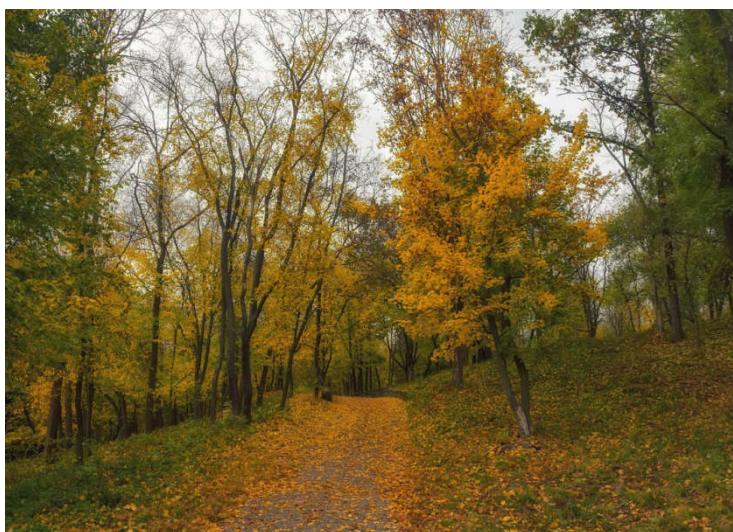
Оголошено Постановою Ради Міністрів УРСР від 29.01.60 р. № 105. Підпорядкований Кам'янському державному історико-культурному заповіднику. Площа 4 га.

Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, заснований наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. у м. Кам'янка на правому березі р. Тясмин.

Садиба належала В. Л. Давидову (1792 – 1855) – одному з керівників Південного товариства декабристів. Тут бували декабристи, О.С. Пушкін, пізніше – П.І. Чайковський. З архітектурних споруд збереглися грот (кінець XVIII ст.), зелений будиночок (поч. XIX ст.) та водяний млин (1825), що розташовані за межами парку.

Основу насаджень становлять аборигенні види з домінуванням клена гостролистого – *Acer platanoides* L. Тут трапляються старі екземпляри як автохтонних (тополя чорна – *Populus alba*, клен польовий – *Acer campestre*), так й інтродукованих видів (каркас західний – *Celtis occidentalis*, гледичія триколючкова – *Gleditchia triacanthos* та ін.) а також ряду таксонів, висаджених у середині XX ст. – садовий жасмин звичайний – садовий жасмин Лемуана – *Philadelphus coronarius* L., *P. x lemoinei* Lemoine, пухироплідник калинолистий – *Physocarpus opulifolius* (L.) Maxim., тамарикс галузистий – *Tamarix ramosissima* Ledeb., в'яз низький – *Ulmus pumila* L. та ін.

Загалом у парку нині зростає 39 видів, гібридів і культиварів деревних рослин (2 – представники голонасінних і 37 – покритонасінних), що належать до 28 родів 21 родини. У парку широко представлено самосів інтродуцентів, що досягли високого рівня акліматизації – каркасу західного, гледичії триколючкової та сумаху дубильного.

Корсунь-Шевченківський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення

Проголошено Постановою РМ УРСР від 29.01.60 р. № 105. Підпорядкований Корсунь-Шевченківському державному історико-культурному заповіднику. Площа – 97 га.

Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, розташований у м. Корсунь-

Шевченківський на кількох островах та ділянці корінного берега р. Рось. Парк закладений у 1782 році архітектором Жаном-Анрі Мюнцем для власника Корсунського староства князя Станіслава Понятовського. У 1799 Корсунський палац і парк викупив цар Павло І і подарував князю П. В. Лопухіну. Після 1918 р. почалася руйнація парку, який з 1925 р. отримав назву «Парк ім. Леніна». 6 квітня 1928 р. Черкаським виконкомом парк проголошено пам'яткою природи республіканського значення, однак це рішення не було підтверджене вищими органами влади[54].

Насадження парку налічують 57 видів і культиварів деревних рослин (9 таксонів – представники голонасінних і 48 – покритонасінних), що належать до 35 родів 21 родин. Основу парку становлять аборигенні види: клен гостролистий (*Acer platanoides* L.), клен польовий (*A. campestre* L.), клен татарський (*A. tataricum* L.), ясен високий (*Fraxinus excelsior* L.), в'яз гладкий (*Ulmus laevis* Pall.) та ін. Цінними є монокультурні насадження бузку звичайного (*syringa vulgaris* L.), розміщені на горі Янталка та окремими вкрапленнями по берегах р. Рось[37, 38, 39, 40].

Статус парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення дозволив зберегти вікові екземпляри сосни Веймутової (*Pinus strobus* L.) (вік – понад 200 років, висота – 31 м, діаметр стовбура – 91 см), гінго дволопатевого (*Ginkgo biloba* L.), (висота 12,5 м, діаметр стовбура – 54 см), алейного насадження із ялини європейської (*Picea abies* (L.) H.Karst.) (висота дерев 25–32,5 м; діаметри стовбурів – 86–115 см), гіркокаштану кінського (*Aesculus hippocastanum* L.) (висота 16,5 м, діаметр стовбура – 140 см) та ін. Крім цього, у середині ХХ ст. насадження парку були доповнені рядом інтродукованих видів і культиварів – робінії клейкої (*Robinia viscosa* Vent.), тополі Симона (*Populus simonii* Corr.), катальпи чудової

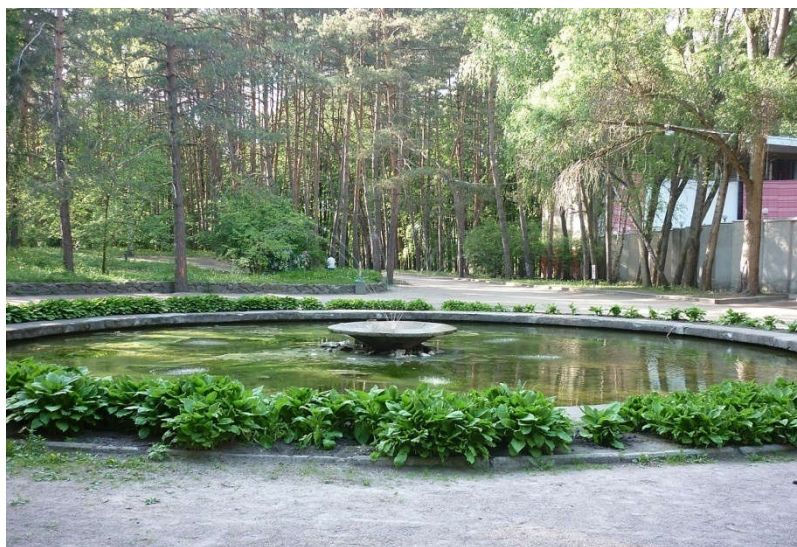
(*Catalpa speciosa* (Warder ex V.E.barney) Warder ex Engelm.), туї західної *Thuja occidentalis* L. 'Fastigiata' тощо.

У складі насаджень трапляються 7 видів, занесених до Червоних списків МСОП різних категорій раритетності: гінкго дволопатевого *Ginkgo biloba* L. – Endangered (під загрозою), вільхи клейкої *Alnus glutinosa*, ялівцю звичайного *Juniperus communis*, ялівцю віргінського *Juniperus virginiana*, ялини колючої *Picea pungens*, туї західної *Thuja occidentalis* – Lower risk/ least concern (під невеликою загрозою), горіха волоського *Juglans regia* – near Threatened (близькі до загрозового стану), а ялівцю звичайного *Juniperus communis* L. – до регіонального Червоного списку Черкаської області.

Окрім штучних насаджень ця територія представляє значний інтерес в аспекті охорони важливих для підтримання біогеоценотичного різноманіття регіону типів біотопів, що належить охороняти згідно з переглянутим в 2010 році Додатком I Резолюції 4 (від 1996 року) Бернської конвенції.

Зокрема, це угруповання ксерофільної рослинності на відслоненнях кристалічних порід (E1.112). Типовими тут є угруповання з домінуванням тонконогу вузьколистого.

«Сосновий бір» – парк пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення

Статус надано постановою колегії Держкомприроди УРСР №25 від 27.07.1977 р.

Площа 39,2 га. Розташований у північно - західній частині м. Черкаси (Соснівський район). Територія окреслена автомагістраллю Н-16 Черкаси–Київ, вул.

Дахнівською, що веде до виїзду з міста у бік м. Канів і вул. Пальохи. Північно-східна частина парку виходить на набережну р. Дніпро. Парк обслуговує КП «Дирекція парків» (м. Черкаси).

Об'єкт створений у 1967 р. на базі існуючого сосново-дубового лісу та штучних насаджень сосни звичайної, висадженої працівниками Черкаської лісозахисної станції та Дахнівського лісництва з меліоративною метою. Проект парку розроблено працівниками «Укрдніпроінжпроект» разом із Управлінням головного

архітектора м. Черкаси. Серед об'єктів озеленення, створених за останні десятиліття в Україні, цей парк визнано одним із найкращих, за що на огляді-конкурсі досягнень радянської архітектури в Москві 1972 року його було нагороджено Почесним дипломом Спілки Архітекторів СРСР, а архітекторам Г.А. Урсатию, В.Г. Гнездилову, інженеру-дендрологу Є.Д. Смирновій у 1979 р. присвоєно Державну премію УРСР ім. Т.Г. Шевченка. Територія має розгалужену систему доріжково-стежкової мережі, поділена на ряд функціональних зон (активного і тихого відпочинку, дитячу, прогулянково-оглядову, пляжів). Парк має розвинуту інфраструктуру, вдале розміщення і є місцем відпочинку жителів та гостей м. Черкаси. Тут часто відбуваються фестивалі, концерти, працює літній кінотеатр. У складі дендрофлори парку налічується 115 видів, гібридів і культиварів дерев, кущів та ліан (102 види і гібриди, 13 культиварів), які успішно виконують як рекреаційні, так і фітомеліоративні функції, захищаючи від ерозії горбисті схили Дніпра. На момент створення об'єкту у його насадженнях використовувалось 178 таксонів як аборигенних, так й інтродукованих деревних рослин, завезених переважно з Тростянецького дендропарку та дендропарку «Софіївка» НАН України), частину з яких (болотний кипарис – *Taxodium distichum* (L.) Rich., сосна Банкса – *Pinus banksiana* Lamb., сосна Веймутова – *P. strobus* L., бундук дводомний – *Gymnocladus dioica* (L.) K.Koch, гортензія Бретшнейдера – *Hydrangea bretschneideri* Dipp. та ін.) нині втрачено. Тим не менш, у парку трапляються малопоширені серед флори екзотів Середнього Подніпров'я таксони, зокрема кладрастис жовтий – *Cladrastis lutea* (F.Michx) K.Koch, платан кленолистий – *Platanus x acerifolia* (Aiton) Willd., липа американська – *Tilia americana* L., розовик керієвидний – *Rhodotypos kerrioides* Ziebold et Zucc. та ін. Парк виконує роль резервату дендрогенофонду видів, які у природних системах підлягають різним ступеням ризику та потребують охорони. У складі його насаджень трапляються 10 видів, що занесені до Червоних списків МСОП різних категорій раритетності: абрикос – *Armeniaca vulgaris* і яблуня Недзвецкого – *Malus niedzwetzkyana* Dieck. – Endangered (під загрозою), біота східна – *Platyclusus orientalis* (L.) Franco, церцис канадський – *Cercis canadensis*, ялівець китайський – *Juniperus chinensis*, ялівець козацький – *Juniperus sabina*, ялівець віргінський – *Juniperus virginiana*, ялина колюча – *Picea pungens*, туя західна – *Thuja occidentalis* – Lover risk/ least concern (під невеликою загрозою), горіх грецький – *Juglans regia* – near Threatened (близькі до загрозливого стану), а кизил – *Cornus mas* L. – до регіонального Червоного списку Черкаської області[15].

Зоологічний парк

Оголошений Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 липня 1983 р. №311. Заснований 14 листопада 1978 року. Загальна площа на період оголошення становила – 8 га. Фактично після проведення робіт по винесенню в природу об'єкту площа парку становить - 4,37 га. Підпорядкований Черкаській міській раді,

має власну адміністрацію.

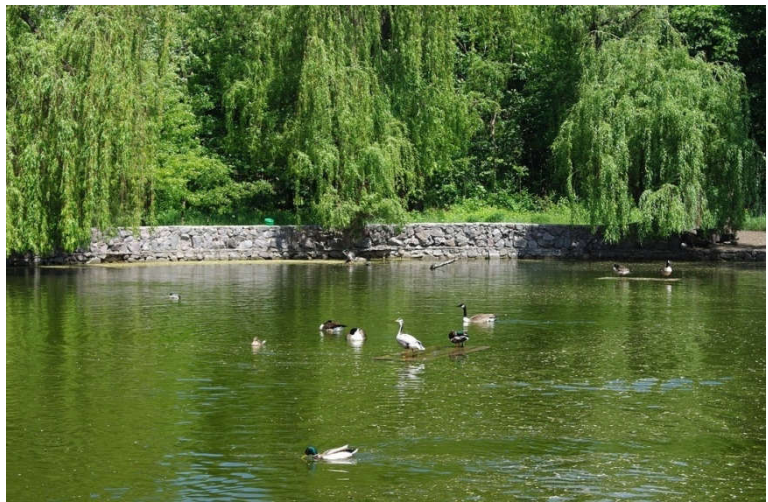
Колекція тварин Черкаського зоопарку налічує 2630 особин 223 видів диких тварин, в тому числі: ссавці – 28, птахи – 44; риби, рептилії та земноводні – 151 вид. Серед них – ведмідь бурий, собака енотоподібний, дикобраз, макака резус, вовк, лис, крук та багато інших. [103]

Група безхребетних тварин в Черкаському зоопарку представлена двома типами: членистоногі та молюски. Тип членистоногі представлений трьома класами: павукоподібні, двопарноногі та комахи; тип молюски представлений класом молюски червононогі.

Колекція птахів Черкаського зоопарку нараховує 272 особини, що відносяться до 13 родин.

Гордістю Черкаського зоологічного парку є види, занесені до Червоної книги України і міжнародних «червоних» переліків, зокрема орел степовий, рись європейська, качка мандаринка та ін.

Державний зоологічний парк, як об'єкт природно заповідного фонду оголошений з метою збереження та вивчення у спеціально створених умовах об'єктів дикої фауни для науково-освітніх, пізнавальних та науково-дослідних цілей.

Розділ 4

Вплив основних негативних факторів на стан біорізноманіття

Вплив індустріального комплексу. Забруднення атмосфери промисловими викидами Черкаської промисловості починаючи з 1960 року спричинило хронічний тип забруднення лісових насаджень в радіусі до 30 км від промислової зони міста. Соснові насадження, які старші 50-60 років, мають зовнішні ознаки ослаблення, деякі - середній ступінь пошкодження. Структура дерева станів спрощується, ліс деградує, зникають своєрідні лишайники, збіднюється флора та фауна. Останнім часом викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря за обсягами зменшилися, але, враховуючи хронічний тип забруднення, наслідки відчутні.

Проблема накопичення, збирання, переробки, утилізації, видалення, знешкодження та захоронення відходів є однією з гострих проблем функціонування будь-якого населеного пункту. Відходи виробництва та споживання, при їх накопиченні, є джерелом суттєвої екологічної небезпеки та соціальної напруги. Кількість утворюваних твердих побутових відходів постійно збільшується, а склад їх змінюється, що пов'язане із застосуванням нових пакувальних матеріалів, як вітчизняного, так і іноземного виробництва.

Важлива проблема в області пов'язана із накопиченням відходів у місцях їх утворення.

Через відсутність технологій по переробці більшості відходів та незадовільне фінансування заходів у сфері поводження з відходами, спрямованими в першу чергу на їх знешкодження та утилізацію, значна кількість таких відходів накопичується в місцях їх утворення.

Розміщення міського сміттєзвалища в самому центрі Черкаського бору призвело до забруднення лісового масиву та всихання лісових насаджень на значній площі.

Вибір дороги для перевезення сміття проведено без врахування вимог щодо забезпечення та охорони шляхів міграції тварин. Через не дотримання правил та технології експлуатації сміттєзвалища, зросла чисельність хижих шкідливих видів тварин (лисиць, бродячих собак та котів, ворон та інших), які наносять шкоду всім іншим видам тварин.

Джерелами забруднення водних об'єктів являються очисні споруди та каналізаційні мережі виробничих управлінь житлово-комунального господарства. Із діючих в області 38 комплексів очисних споруд більше половини потребують реконструкції. [45].

Вплив енергетики та транспорту. Однією з важливих екологічних проблем в області є забруднення атмосферного повітря шкідливими викидами автотранспортних засобів, у тому числі оксидами вуглецю і азоту, вуглеводнями, сполуками свинцю. Вздовж головних транспортних магістралей зосереджуються викиди шкідливих речовин.

Будівництво автомагістралі державного значення Київ – Одеса створило ряд перешкод на шляхах міграції тварин, створюючи ефект бар'єру, призводить до фрагментації екосистеми.

Вплив сільськогосподарського виробництва. Висока розораність, деградація системи захисних насаджень, забрудненість агроландшафтів стічними водами, залишками пестицидів, які зберігаються на складах бувших КСП та являються потенційними забруднювачами довкілля.

За останні роки різко скоротилися об'єми внесення органічних та мінеральних добрив та засобів захисту рослин. Але хімізація сільського господарства, яка проводилась в попередні роки, супроводжувалась негативними наслідками для навколишнього середовища.

Однією з основних причин спаду родючості, являється наявність в області великої кількості кислих ґрунтів. Кислі ґрунти (рН < 5,5) займають площу 223,46 тис. га або 20,9%. Середній агрохімічний бонітет ріллі по області складає 55,3 бали. Найвищий бонітет ґрунтів мають господарства Уманського району в діапазоні від 61,1 до 64,3. Найнижче оцінені сильно еродовані ґрунти Черкаського району в діапазоні від 42,8 до 49,7 балів.

Інформація про якість ґрунтів області представлена в таблиці 14.

14. Якість ґрунтів сільськогосподарського призначення в межах Черкаської області

№ п/п	Назва районів	Вміст гумусу, %	Середньозважений вміст азоту, мг/кг	Вміст фосфору, мг/кг	Вміст калію, мг/кг	% кислих ґрунтів (рН _{KCl} 4.0-5.5)	Еколого агро-хімічна оцінка, бал
1	Звенигородський	2,80	110,1	137,0	90,0	38,5	55,7
2	Золотоніський	2,97	120,8	127,0	68,0	12,7	54,7
3	Уманський	3,29	145,7	121,1	109,6	37,1	62,0
4	Черкаський	2,42	93,2	158,0	62,0	42,0	50,5
	По області	3,05	120,5	129,0	83,9	20,9	55,3

Однією з характерних ознак деградації ґрунтів є наявність значної кількості кислих ґрунтів із всіма негативними наслідками. В період інтенсивної хімізації землеробства застосування мінеральних добрив зумовило зростання кислотності ґрунтів. На противагу цьому щорічно вапнувалось 100-120 тис.га ґрунтів за рахунок коштів державного та місцевого бюджету, що забезпечувало відносну стабілізацію кислотності. Після 1990 року вапнування припинилось із-

за відсутності бюджетних коштів, в теперішній час вапнується біля 6-12 тис.га у рік, тільки за рахунок землекористувачів. Нестача техніки для комплексу робіт для обробітку земель взагалі, та ерозійно небезпечних територій, зокрема, ще більше активізували деградаційні процеси ґрунтів. Як показав баланс мінерального живлення, дефіцит в рільництві області за 2018 рік склав у середньому 152 кг елементів живлення на кожному гектарі ріллі. На чверті рільних площ, де домінує ерозія, ці втрати набагато вищі. [3, 24].

Система ведення лісового господарства. У зв'язку з інтенсифікацією лісового господарства, зріс антропогенний вплив на ліси. Сучасні технології ведення лісового господарства включають механізовані як суцільні (рубки головного користування, санітарні, лісовідновні) так і вибіркові (рубки догляду) рубки. Щорічно в області суцільні зруби становлять більше 1000 га, що призводить до тимчасової фрагментації лісів. Застосування потужної техніки при трелюванні та вивезенні деревини – до знищення рослинного покриву та послідууючої зміни видів. При проведенні рубок догляду за лісом, які проводяться щорічно майже на 17 тис.га, зріджуються деревостани, міняється освітлення ґрунтового покриву, відбувається зміна видового складу, знищуються ремези, відбувається турбування фауни.

Випалювання сухої природної рослинності та лісові пожежі. Протягом останніх 5 років значно зросла кількість випадків випалювання сухої водно-болотної рослинності та сіножатей, а також обсяги лісових пожеж. Пожежі наносять значну шкоду природним екосистемам, скорочують чисельність багатьох комах, птахів, тварин, призводять до зміни рослинного покриву

Згідно статистичних даних, майже 100% лісових пожеж виникають з вини людини, через її недбалість, і зовсім мізерна частина як наслідок природних факторів.

Вплив мисливського господарства. Ведення мисливського господарства в останнє десятиріччя значно ускладнилось у зв'язку з частими змінами користувачів, дробленням великих господарств, незначним вкладенням матеріальних ресурсів у ведення мисливського господарства. Вивчення та порівняння динаміки чисельності основних видів мисливських тварин свідчить про скорочення їх чисельності. Нехтування закономірності розвитку природних систем наносить шкоду також рослинним ресурсам. Так, штучне збільшення чисельності кабана на території МГ „Трахтемирівське”, призвело до майже знищення популяції пальчаторінників, бульби яких викопували кабани. В невідільних та напіввідільних умовах утримуються дикі тварини як для випуску „під постріл”, так і з метою збільшення чисельності в природі. Більша частина мисливських господарств області не має науково -

обґрунтованих розрахунків оптимальної чисельності такого утримання. Чисельність деяких видів тварин близька до критичної при якій існує вірогідність спорідненого схрещення та зменшення генетичної різновидності[25, 26, 27, 70].

Інші фактори впливу.Серед інших факторів негативного впливу на біорізноманіття слід відмітити такі як надмірне використання дикорослих рослин як лікарської та харчової сировини, випасання худоби, зривання квітів на букети, браконьєрство та хижацтво по відношенню до тварин, меліорація, інші.

Однією з найбільш важливих складових частин біоресурсів області є запаси риби та інших об'єктів водного промислу.

Згідно з даними Червоної книги України на території області в басейні Дніпра представлені наступні види червонокнижних видів круглоротих та риб: минога українська (*Eudontomyzonmariae*, Bern, 1931), стерлядь (*Acipencerrutenus*, Linnaeus, 1758) та марена дніпровська (*Barbusbarbusborysthenicus*, Dybowsri, 1862).

Практично всі внутрішні прісноводні водойми - річки, озера, водосховища, технічні водойми активно освоюються добувним промислом. На протязі останніх років на більшості водойм спостерігається чітка тенденція до зниження загального вилову риби, добування інших об'єктів водного промислу або погіршення видового і якісного складу уловів риби.

Тенденції зміни біорізноманіття та визначення шляхів пом'якшення загрози негативного впливу

Особливостями сучасного стану розвитку біосфери є нестримний антропогенний вплив на всі, без виключення, рівні існування біологічної організації – від субклітинного, клітинного до екосистемного та ландшафтного. Інтенсивний розвиток енергетики, ресурсозатратних промислових технологій, зарегулювання стоку річок, урбанізація, екстенсивне ведення сільського та лісового господарства, мисливства та промислове рибальство, розширення рекреаційних зон, військова діяльність та інше значно інтенсифікували загрозу біорізноманіттю.

Джерелами загрози біологічному різноманіттю можуть бути, як природні, так і антропогенні фактори, причому останні явно переважають. Найбільш розповсюдженими причинами зниження чисельності та видового різноманіття є:

- руйнування місць розповсюдження тварин та рослин внаслідок господарської діяльності;
- забруднення навколишнього природного середовища;
- нераціональний промисел та браконьєрство;
- суцільні рубки лісів;

- лісові пожежі;
- недостатньо розвинута мережа територій, які знаходяться під охороною;
- відсутність комплексного управління та єдиної системи охорони біорізноманіття;
- через дачне та підсобне будівництво на місцях та поблизу з місцями мешкання диких тварин.

Географічне положення, кліматичні умови Черкащини зумовили формування на території області різноманітної рослинності та утворюють умови для проживання численних видів тварин.

Нажаль через фрагментарність наукових досліджень на сьогоднішній день відсутні уточнені дані стосовно різноманіття рослинного та тваринного світу області.

Шляхи пом'якшення загроз негативного впливу на біорізноманіття.

Для забезпечення охорони, збереження та відтворення біорізноманіття необхідно вживати наступні заходи:

- поліпшення стану збереження природного і напівприродного середовища існування біорізноманіття шляхом оголошення територій та об'єктів ПЗФ;
- виділення структурних елементів регіональної екомережі на території – нанесення меж на картографічні матеріали, обов'язкове врахування при розробленні генеральних схем розвитку населених пунктів, іншої містобудівної документації та будь-яких регіональних програм з питань охорони земель, лісів, річок та ін..;
- проведення інвентаризації біоти та надання соціологічної оцінки видів, що потребують охорони. Особливу увагу необхідно приділяти ендемічним видам та визначенню переліку видів дикорослих рослин, які не повинні завдавати шкоди іншим живим істотам у межах області;
- здійснення моніторингу рідкісних типів природних середовищ та видів флори і фауни. Організація системи екологічного моніторингу, завдання якого – збирати, опрацьовувати, накопичувати та передавати інформацію про стан екосистем та динаміку зовнішніх чинників, які впливають на них з подальшим прогнозуванням можливих схем розвитку екосистем у часі й просторі, обґрунтуванням управлінських рішень щодо збереження і відновлення природних ресурсів. Налагодження екологічного моніторингу ландшафтів – це узгодження галузевих програм моніторингу, що ведуть спостереження за окремими компонентами ландшафту;

- визначення локальних, національних і глобальних пріоритетів охорони біорізноманіття;

- залучення об'єднань громадян до вирішення питань охорони та збереження біорізноманіття.

- розроблення локальної (елементарної) моделі екомережі для кожного ландшафту, де можливе тривале або навіть тимчасове збереження виду. Розташування елементарних ланок екомережі має визначатись насамперед наявністю рідкісних та зникаючих видів, що мають державний, європейський чи світовий статус охорони. До екомережі місцевого рівня необхідно включати ліси та лісосмуги, ставки, озера, болота, закрайки поля як шляхи міграції, слід розробити рекомендації щодо оптимальної структури закрайок поля в агроландшафтах різних природних зон. Необхідно планувати відновлення агробіорізноманіття деградованих територій. Доцільно передбачити створення «степових» та «лучних» ланок екомережі, збереження існуючих та створення нових реміз серед полів (ділянки луків та степів, балки, невеликі водойми, болітця, зарості кущів та дерев, кар'єри, звалища, тощо).

- збереження існуючих та створення нових екокоридорів вздовж шосейних і ґрунтових доріг, водостоків, у т.ч. меліоративних каналів, а також буферних (неораних) смуг навколо водойм, лісів також між полями. Для того щоб знизити загрозу турбування біоти, слід заборонити прокладання ґрунтових доріг вздовж лісів, водойм, інших природних і напівприродних угруповань. При будівництві шосейних доріг з насипом передбачити створення під дорогою переходів для тварин.

З метою зменшення антропогенного навантаження на екосистеми при веденні сільського господарства необхідно здійснювати наступні заходи:

- поліпшити структури угідь;
- впровадити ґрунтозахисні системи землеробства з контурно- меліоративною організацією території;

- рекультивувати порушені землі із застосуванням ландшафтно-екологічних принципів;

- консервувати деградовані сільськогосподарські угіддя;
- створити систему захисних лісових насаджень;
- окремі поля перевести у мисливські угіддя;
- забороняти розорювання будь-яких ділянок, які не розорювались протягом останніх 10-15 років;

- встановити відшкодування за незібраний урожай на ділянках сільгоспкультур, щоб зберегти на них гнізда та виводки мисливських видів, та покарання за їх знищення;

- забезпечити застосування ґрунтозберігаючих технологій (безвідвальний обробіток), зменшення хімічного тиску на поля (використання агротехнічних методів боротьби і шкідниками й бур'янами, біометодів та органічних добрив, заборона небезпечних хімічних засобів);

- забезпечити застосування правильної сівозміни зі значною участю кормових багаторічних трав, з вирощуванням великої кількості різних культур, особливо, кормових для диких тварин: вівса, гороху, картоплі, пшениці. При збиранні врожаю рух агрегатів спрямовувати від центру поля до його периферії;

- широке використання засобів біологізації рільництва (багаторічних трав, розширення площ бобових культур, застосування біологічних препаратів, що стимулюють азотно фосфорне живлення;

- досягти зменшення розмірів полів та розміщення їх контурів за ґрунтово-рельєфними межами.

Для обґрунтування напрямів раціонального використання земельних ресурсів області та впровадження господарсько-технологічних заходів для відтворення їх природно-екологічних функцій необхідно:

- узагальнити інформацію про землі сільськогосподарського призначення з метою уточнення розмірів площ, які зазнали інтенсивної ерозії, засолення, підтоплення, втрати родючості та інших процесів, що погіршують стан земель, для виявлення ділянок, які перебувають у кризовому стані;

- оновити карти якісного стану земель, зокрема сільськогосподарського та лісгосподарського використання;

- організувати моніторинг земель, еталонних стаціонарних ділянок для спостереження за негативними процесами у всіх ландшафтно-екологічних районах;

- забезпечити відновлення робіт з вапнування ґрунтів, використовуючи місцеві матеріали (дефекат, мергель, сапропелі та ін.);

- застосування органічних та мінеральних добрив лише на основі еколого-агрохімічних паспортів полів, що забезпечують високу окупність добрив;

- використовувати продуктивний ґрунт, що накопичився на територіях цукрових заводів області, на полях сільгоспдприємств;

- впровадження ґрунтозахисного землеробства з контурно меліоративною організацією території, розробити конкретні програми для районів та окремих господарств, незалежно від їх форми власності та господарювання.

Для зменшення рівня антропогенного навантаження на екосистеми, зокрема забруднення їх викидами забруднюючих речовин індустриального комплексу та населених пунктів, необхідно виконати такі заходи:

- забезпечення проведення оцінки впливу на довкілля у процесі прийняття рішень про провадження планованої діяльності відповідно до вимог ст.3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля»

- припинення нового промислового будівництва, не пов'язаного безпосередньо з задоволенням потреб населення у містах і населених пунктах, з підвищеним рівнем забруднення навколишнього природного середовища, першочергово здійснити в них реконструкцію і технічне переозброєння діючих виробництв із застосуванням новітніх технологічних процесів;

- продовження проведення інвентаризації джерел забруднення атмосферного повітря та оцінки обсяги викидів забруднюючих речовин від стаціонарних і пересувних джерел, а також інвентаризації скидів господарсько-побутових стічних вод на господарських об'єктах, розташованих в області та в басейнах малих і середніх річок;

- досягти зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу від стаціонарних та пересувних джерел викидів за рахунок впровадження заходів з охорони атмосферного повітря;

- у найближчі роки досягти припинення скиду в річки і водойми неочищених стічних вод;

- здійснити перехід до економічних методів управління природокористуванням, економічного стимулювання раціонального використання водних ресурсів, екологічно чистого виробництва, підприємств щодо переробки промислових та побутових відходів.

З метою збереження земель водного фонду та водних ресурсів:

- забезпечити відповідність ступеня очищення стічних вод і доведення їх до встановлених норм і стандартів;

- завершити будівництво та провести реконструкцію споруд для об'єктів, діяльність яких впливає на екологічний стан басейнів малих та середніх річок;

- влаштувати водоохоронні зони та прибережні захисні смуги вздовж річок і водойм, посилити контроль за додержанням встановленої законодавством заборони щодо використання стійких

та сильнодіючих пестицидів, зберігання та застосування пестицидів і добрив; влаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації, гноєсховищ, накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва тощо; скидання неочищених стічних вод, використовуючи рельєф місцевості (балки, пониззя, кар'єри тощо), а також потічки; розорювання земель, а також садівництва та огородництва; влаштування літніх таборів для худоби; будівництва будь-яких споруд (крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних), у тому числі баз відпочинку, дач, гаражів та стоянок автомобілів; миття і обслуговування транспортних засобів і техніки;

- посилити контроль за додержанням суб'єктами господарської діяльності вимог природоохоронного законодавства.

Умови та вимоги щодо ведення лісового господарства:

- підвищити екологічну роль лісів як фільтрів забруднених ландшафтів та індикаторів якості середовища;

- оцінити стан, шляхи збереження, відтворення та збалансованого використання біорізноманіття лісів та інших екосистем ландшафтів;

- для поліпшення умов життя населення слід збільшити площу лісів як за рахунок лісового фонду, так і залісненням неугідь, низькопродуктивних деградованих земель, вилучених із сільськогосподарського та іншого користування;

- слід забезпечити належну охорону та збереженість лісових екосистем, що зазнають антропогенного навантаження, шляхом зонування лісів за ступенем їхньої деградації, розробленням системи рекомендацій з екологічного нормування антропогенних навантажень, підвищення стійкості лісів диференційовано щодо типів (комплексів) антропогенних і природно-антропогенних впливів, типів лісу та зон деградації лісових екосистем.

Ефективним засобом подолання екологічної кризи в Черкаській області має стати посилення просвітницької діяльності в галузі охорони НПС, конструктивне співробітництво спеціально уповноважених органів влади у цій сфері, органів влади та місцевого самоврядування з усіма громадськими рухами екологічного спрямування, сприяння проведенню цілісної політики з екологічної освіти, екологічне виховання та пропаганда природоохоронних знань.

Доцільним є створення нових і залучення функціонуючих громадських еколого-експертних центрів до діяльності, спрямованої на усвідомлення суспільством значення проблеми збереження ландшафтного різноманіття, середовищ існування видів рослин і тварин

Список використаної літератури

1. Сьтник К. М., Шеляг-Сосонко Ю. Р. и др. Редкие и исчезающие растения и животные Украины. – К.: Наукова думка, 1988. – 253 с.
2. Абельєнцев В. І., Попов Б. М. Фауна України. Ряд рукокрилі або кажани – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 445 с.
3. Агрохімічна характеристика та родючість ґрунтів Черкаської області Черкаський обласний державний проектно-технологічний центр охорони родючості ґрунтів і якості продукції. с. Холоднянське, 2020. – 34 с.
4. Акклиматизация охотничье-промысловых зверей и птиц в СССР. – Киров, 1974. – 458 с.
5. Афанасьєв Д. Я. Прибережно-водна рослинність лісостепового та степового Дніпра і водойм його заплав // Укр. бот. журн. – 1966. – 23, №4. – С. 44 – 49.
6. Антонюк Н.Е., Бородіна Р.М., Собко В.Г., Скворцова Л.С. Рідкісні рослини флори України в культурі. – Київ: Наукова думка, 1982. – 216с.
7. Бащенко М. І., Гончар, О. Ф. Екосистемний аналіз природно-заповідних територій Черкащини та вплив антропогенних факторів на динаміку чисельності мисливських видів тварин. Агроекологічний журнал. 2007. Вип. 2. С. 39-45.
8. Бащенко М. І., Гончар, О. Ф. Білушенко А.А. Біорізноманіття екомережі Черкащини та оптимізація співвідношення угідь : Монографія. - Черкаси: Черкаський інститут АПВ, 2010. – 185 с.
9. Бащенко М. І., Гончар О. Ф., Коноваленко Т. Ф. Оцінка територіальної моделі екомережі в межах Черкаського регіону за природними чинниками // Заповідна справа в Україні. – 2007. – Т13, вип. 1 – 2 . – С. 89 – 94.
10. Бащенко М. І., Гончар О. Ф., Лавров В. В., Дерій С.І. Екологічна мережа Центрального придніпров'я: монографія - К: Центр екологічної освіти та інформації, 2009. - с. 386.
11. Бащенко М. І., Гончар О. Ф. Оптимальне співвідношення природних та господарських угідь ключових структурних елементів екомережі. Агроекологічний журнал. 2008. Вип. 2009. – спецвипуск, червень. С. 40-43.
12. Бащенко М. І., Гончар, О. Ф. Білушенко А.А. Мисливські види ссавців в агроценозах Центрального Придніпров'я Агроекологічний журнал. 2013. Вип. 1. С. 65-70
13. Бащенко М. І., Гончар, О. Ф. Білушенко А.А. Ландшафтна структура та біорізноманіття сполучних структурних елементів екомережі Черкаської області. Агроекологічний журнал 2010. Вип. 2. С. 11 – 16
14. Бащенко М. І., Гончар, О. Ф. Стан природно-заповідного фонду Черкаської області та формування регіональної схеми екологічної мережі Пріоритети збалансованого (сталого) розвитку України Матеріали Українського екологічного конгресу 27 - 28 жовтня 2008 р. Том. 2. Вип 2. С. 289 – 295
15. Бащенко М. І., Гончар, О. Ф. Ляшенко А.О., Гавриш О.М. Історія становлення та сучасний стан лісового масиву «Черкаський бір»

Науковий вісник національного аграрного університету 2008 Вип. 122. С. 69 – 76

16. *Бондарук М. А., Лавров В. В.* Оцінка методів фітодіагностики та прогнозування антропогенних змін екологічних режимів на прикладі лісових екосистем // Биол. вестник ХГУ, 2000. – Т. 4, № 1–2. – С. 84–89.

17. *Билушенко А.А.* Рукокрылые (Chiroptera) лесного массива «Холодный Яр» // Зоологічний кур'єр: Тези доповідей конф. молодих дослідників-зоологів (м. Київ, Інститут зоології, 20-21 квітня 2010 р.). – Київ, 2010. – № 4. – с. 10.

18. *Бойко О.В.* Формування екологічної мережі Черкаської області / *О.В. Бойко, О.Ф. Гончар, О.М. Гавриш, Т.Г. Осокіна* // Агроекологічний журнал .-Інститут агроекології і природокористування НААН України.- №3. -2019 С. 14-19
Вірченко В.М. Список мохоподібних Канівського природного заповідника // Заповідна справа в Україні. – 1999. – Т. 5, вип.1. – с. 35-40

19. *Гаврилюк М. Н.* Загальні риси фауни та населення птахів м. Черкас // Проблеми вивчення та охорони птахів. – Львів – Чернівці, 1995. – С. 29 – 30.

20. *Гаврилюк М. Н.* Сучасний стан популяцій хижих птахів Черкащини // Тринадцята наук. сесія Наук. товариства ім. Шевченка в Черкасах. – Черкаси, 2002. – С. 63 – 64.

21. *Гаврилюк М. Н., Грищенко В. М.* Екологія орлана-білохвоста в Черкаській області та деякі її зміни // Вісник Черкас. Ун-ту. – Черкаси, 1998. – Вип. 5 – С. 119 – 123.

22. *Голуб В. М.* Зимовка европейской широкоушки в заповеднике «Холодный Яр» // Вестник зоологии. – 1996. – №1 – 2. – 72 с.

23. *Гончар О.Ф.* Проблеми збереження ландшафтного різноманіття екосистем Черкащини / *О. Гончар, О. Бойко* // The international research and practical conference The development of naturesciences problems and solutions (Brno, April, 27–28, 2018). – BRNO, Czech Republic: Mendel University. –27 с.

24. *Гончар О. Ф., Коноваленко Т. Ф., Гавриш О. М.* Збереження та відтворення агробіорізноманіття в умовах сучасного сільськогосподарського виробництва // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали IV конференції молодих учених та спеціалістів. 29 січня 2008 р. / УААН ДНСГБ. Центр історії аграрної науки, Інститут рослинництва ім. Юр'єва УААН. – К.-Харків, 2008. – С. 95 – 97.

25. *Гончар О.Ф., Гавриш О.М., Босенко К.В., Білушенко А.А.* Оцінка впливу сільськогосподарської діяльності на мисливську фауну Центрального Придніпров'я на прикладі Черкаської області (Методичні рекомендації) Черкаська дослідна станція біоресурсів НААН. – 2015. – 32 с.

26. *Гончар О.Ф., Білушенко А.А.* Оцінка впливу мисливської теріофауни на агроценози Центрального Придніпров'я. Вісник Черкаського інституту агропромислового виробництва: Міжвід. Темат. Зб. Наук. Праць 2011. Вип. 11. С. 168 – 173

27. *Гончар О.Ф., Білушенко А.А.* Біотехнічна споруда для підгодівлі молодняку диких свиней в умовах напіввільного утримання

Патент на корисну модель №55598 Зареєстровано в Державному реєстрі патентів України на корисну модель 27.12.2010 року.

28. *Грищенко В. М., Гаврилюк М. Н., Лопарьов С. О., Яблоновська Є. Д.* Матеріали по рідкісних та залітних видах птахів Східної Черкащини // Беркут. – 1994. – В. 3 (1) – С.49–50.

29. *Дерій І. Г.* Цінні деревні рослини Черкаської області і їх використання для створення садово-паркових ландшафтів // Інтродукція та акліматизація рослин на Україні. – 1979. – Вип. 9. – С. 11-24.

30. Екологічний паспорт Черкаської області. – Черкаси, 2019. – 243 с.

31. Закон України від 24 червня 2004 року «Про екологічну мережу України» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 45, т. 502.

32. Збереження біорізноманіття й заповідна справа в Україні // Інформ. бюлетень; Київ. еколого-культурний центр. – К.: Логос, 2005. – 15 с.

33. *Зеров Д. К.* Вища водна рослинність заплавних водойм верхнього та середнього Дніпра // Тр. Ін-ту гідробіології АН УРСР. – К., 1941. – с. 23 – 59.

34. *Клеопов Ю. Д.* Про геоморфогенетичні мотиви розвитку рослинного вкриття УРСР // Журн. ін-ту ботаніки УАН. – 1935. – №5 (31). – с. 13 – 73.

35. *Кузьменко А. А.* Охорона флори і рослинності долини р. Рось // Укр. бот. журн. – 2002. – №5. – С. 569 – 577.

36. *Кузьменко А. А.* Рослинний покрив долини нижньої течії р. Рось та шляхи його збереження // Укр. бот. журн. – 2000. – №5 – с. 523 – 533.

37. *Куцоконь Ю. К., Подобайло А. Б.* До питання збереження видового різноманіття риб верхньої течії р. Рось // Заповідна справа в Україні. – 2005. – Т. 11, вип. 2. – С. 30 – 33.

38. *Клименко Ю.О. Клименко А.В.* Дивовижні ландшафти Корсунь-Шевченківського парку // Квіти України. – 2001. – №1. – с. 22-24

39. *Косенко І. С., Храбан Г. Е., Мітін В. В., Гарбуз В. Ф.* Дендрологічний парк «Софіївка». – К.: Наукова думка, 1996. – 155 с.

40. *Косенко І. С.* Дендрологічний парк «Софіївка». – Умань, 2003. – 230 с.

41. *Кохно М.А.* Історія інтродукції деревних рослин в Україні (короткий нарис) / за ред. С.І. Кузнецова. – К.: Фітосоціоцентр, 2007. – 67 с.

42. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Черкаській області у 2020 році // Черкаси, 2021 – 264с.

43. *Лавров В. В.* Загрязнение атмосферного воздуха, лесов и почв Правобережья Днепра фитотоксикантами на примере Черкасской промышленной агломерации // Бюллетень ВНИАгролесомелиорации, 1991. – Вып. 3 (64). – С. 3–6.

44. *Лавров В.В.* Підвищення стійкості лісових екосистем в умовах Черкаської промислової агломерації: Автореф. дис. ... канд.біол.наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 20 с.

45. *Лавров В. В., Пахомов І. В.* Зміна трав'яного покриву сосняків Черкаського бору в зоні впливу промислової агломерації // Укр. бот. журн. – 1996. – 53, № 6. – с. 747–749.
46. *Лавров В. В., Бондарук М. А., Пахомов І. В.* Флористичні та морфологічні зміни в трав'яному покриві Черкаського бору // Биол. вестник ХГУ. – Харків, 1998. – Т. 2, № 1. – с. 83–86.
47. *Лихотоп Р. И., Сологор К. А.* Новые находки рукокрылых, занесенных в Красную книгу УССР // Вестник. Зоологии. – 1991. – Вып. 25. – №1. – 87 с.
48. *Липа О. Л.* Заповідники та пам'ятки природи України: реєстр-довідник. К.: Урожай, 1969. – 185 с..
49. *Лыпа А. Л.* Интродукция и акклиматизация древесных растений на Украине – К.: Вища школа, 1978. – 112 с.
50. *Любченко В.М., Смірнова О.В.* Склад біоморф вищих рослин грабового лісу Канівського заповідника // Вісник Київського університету. Біологія. – 1981.– №23. – С. 99-106.
51. *Любченко В.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Флористическая структура ассоциаций грабового леса Каневского заповедника // Проблемы общей и молекулярной биологии. – 1983. – № 2. – С. 52-59.
52. *Миронова Г. А.* Опыт реконструкции насаждений Корсунь-Шевченковского парка //Интродукция и акклиматизация растений. – 1994. – Вып. 19. – С.65-67.
53. *Олійник Я.Б., Стецюк В.В.* Природні та етнокультурні феномени України. К.: Київ. ун-т, 2008. – 215 с.
54. *Писанець Є.* Земноводні України: Посібник для визначення амфібій України та суміжних країн – К.: Вид-во Раєвського, 2007. – 192 с.
55. *Плахотнюк Л. М.* Борошнисто рясні гриби Черкаського району // Акт. проблеми природничих та гуманіт. наук у дослідженнях студентської молоді. – Черкаси, 2004. – С. 320.
56. *Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А.* Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. – Київ: КДУ, 1971. – 96 с.
57. *Погребенник В.П.* Флора сосудистых растений Каневского заповедника и его окрестностей // Охрана, изучение и обогащение растительного мира. 1974. – №1. – С. 45-71.
58. *Пруденко М.М., Джаган В.В.* Нові дані про гриби урочища Холодний яр// Заповідна справа в Україні. – 2006. – Т.12, вип.2. – С. 33-34.
59. *Руденко М. М., Джаган В. В.* Видовий склад грибів урочища «Холодний Яр» // Заповідна справа в Україні. – 2005. – Т. 11, Вип. 1. – С. 21 – 28.
60. *Самарський С. Л., Сологор К. А.* Рукокрилі Черкащини // Природа Черкащини. – К.: Урожай, 1971. – С. 87 – 90.
61. *Ситенко Б. Б.* Рослинність долини р. Тясмину // Укр. бот. журн. – 1974. – №1. – С. 89 – 95.
62. *Сокур І. Т.* Ссавці фауни України їх господарське значення. – К.: Радянська школа, 1960. – 210 с.
63. *Соломаха В. А., Розенберг Г. С., Федоров М. І., Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Аналіз рослинності заплави р. Дніпра // Укр. бот. журн. – 1981. – 38, № 5. – С. 18 – 23.

64. *Спіжовий В. І.* Ірдинські болота: проблеми та шляхи їх вирішення // Вісник ЧІТІ. – 1992. – №2. – С. 106 – 109.
65. *Спрягайло О.В.* Дендрологічні об'єкти природно-заповідного фонду Середнього Подніпров'я // Вісник Львівського ун-ту. Серія біологічна. – 2012. Вип. 58. – С. 117-124.
66. Червона книга України. Рослинний світ. – К., 1996. – 605 с.
67. Червона книга України. Тваринний світ. – К., 1994. – 464 с.
68. *Чопик В. І.* Рідкісні рослини України. – К.: Наук. Думка, 1970. – 188 с.
69. *Шеляг-Сосонко Ю. Р., Афанасьєв Д. Я., Соломаха В. А., Міркін Б. М.* Класифікація заплавних лук р. Дніпро на основі еколого-флористичних критеріїв // Укр. бот журн. – 1980. – 37, №6. – С. 8 – 14.
70. Olexander Boiko, Olexey Honchar, Oleksandr Havrysh, Tetyana Osokina / Protected area in Ukraine. Monograph. // GlobeEdit LAMBERT Academic Publishing. 2021. 133 с. ISBN 978-620-0-61967-9

УДК 502.7.502.4

Біорізноманіття заповідних територій Черкащини

Наукове видання

Бойко Олександр Васильович
Гончар Олексій Федорович
Гавриш Олександр Миколайович
Осокіна Тетяна Григорівна

ISBN

Автори будуть вдячні за відгуки, які можна надіслати за адресою:
Черкаська дослідна станція біоресурсів НААН,
вул. Пастерівська, 76, м. Черкаси, 18015, Україна
e-mail: of.gonchar@gmail.com

Підписано до друку 05.10.2021. Формат 60x84 1/16
Наклад 300 прим. Папір офсетний.
Оригінал-макет виконано в Черкаській дослідній станції
біоресурсів НААН

Друк: Чорнобаївське комунальне поліграфічне підприємство.
19900, Україна, смт. Чорнобай, вул., Леніна, 211
тел. (04739) 2-26-42; e-mail: printch@inbox.ru